

Володимир Гжицький

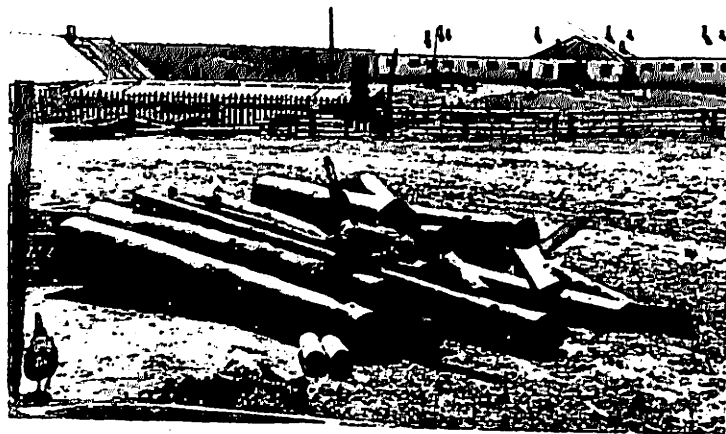
XX
НІЧ
і
ДЕНЬ
—

...Чоловіка звали Миколою Степановичем Гаєвським. За свої тридцять п'ять років він був учнем, студентом, воїном, робітником у млині, службовцем і, нарешті, письменником... Його любили читачі, шанували товариші, а от зараз їде на далеку Північ, у табір для в'язнів... (с. 18)

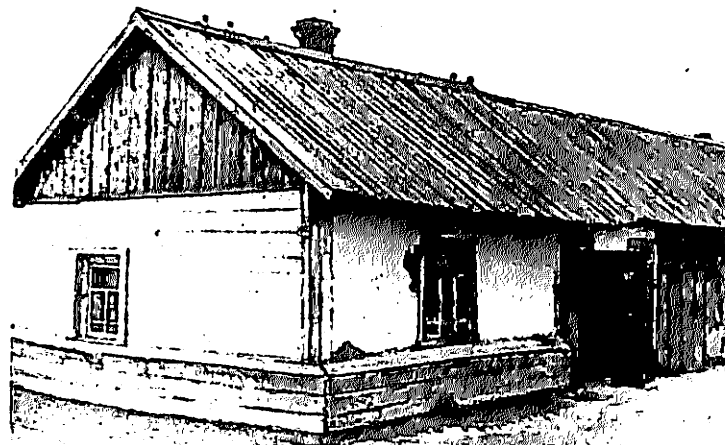
...У кишені лежала довідка про те, що він був засуджений спеціальним табірним судом на чотири роки позбавлення волі, що мав попередню судимість у 1934 році на десять літ і відбув кару в місцях ув'язнення сьомого грудня 1947 року... (с. 247)

...Гаєвський прийняв від агронома-зека справи нового радгоспу, якого фактично ще не було і який треба було тільки-но створити... (с. 263).

...Попереду була поїздка в Ось-Вань... (с. 276)

...Він вважав, що доля його, як письменника, скінчилася... хотілося тільки попрацювати до пенсії, збудувати тут же, в Кожві, дерев'яну хатинку... (с. 267)

...Микола взяв ті зернята і ранньою весною посадив у невеличкій теплиці, яку побудував з власної ініціативи, вклавши в це будівництво немало фізичної праці... (с. 262)

ВОЛОДИМИР ГЖИЦЬКИЙ

НІЧ
і
ДЕНЬ

РОМАН

Художник
ЛЮБОМИР ПРИЙМА

ЛЬВІВ
«КАМЕНЯР»
1989

Заслужену популярність відомому українському письменникові Володимиру Зеноновичу Гжицькому (1895—1973) принесли романи «Великі надії» і «У світ широкий», головний герой яких — представник народної галицької української інтелігенції Гаєвський — опинився в колісорті великих політичних подій першої половини ХХ століття. Не уникнув він і репресій 30-х років. Про цей драматичний період в історії радянського суспільства і особистому житті героя розповідається в пропонованому читачеві романі «Ніч і день» (публікується уперше), який є завершальною частиною трилогії. Кричуща несправедливість не змогла похитнути віри Гаєвського в ідеали соціалізму.

Заслуженную популярность известному украинскому писателю Владимиру Зеноновичу Гжицкому (1895—1973) принесли романы «Большие надежды» и «В мир широкий», главный герой которых — представитель народной галицкой украинской интеллигенции Гаевский — оказался в коллороте больших политических событий первой половины ХХ столетия. Не избежал он и репрессий 30-х годов. Об этом драматическом периоде в истории советского общества и личной жизни героя рассказывается в предлагаемом читателю романе «Ночь и день» (публикуется впервые), являющемся завершающей частью трилогии. Кричащая несправедливость не смогла поколебать веры Гаевского в идеалы социализма.

Автор вступної статті
Р. М. ЛУБКІВСЬКИЙ

Редактор
О. К. РОМАНЧУК

Г 4702640201—027
М214(04)—89 БЗ-11-20-89
ISBN 5—7745—0159—0

© Видавництво «Каменярь»,
1989

Книга болю

Доля деяких книжок Володимира Гжицького така ж складна і трагічна, як доля самого автора. Так, роман «Чорне озеро», який користується у читача величезним успіхом, авторові довелося кардинально переробляти, аби зняти з себе звинувачення в... націоналізмі, «прояви» якого деякі критики вбачили в зображенні побуту населення Гірського Алтаю. Фактично заново (на підставі уцілілих розділів) було написано роман «Опришки». Романна трилогія («У світ широкий», «Великі надії», «Ніч і день») у задуманому вигляді так і не побачила світу. І саме ця остання її частина — «Ніч і день», своїми важкими митарствами повторила авторове «ходіння по муках».

Володимирові Гжицькому, як і Григорію Косинці, Дмитрові Фальківському, Олексі Влизьку, Василеві Бобинському, Остапу Вишні, Лесю Курбасу та багатьом іншим діячам культури судилося стати жертвою сталінської деспотії на Україні.

Талановитого прозаїка, драматурга, перекладача, ім'я якого завоювало популярність у республіці і за її межами, безпідставно заарештовують. Ув'язнення, слідство, вирок, заслання! За цими словами — безмір страждань чесної, благородної людини, прире-

ченої на приниження, знуцання і смерть. Таке становище тривало чверть століття.

Між арештом письменника (1933) і написанням роману «Ніч і день» (1963) — тридцятирічна перерва. Вистражданий твір у скороченому (вимушено скороченому!) варіанті з'явився на сторінках журналу «Жовтень» (1965) і викликав численні письмові та усні відгуки. Один із читачів писав авторові: «Недавно прочитав... «Ніч і день»... Перечитав другий раз. Тяжкий, невимовно тяжкий життєвий шлях випав на долю Гаєвського, власне Вашу. Не вкладається і не вкладається в елементарно здоровий розум те нелюдське горе, яке випало на долю мільйонів Гаєвських. Не було і не могло бути потреби в подібному стражданні мільйонів людей без найменшої на те підстави, без вини. Незнаний в історії людства своїми розмірами і розмахом психоз, коли з одного боку стояла людина («найрозумніша», «найдобріша» і т. д. і т. п.), а з другого боку — багатомільйонна громада людей, що покійно сприймала беззастережно все сказане свавільним диктатором... Як же могло статись таке нечуване зло? Чи ж дійсно — виною тільки він сам... у тому, що пережив наш народ? Та й не тільки наш народ, бо його страхітлива тінь падала і на інші народи...»

І далі: «Ви дали народові широкорозгорнуту і громадну панораму людської трагедії, яка переросла з трагедії окремих людей в трагедію всенаріональну, вседержавну. Розумію і знаю, що по цій канві у Вас єсть багато дечого сказати, починаючи від найменших і до найбільших епізодів... Ваша «Ніч» у новому

виданні, яке, надіюсь, Ви... здійсніте, може і повинна стати твором епохальним, по якому наступні покоління могли б вивчати пережитий нами страшний час...»

На жаль, цим передбаченням не судилося здійснитись: з кінця шістдесятих, у період наростання брежнєвсько-сусловської стагнації, будь-який твір про сталінські репресії піддавався остракізмові. Як можна було думати про доведення цього твору до рівня «епохального», коли навіть сама згадка про «Ніч і день» дорого коштувала! Щоправда, він устиг вийти окремою книжкою в словацькому видавництві «Татран» (1968) під заголовком «Засуджені без суду» у перекладі Марти Лічкової та з післямовою Михайла Мольнара.

Відтак оригінал на довгі роки заліг в архіві письменника. Не було можливості опублікувати цей твір (як і цікаві мемуари) і після смерті Володимира Зеноновича. Тільки наприкінці 1987 року нині покійний перекладач К. Трофимов передав мені копію машинопису роману з авторськими правками. Отже, лише через двадцять п'ять років після написання «Ніч і день» окремим виданням приходить до українського читача.

Нагадаю, що тоді, після опублікування в «Жовтні», роман «Ніч і день» (поряд з нашумілою повістю Олександра Солженіцина «Один день Івана Денисовича») був рідкісним твором — «табірна» тема щойно входила в радянську літературу і сприймалася особливо гостро. Сотні й тисячі (з мільйонів!) жертв сталінізму, які чудом залишилися серед живих, ви-

магали правди про себе. І таку повну і чисту правду сказав Володимир Гжицький. Висловити її було і легко, і важко. Легко — від усвідомлення цілковитого душевного розкріпачення, від торжества справедливості, якому, здавалося, ніщо й ніколи не загрожуватиме. Важко — від болю пам'яті, що кровоточила незагойними ранами. Важко — у виборі жанру (Роман-хроніка? Епічний конспект страждань особи і маси? Повні драматизму спогади про пережите?). Важко — у виборі стилістичного «ключа». Та про що мова! Яка там стилістика, коли це твір з розряду тих, які кров'ю пишуться на тюремній стіні. Роман Володимира Гжицького далекий від літературного гладкопису.

Деякі епізоди виписані просто-таки блискуче, у деяких відчувається ескізність, а то й поспішність. Але про що б не говорив письменник — чи то про концтабірні кошмари, чи про тяжкі моральні муки в'язнів, чи про жахливі безодні звиродніння й ницості, він скрізь наголошує: людина повинна зберегти в собі людину. Неодмінно мусить вистояти, а віру в перемогу справедливості має пронести крізь усі кола гулагівського пекла. У численних роздумах автора і розмовах в'язнів про причини і конкретних винуватців репресій цей мотив стає домінуючим.

По-різному складалася доля союзників Миколи Гаєвського, по-різному борються вони за виживання, різний підхід у них до Сталіна — від одностайно-осудливого до обнадійливо-вичікувального.

І тільки суспільні покидьки, кримінальники та єжово-беріївські енкаведисти дивовижно одностайні

в роболіпному схилянні перед «Хазяїном». До речі, під час писання роману викривальних матеріалів про «вождя народів» і його найближче оточення публікувалося не так уже й багато. Тому треба віддати належне Володимирі Гжицькому за його сміливість у показі антисталінської позиції. Вона була сформована справжніми комуністами-ленінцями, істинними інтернаціоналістами, людьми кришталевої чистоти.

Роман «Ніч і день», незважаючи на конспективність і описовість, охоплює широке поле дії і велику кількість людей. Одні персонажі змальовані побіжно, зливаються з білим мороком заполярних ночей, другі — освітлюються промінчиком сердечної згадки, а треті — немовби наближаються до тебе, дивляться просто в вічі. Таким близьким і рідним на сторінках роману постає в образі Павла Голубенка Остап Вишня.

Цікавим і промовистим є такий факт: у книзі мемуарів «Спомини» (Нью-Йорк, 1982) близький земляк В. Гжицького, колишній провідний актор курбасівського театру «Березіль» Йосип Гірняк теж описує свої поневіряння по північних таборах. Він згадує про зустрічі з Володимиром Гжицьким і Остапом Вишнею, підтверджуючи високий громадянський і моральний статус друзів по нещастю.

Сторінки, присвячені Остапові Вишні, належать до найкращих у романі «Ніч і день».

З почуттям глибокої і сердечної шани розповідає автор про доброту й дотепність Голубенка, якого слідчі зробили «терористом». Павло Михайлович навіть і в найтяжчих умовах не втрачає людяності,

високої порядності. До глибини душі зворушує його заповіт Гаєвському. «Слухай,— він обернувся знов лицем до Миколи,— як повернешся на Україну, а ти таки здоровий за мене, ти напевно повернешся, то вклонися від мене нашій сонячній Вітчизні, скажи її добрим людям, що я ні в чому не винний, і скажи ще, що любив Україну, як рідну матір, а людей добрих, як рідних братів...»

Такі люди, як Голубенко, комірник дядько Паша, білорус Мислицький і навіть конвоїр Арсланов допомагають Гаєвському зміцнити в силі, спромогтися на духовний стоїцизм і неуцербність. Не раз мені доводилося з уст Володимира Зеноновича слухати оповіді, від яких мороз ішов поза шкірою. Перечитую оповідання «Втікачі» (написане, виявляється, ще 1946 року і надруковане в журналі «Україна», № 40 за 1988 рік) і згадую інші канібальські подробиці — і про людодїство в таборах, і про звірства «вохри», і про самосуди кримінальних злочинців... Здається, в цих нелюдських умовах єдиний прорив на волю — накласти на себе руки. Коли про це з молодечою малодушністю якось я сказав Володимирі Зеновичу, він одразу заперечив це «право» іншим, вищим правом! — вижити, отже, пробитися життям, правдою, честю.

Із людей старшого покоління, з якими мені доводилося спілкуватися, Гжицький був чи не найбільшим ревнителем людської порядності — у великому і малому. Його етичний максималізм не знав компромісів.

Долі геніальних вигнанців — Овідія і Шевчен-

ка — Володимир Зенонович сприймав, як свою. Він знав напам'ять «Кобзаря» іще з Тернопільської гімназії, читав строфи з Овідія мовою оригіналу і в перекладах улюбленого Миколи Зерова. Його гнів на несправедливість змінювався то розпучливою сльозою, то саркастичним монологом на адресу «Вусатого».

Але ніколи, за жодних обставин, він не опускався до того, щоб покрасуватися перед читачами, вивищити себе перед численними кореспондентами, а чи перед таким вдячним слухачем, як його юний односельчанин.

Кодекс честі письменник свято зберігав і стосовно подій, обставин героїв — і в житті, і в творчості.

Важливою прикметою роману Володимира Гжицького є його часова багатовимірність: сучасне, минуле, майбутнє. Монотонність і статичність концтабірного життя письменник урізноманітнює вдало знайденими образами переміщення (баржа — як символ корабля життя, і в той же час це своєрідний човен міфічного Харона). Автор зумисне акцентує на господарсько-побутових подробицях (створює ефект незнищенної присутності родинного затишку, тепла, перемоги життя над смертю). На сторінках роману з'являється і сама смерть. Її видіння переслідує людей на етапах, навідується до них в карцери, будоражить у невольничих снах. В одному з найстрашніших епізодів вона, як і в романі Осипа Турянського «Поза межами болю», заглядає в очі і Гаєвському...

Володимир Гжицький не був би сам собою, коли б не засвідчив свого благородства в цих нелюдських

умовах. Його поведінка — інтелігента, письменника, людини невсипущої і працьовитої — глибоко розкривається в ставленні до суворої природи, до корінного населення Півночі. Пригнічений, безпросвітний настрий відступає перед торжеством природи, в якій криється вічномолода життєдайна сила, що надихає людину на життя.

Роман Володимира Гжицького «Ніч і день» повинен зайняти особливе місце в нашій літературі, в нашому житті. Його сила — в моральній чистоті, благородстві людського духу, в розмежуванні сил Зла і Добра. Тому він і такий актуальний сьогодні, в час перебудови, коли життя вимагає не лише фіксації, а й суворого громадського засудження сил, які спричинили геноцид шляхом масових репресій, штучного голоду, шляхом єзуїтського насадження міжнародної ворожнечі. Народ уже сказав своє слово і про розстріляне відродження, і про «зодчих» двадцятилітньої стагнації нашого суспільства. Роман Гжицького заперечує закиди сучасних культуртрегерів українським літераторам про відсутність у них творів «із шухляди», звинувачення їх у конформізмі. Роман «Ніч і день», як і окремі твори О. Довженка, О. Гончара, поезії В. Сосюри, Д. Павличка, В. Симоненка, належить до яскравих виявів письменницької честі й сумління. Книга особистого болю письменника Володимира Зеноновича Гжицького — пролог до великої Книги Болю нашого народу, яку ще буде написано.

Роман ЛУБКІВСЬКИЙ

1

На носі пасажирського пароплава, що йшов з Котласа вгору по Ричегді, на бухті манільського каната, сидів чоловік років тридцяти п'яти. Правильні риси засмаглого обличчя, рівний ніс, соковиті губи і невеликі задумливі карі очі. Був одягнений у коричневу шкіряну куртку, спортивні штани кольору хакі, обутий у добрі хромові чоботи; темно-каштанове волосся прикривав картуз, зсунутий на потилицю.

Проти течії пароплав посувався досить поволі, вистукуючи по воді lopастями коліс. Цей стукіт відбивався луною від високого правого берега і губився в тайзі. Було по-осінньому тихо. Вітер не тривожив зелених ялин і безлистих беріз, що з обох берегів дивилися в спокійне дзеркало ріки, і навіть дим, що виходив з труби пароплава, довго стояв рваною чорною смугою на безхмарному синьому небі. Сонце з'явилося несподівано по довгих похмурих днях, щоб востаннє зігріти змучену землю перед тим, як надовго сховатись у грубих осінніх хмарах. Золотило хвилі, що бігли за кормою, гуляло по палубі корабля, придивлялось до кожної мідної деталі, вривалось на капітанський мостик і сліпило очі стерновому, заглядало в очі самотньому чоловікові, але він наче й не помічав ласкавих променів, бо голова його була сповнена важких думок. Було про що думати. Ще так недавно вільний, щасливий — сьогодні в супроводі двох конвоїрів він їде з України кудись на край світу, не знаючи, навіть, на який час і на яку долю.

Чоловіка звали Миколою Степановичем Гаєвським. За свої тридцять п'ять років він був учнем, студентом, воїном, робітником у млині, службовцем і, нарешті, письменником. Така його біографія. Коротка, але чесна. Його любили читачі, шанували товариші, а от зараз їде на далеку Північ, у табір для в'язнів, обвинувачений у злочинній діяльності проти держави і засуджений на десять років важких фізичних робіт. У слідчій тюрмі, де просидів півроку, ніяких доказів його злочину не знайдено, але це не перешкодило «трійці» дати йому такий великий строк. Чому? За що? З яких міркувань? Що робиться в країні? Чому мало не в кожній людині шукають ворога? Звідки це? І хто нарешті справжній ворог? Може, не там його шукають?

Гаєвський згадує цілу серію арештів видатних комуністів і безпартійних, людей усіма шанованих, людей, що зі зброєю в руках воювали за революцію, боронили її від смертельних ворогів, героїв, чиї груди рясніли нагородами, хто відчував ще біль від ран, одержаних разом зі славою на полях боїв. Невже вони могли стати ворогами влади, за яку боролися, ризикуючи життям?..

Якось у розмові з найближчими друзями — Владиком Сміленьким, Іваном Думою і Хоמוю — говорив на цю тему. Це питання давно мучило всіх нас. Кожен знав за себе, що ні в чому не винен, що ні словом, ні ділом, ні навіть помислом не зрадив Вітчизну, — але чи міг було ручатись за іншого, хоч би й друга? Владик Сміленький запропонував таке: «Давайте, друзі, висповідаймось один перед одним, відкріймо душу. Вам зрозуміло, навіщо це все?»

Хома тоді не збагнув, чого від нього хочуть, і йому пояснили, Владик сказав: «Ідуть арешти комуністів і безпартійних. Серед арештованих — наші знайомі, за яких ми досі могли поручитись, а тепер... Якщо ми зараз розповімо один одному про себе, то, коли котрогось із нас посадять, всі інші знатимуть: винен він чи не винен. Зрозумів?»

Хома кивнув.

— Зрозумів, — сказав він. — І, якщо дозволите, почну сповідь першим.

Усі погодились, і він почав. Спершу спитав, чим поклястись. Йому сказали: вистачить слова честі, та коли вважає, що слова мало, хай поклянеться чимсь найдорожчим для нього. І він поклявся щастям Вітчизни. Завірив усіх: ні словом, ні ділом, ні помислом не грішив і не грішитиме проти Комуністичної партії і Радянської влади.

Проказавши останні слова, Хома урочисто вклонився друзям.

— Віримо йому, товариші? — спитав Сміленький.

— Віримо.

Ніхто не сумнівався в щирості його слів. Зрештою, всі знали його як чесну людину. Зрештою, він був на очах у всіх, ні з ким із сторонніх не братався, нікуди сам не ходив і в себе нікого не приймав.

Потім так само урочисто поклявся й інші.

— Тепер ми знаємо, — промовив Владик, — що ніхто з нас ні в чому не винен перед партією і державою.

І от усі вже сидять, і всіх зашлють у різні кінці величезної країни, і може, нікого з них більше в житті не доведеться зустріти.

Гаєвський пригадує один незначний, а все ж пам'ятний випадок. Тривожні події останніх днів розхитали вкрай напружені нерви. Здавалось, над містом нависла важка чорна хмара і загрожує йому катастрофою. Сидіти вдома було страшно — і він вийшов на вулицю, щоб пройтися, зустріти когось знайомого, знайти розраду. Пройшовши один квартал, віч-на-віч зіткнувся з відомим тоді письменником — автором повісті «Будівник корабля», що наробила тоді багато шуму. Письменник ішов сумний, з опущеною головою. Привітались.

— Куди ви? — спитав той.

— Утікаю від страху, — вирвалось у Гаєвського.

Автор «Будівника» замислився.

— Від нього не втечете, — промовив сумно.

— Що ви про все це думаєте? — спитав Гаєвський, маючи на увазі масові арешти.

У відповідь — важке зітхання.

— Я думаю, за діло беруть, — сказав Микола, не вірячи, звичайно, в те, що каже, хотілось розважити товариша, котрий був ще більш пригноблений, ніж він сам.

— То було б щастя, мій друже, — промовив автор «Будівника». — Було б велике щастя, коли б брали за діло... Бувайте!..

Гаєвський ніколи більше його не бачив.

Пароплав ішов фарватером по під самим берегом, і Гаєвський, забувши на мить про свої думи, задивився на незнайому природу.

— Тайга! — вилетіло з уст.

Про тайгу тільки читав у Арсенєва та в школі колись учив, але не міг уявити собі, яка вона. Тепер бачить.

Близькість берега, мабуть, злякала конвоїрів, бо на палубу піднявся з каюти один з них — сержант Арсланов, який з другим конвоїром, Юдіним, і ще двома пасажирами від самого ранку забивав «козла». Побачивши, що підконвойний на місці, він закурих цигарку і підійшов до Гаєвського.

— Ну, як? — спитав, пильно дивлячись йому в очі. Хотів би, певно, заглянути в його душу, але для нього вона була наглухо закрита.

— Та нічого, — відповів Гаєвський. Не хотілось говорити, та ще й з конвоїром, який, мабуть, уже не раз одвозив у табори таких, як він. Що від цього зміниться? Може, цей солдат щиро поспівчуває, а може, й ні. Напевно ні, коли вірить, що перед ним людина, яку справедливо засудили за злочин проти держави.

— Не віриться, щоб нічого, — промовив Арсланов з татарським акцентом. — Сидиш сам, сумуєш.

— А що мені робити? Танцювати? Не в гості ж їду.

— Правда твоя, — погодився татарин. — Їдеш у холодний край.

Він усім говорив «ти», не тільки в'язням, а й своєму начальству. Гаєвський ніяк не міг до цього звикнути.

— Скажіть принаймні до якого населеного пункту мене везете? Що там — село чи місто? Що там роблять люди? Яка в мене буде робота? Адже не одного туди відвезли.

— Скрізь люди, скрізь робота, скрізь живуть, — уникаючи прямої відповіді, сказав Арсланов. — До всього людина звикає, і ти звикнеш. Головне — зберегти здоров'я. Будеш здоровий, будеш працювати, не загинеш. Відмовишся від праці — згниєш.

— Від якої праці? Що ти говориш? — перейшов на «ти» і Гаєвський.

— Яку дадуть. Скажуть убиральню чистити — чисть, не кажи: не буду. Згодом переведуть на іншу роботу. Оцінять, чого ти вартий. А відмовишся від роботи — почнуть тягати по карцерах, то на трьохстах грамах хліба скоро дійдеш.

— Що це означає?

— Слово «дійдеш» що означає? Так по-руськи кажуть на кожного, хто від голоду худне, хворіє на дизентерію і вмирає від виснаження. По-татарськи так не кажуть.

Міркування татарина були логічні і відповідали гаслові: «Хто не працює, той не їсть». Про працю в таборах і про тих, що не хочуть працювати, Гаєвський наслухався в пересильній тюрмі, а там різний народ, були й табірні ветерани. Проте йому хотілось продовжити розмову на цю тему, тому й спитав:

— А хто працює, то як тому?

Арсланов мав готову відповідь:

— Хто працює, той має хліб і до хліба. Правда, котлет не дають, але суп дають, і рибу дають, і кашу

дають, і цукру десять грамів на день також дають. Жити можна.

— Перспектива блискуча, — зітхнув Гаєвський.

— Звикнеш, — заспокоїв Арсланов. — Не журись. Удома що, жінку залишив, діток?

— На щастя, не маю ні жінки, ні дітей.

Арсланов витріщив очі:

— Чому? Як так можна жити? Без жінки? Вмерла чи що?

— Умерла, — сказав Гаєвський, щоб одчепитись від нього.

— І моя вмерла, — сумно промовив татарин. Він ще хвилину постояв мовчки, повернувся і поволі пішов униз.

...До Усть-Вимі прийшли аж наступного дня надвечір. Нічого примітного не було в тому місці, до якого причалили. На гудок пароплава ніхто не з'явився. Під високим берегом матрос, що зіскочив з палуби, вбив у землю залізного лома і причепив до нього пароплав. З палуби не було видно ні будинків, ні складів, нічого, що нагадувало б людське житло. Це була остання пристань, тут мав зійти Гаєвський. З каюти повиходили сонні пасажери, з'явилися і обидва конвоїри з чемоданами. Помічник сержанта Арсланова Степан Одін виніс Миколін чемодан.

— Приїхали, Миколо Степановичу! — промовив веселий, невеликого зросту молодий солдат, подаючи Гаєвському чемодан.

Багато солдатів із охорони поза табором, далеко від начальства, поводитись так, як належить поводитись людям, коли бачать, з ким мають діло. А це легко зрозуміти.

Тим часом матроси спустили довгий трап — дві дошки, збиті докуп, з поперечними дощечками, і цим трапом зійшли конвоїри, а за ними і їхній підконвойний.

Піднявшись на берег, Гаєвський побачив у далині,

з правого боку від себе, невеличке село, а з лівого — кілька будинків барачного типу. Арсланов сказав, що раніше тут був табірний пункт, у бараках цих мешкали зеки.

— Хто? — недочув Гаєвський.

— Зеки — це скорочено від російського «заключенные», заслані, а веєни — вільнонаймані. Пойняв? — він голосно засміявся, немов од веселого жарту. — Тепер тут ні зеків, ні веєнів нема, перевели далі в глиб країни. І частина бараків порожні, навіть у карцері двері відчинені.

Тепер Микола звернув увагу на невеличкий будиночок з невеличким загратованим вікном. Думав, що то курятник, а загратований для того, щоб через вікно курей не покрали, а виявилось — карцер.

Арсланов вимовив це слово спокійно, як і кожне інше, але Гаєвському від самої назви пішли мурашки по шкірі.

— В деяких бараках живуть переселенці. Що роблять — не знаю. Є тут навіть крамниця «Торгсина».

— О! — здивувався Гаєвський. — І таке тут є?

— Так, — підтвердив Арсланов. — Комі мають золото, інакше крамниці не було б.

У крамницях «Торгсина», що по-російськи означало «Торгівля з іноземцями», можна було купити першосортні продукти і товари, але тільки за золото. А хто мав якусь золоту дрібничку — перстень, хрестик або хоч золоту коронку від зуба, ніс туди, щоб купити шматок сала, чи масла, чи ковбаси, бо в інших крамницях цього не було.

Гаєвський пригадав, яка зла розшифровка цього слова ходила свого часу по місту: «Товарищи, очнитесь, Россия гибнет, Сталин извел народ». Багато гіркоти було в цьому слові.

— А в тебе золота нема? — перебив думку Арсланов. Він говорив серйозно, але Миколі стало смішно.

— Ти забув, певне, що не з дому забрав мене.

— Шкода,— зажурився Арсланов.— Там є хороші вина.

— Зекам, як ти кажеш, пити не можна.

— З розумом усе можна, та коли нема — обійдемося,— не без жалю промовив татарин.— Ходім у село, заночуємо, а вранці — далі. Пішли!

Однак тут трапилась несподівана затримка. Не встигли вони рушити з місця, як двері крамниці «Торгсина» відчинились, і з них вийшла молода, висока й струнка жінка в коричневій шкіряній куртці і червоній косинці. Вона пройшла повз них, навіть не глянувши в їх бік.

Гаєвський остовпів. Він не хотів вірити очам своїм. Кілька місяців тому бачив її в Харкові, в тому ж убранні, у тому ж дворі, де жив сам. І ось вона тут.

— Варю! — крикнув несамовито.

Жінка зупинилась, і він переконався, що це справді вона. Мов навіжений, побіг, схопив її в обійми, і обоє плакали обнявшись, а конвоїри стояли, не розуміючи, що трапилось, не в силі збагнути вибуху почуттів цих двох людей, що зустрілись на чужині. Людей, що там, на батьківщині, були тільки знайомі.

Нещастя об'єднує людей. Щастя може іноді й роз'єднати з зависті чи ще чого, але нещастя спаює.

— Що ви тут робите? — спитав нарешті, отямившись.— Невже і ви?..— промайнула страшна думка.

— Не зовсім,— відповіла, болісно усміхаючись, Варя.— Я приїхала до чоловіка, і вже вертаюсь до чужого мені тепер міста. Нема там того, кого любила, з ким була щаслива...

— Де ж Павло?

— У Чіб'ю. Чули таку місцевість? Не чули. Її на картах нема, але буде. Географію Півночі доведеться вивчати практично. Так мені Павло сказав на прощання.

— Не втратив гумору?

— На щастя, ні. А може, навмисне, щоб не так журилась.

На той час, коли Гаєвський тільки завойовував

популярність, Павла Михайловича Голубенка знали вже по всій країні, його новели викликали захоплення найширших кіл читачів, його гуморески, видані невеличкими книжечками, збирали такі тиражі, про які не міг навіть мріяти жоден з його колег. Людиною він був великої чесності й розуму. З першого знайомства зачаровував співбесідника. Здавалось, не мав ворогів, а проте вже сидів, і саме там, куди везли Гаєвського.

— Знаєте,— сказав Гаєвський Варі,— мені тепер не так страшно. Коли доведеться жити й працювати поруч з Павлом, я буду частково компенсований за втрату волі.

Під час цієї розмови конвоїри стояли віддалік мовчки, не заважаючи. Не заважали й пізніше, коли прийшли до села і зупинилися на ночівлю у просторій селянській хаті. Гаєвський вперше ознайомився з побутом народу комі. Кімната, відведена для них, була простора, чиста, з трьома вікнами і вимитою до блиску підлогою, на якій мали спати чоловіки.

Характерними для селянських хат комі є високі пороги і низькі двері. Така комбінація в цьому холодному краю, де майже півроку зима, має велике практичне значення: при відкриванні дверей не так швидко заходить у хату через високий поріг холодне повітря знадвору і поволіше виходить тепле через низенькі двері. Заходячи до кімнати, треба низько схилати голову.

Варвара Олексіївна зупинилась у сусідній хаті. Це, власне, вона й привела сюди Гаєвського та його конвоїрів. А зараз прийшла посидіти разом з ними, поговорити. Гаєвський почув від неї багато цікавого про життя у Чіб'ю, найбільше, звичайно, про Павла Михайловича, його роботу в редакції місцевої газети, житлові умови, про людей, серед яких живе.

Мешкає він у великій кімнаті гуртожитку. Попід стінами в ряд стоять ліжка, на них постелі, вкриті однаковими покривалами, як у провінційних готелях.

— Люблять його люди?

— Хіба можна Павла не любити!.. До речі, у гуртожитку проживають викладачі новоутвореного гірничого технікуму.

— А для кого ж той технікум?

— Для студентів з місцевого населення, головним чином — комі. На Печорі відкрито величезні поклади вугілля, починають діяти нові шахти, людей треба, спеціалістів. Отже, й технікум потрібен. Викладачі, звичайно, зеки.

— За що ж сидять?

— За те, що й Павло.

— Жахливо...

— Це так, але що вдієш...

— Чи дуже пригнічений Павло? — спитав по деякому часі Гаєвський.

Варя скривилась, немов збираючись заплакати.

— Дуже, — промовила тихо. — Має надію, що все з'ясується. Адже не такий страшний сам факт позбавлення волі, як сором перед народом, перед мільйонами читачів. Виходить, він обдурював їх, не був тим, за кого себе видавав. До речі, тільки-но посадили Павла, як у газетах з'явилися статті, в яких його «разоблачали». Він став «зубоскалом», «куркульським підспівувачем», та й багато інших епітетів дістав. Його відразу викреслили зі списку живих. А проте він не втрачає надії.

— А ви? — спитав Микола, — ви вірите?

— Я також не втрачаю віри в людей, — почала вона запально. — Я вірю в силу правди. Вона переможе, я вірю! Та коли це буде? — голос її упав. — Чи доживемо ми з Павлом до того часу? — додала ледь чути.

Гаєвський мовчав, даючи змогу влягтися її хвилюванню. Перервала мовчанку Варя:

— За що ж вас? Я й не спитала.

Микола звів сумний погляд, який говорив: «Хіба не знаєте?»

— Ех, чого питати. Коли б за щось! Коли б я був тим, ким мене зробили на папері, — терористом, контр-революціонером, — що я міг би мати проти того, що мене справедливо покарали? Шкодив — зловили, то й сиди. Йшов на риск, знав, що тебе чекає. Та коли ти нічого, зовсім нічого не знаєш, ні в чому не винен, а тобі дають десять років і женуть під конвоем на край світу, позбавляють улюбленої праці, викреслюють твоє ім'я з пам'яті людей, нищать твої книги, — о, тоді страшно, ох, як страшно, Варю!

В очах Гаєвського стояли сльози. Конвоїри глянули один на одного: адже справжній злочинець не плакав би.

Варвара і Микола помітили збентеження солдатів. Чи розуміють ці прості люди, де правда? Мабуть, не зовсім. Та колись це стане ясним і для них. Тільки ж — коли?..

— Колись зрозуміють, — прошептав Микола і задумався. Вони-то зрозуміють, але його життя вже скінчилось... Для сторонніх, хоч би й для цих двох солдатів, він — ворог народу, він пішов проти влади, проти революції. Хай доведе, що це не так. А як довести? Словам не вірять, хоч немає ніяких доказів, що винен. Писати більше не зможе, його ніхто не друкуватиме. Ось у чому трагедія.

— А як же брат Павла Михайловича, на місці чи теж... — почав було Микола.

— Яке там на місці. Забрали відразу після Павла.

Гаєвський пригадує цього веселого, дотепного чоловіка, наділеного своєрідним гумором, не подібним до братового, але оригінальним, українським, гострим.

Пригадує, як він ішов у святковій колоні письменників, серед яких був і радянський діяч Калужний. От брат Павла Михайловича склав такого експромта:

*Боятся нам теперь не нужно.
Ничто не страшно нам извне.
Семен Михайлович Калужный
Идет в нашей колоні.*

З дозволу конвоїрів удвох з Варєю вийшли у двір — хотілося поговорити без свідків. Ніч темна, зоряна. Зорі ті самі, що й на Україні, але яка вона зараз далеко!..

Холодно. З півночі потягнув вітер. Стояли біля хати мовчки. Здавалося, треба так багато сказати, а вийшли — і слів нема. Нарешті Варя, наче прокинувшись від важкого сну, попросила передати Павлові, що вона ніколи його не покине, ні за яких обставин. Хай буде спокійний, хай береже здоров'я.

— І ще скажіть йому, що я вірю в його повернення, навіть і через десять років.

Вони йшли майже навіпамацки незнайомою вулицею, чужим селом. Повертались на світло хати, де зупинились. Перед дверима попрощались, як сердечні друзі. Зблизило їх спільне горе.

Роздумуючи над подіями дня, над долею Варвари Олексіївни, Гаєвський прийшов до висновку, що не набагато вона краща від долі його і Павлової. Поневіряння по чужих кутках, безнадійне чекання. Така доля була у всіх жінок в'язнів. Варя розповідала: тільки чоловіки одержували вирок, жінок негайно виселяли з помешкань і з міста. Дітей засуджених батьків бойкотували діти тих, кого не зачепило «правосуддя», називали «ворогами народу», не бавились з ними, в школі не хотіли сидіти за одною з ними партою.

По добрій годині Гаєвський увійшов до хати. В кімнаті стояло важке повітря. На столі, де вечеряли, залишився неприбраний самовар, посуд, тьмяно блимала бляшана лампа. На прикрученому гноті червоніла купка нагару, верхня половина скла почорніла від кіптяви; задушливо пахло гасом, онучами, людським потом. На розстелених по підлозі оленьчих шкірах хропли, по-

розкидавши руки й ноги, конвоїри. Між ними було місце і для нього. На печі спали діти, чухались уві сні, щось бурмотіли, стогнала стара бабуся, шепочучи молитви; на ліжку, за червоним ситцевим пологом, відпочивала господиня. Не роздягаючись, тільки роззувшись, Микола ліг між конвоїрами на оленьчу шкіру. Під голову господиня дала подушку з брудною наволочкою. Гаєвський розстелив на подушці піджак, і тільки тоді поклав на неї голову. Хотілося спати, але надворі шумів вітер, грався відірваною дошкою на даху, стукав нею раз у раз, не даючи заснути. Поволі втома взяла своє, і сон стулив йому обважнілі повіки.

II

Господиня збудила рано, щоб поснідали та встигли на автобус, який відходив о шостій ранку.

Жінки тут встають задовго до світанку, палять у печах і варять їжу на цілий день. Поки приїжджі встали, на столі вже кипів самовар — неодмінна річ у кожній сім'ї комі. Розплатившись за нічліг і сніданок, вирушили в дорогу. До сходу сонця наші знайомі були вже далеко.

Автобус був майже порожній. Якесь літня жінка, худя і виснажена, поспішала, мабуть, на побачення з чоловіком, як недавно Варвара Олексіївна. Вмостившись на задньому сидінні, вона всю дорогу куняла. Ще їхав мисливець-комі в лузані*, в чоботах домашнього виробу з оленьчої шкіри, так званих тобоках, і з неодмінною берданкою в руці. Був саме час полювання на дичину, і чоловік, певне, їхав на промисел. Одяг мисливця і сам він зацікавили Гаєвського. Це було перше наочне знайомство з корінним мешканцем краю. Хотів заговорити з ним, але передумав. Мисливець, звісно,

* Вовняна куртка без рукавів.

здогадався, що він їде не добровільно, а під конвоем. Скоро чоловік вийшов, і Микола забув про нього.

Автобус ішов добре, досить твердим і рівним трактом, який збудували зеки. Обабіч стіною стояв ліс. Він далеко відступив у обидва боки, залишивши на місці високі, в півросту людини, пні. Смуги вирубаного лісу були захаращені галуззям і цілими колодами, з якими розправлявся неблаганний зуб часу. З вікон автобуса тайга мала похмурий вигляд. Можливо, через те, що хмари густо облягли небо.

Рух на трасі був незначний. Проскочила вантажна машина, прогуркотів трактор, і знову пустка. Гаєвський колись думав, що в тайзі на кожному кроці зустрінеш звіра, а тут за цілий день пролетів понад дорогою табунець тетеруків — і все. Напевно, техніка розігнала звірів і птахів, примусила їх відступити в глиб тайги.

— До таборів тут тракту не було, — сказав Арсланов. — Комі боялись автомобіля. І тепер ще його не бачила половина корінних жителів, а залізниці — де-в'яносто процентів. Усе, що тут є, — тракт, автобус, автомашини, — усе це табірне, іншого поки що нема.

До Чіб'ю прибули надвечір. Селище складалося з новозбудованих дерев'яних будинків, переважно барачного типу, подібних до тих, що їх бачив Гаєвський у селі, на березі Вичегди. В єдиному двоповерховому будинку, в центрі селища, містилось управління табору й комбінату, що керувало видобутком і переробкою нафти. Туди і повели конвоїри Гаєвського.

На дверях, перед якими зупинились, було написано: УРЧ «Обліково-розподільчий відділ». Арсланов пояснив: — Тут тебе приймуть.

Процедура передачі і прийому відбулася швидко. Арсланов одержав розписку, що здав зека, а Гаєвський — папірця до старости барака, в якому тепер мав жити.

Прощаючись з Гаєвським, Арсланов спитав:

— Претензій до нас не маєш?

— Ніяких, — відповів Микола.

Арсланов на хвилину загаявся.

— Ти щось хотів сказати? — спитав Гаєвський.

— Хотів. Ти не розповідай, як ми тебе конвоювали, не треба.

— Будьте спокійні, — запевнив Микола. Справа була ось у чому: коли Арсланов і Юдін конвоювали Гаєвського з Висьгонська до Котласа залізницею, на одній пересадці кількогодинний час від поїзда до поїзда висталили так, що лишили Гаєвського зі своїми речами і рушницею на станції, а самі пішли до міста, і прийшли по кількох годинах добре під хмелем. Першим питанням Арсланова було: «Ти ще не втік? Молодець».

Ось чого боявся Арсланов — старший конвоїр. Коли б про це дійшло до начальства, їм більше в'язнів не конвоювати.

Вийшовши з канцелярії, Микола відчув цілковиту самотність. Тепер уже солдати його не пильнували; ніхто за ним не ходив по п'ятах, і він не знав, що робити далі. Де шукати барак, у якому житиме? Де знайти старосту? Навколо — ні живої душі. Вертатись назад, у канцелярію, не хотілося. Став серед невеличкої площі перед будинком, поставив перед собою чомодан, задумався. Надворі швидко сутеніло, в тайзі, що з усіх боків оточувала селище, ухала сова. Тиша, глушина... Повз Гаєвського зрідка проходили якісь люди, цивільні і військові. Цивільні в чорних одностроях — їх Микола приймав за в'язнів, військових — за конвоїрів, таких, які привезли його сюди.

— З волі? — спитав раптом якийсь чоловік, що нес-подівано вийшов ззаду і став перед Гаєвським.

Він був середній на зріст, літ тридцяти, русавий, у якійсь комбінованій одежі: трохи табірної, трохи цивільного типу, бо штани мав бавовняні, чорні, табірні, а піджак темно-синій, старенький і досить брудний. Але все це скрашувала лагідна усмішка незнайомого. Його веселі очі, які відразу привертали увагу до нього.

— Сьогодні, оце зараз приїхав автобусом.
— Будемо знайомі,— сказав чоловік, простягаючи руку.

Гаєвський потиснув її, назвавши себе. Прізвища нового знайомого не розібрав.

— Куди вас?

— У якийсь барак номер один, а де його шукати...

— Поганий барак,— не дав закінчити фрази незнайомий.— Туди пхають всіх новоприбулих, щоб відразу покуштували табірних розкошів. Потім, коли почнете працювати, переведуть до іншого, який нічим не відрізняється від тих, що на «волі», а дві-три ночі доведеться перебути в першому. Коли хочете, проведу вас, мені по дорозі.

Розговорились. Чоловік назвався Іваном Авдєєвим, родом з Рязані. За що сидить? Ні за що. Тут таких більшість.

Через кілька хвилин Микола Степанович одержав повну інформацію про те, що таке табір, хто в ньому сидить і за що, які роботи ведуть, хто ними керує.

В інформації нового знайомого не було чогось такого, що могло перелякати новачка, про табір говорилося як про звичайне виробництво, про хороших людей, які на ньому працюють.

— Невже тут немає справжніх злочинців? — дивувався Гаєвський.

— Як нема? Є, і великі. Але це «аристократи».

Гаєвський запитливо глянув на нього. Авдєєв посміхнувся:

— Тут аристократами називають злодіїв. Серед них є свої професіонали: кишеньковий орудує по чужих кишнях, домушник по квартирах, а ведмежатник — по вогнетривких касах. Усіх цих панів, що жили з легкої наживи, убивць, що позбавляли людей життя заради грошей, називають аристократами. Вони не працюють, як і справжні аристократи, а живуть і тут з того, що грабують роботяг, таких, як ми з вами. Це

бич усіх таборів, це нещастя для мирних працівників. Є вони і в тому бараці, куди вас послали. Отож, будьте готові: першої ж ночі пограбують усе до нитки.

— Невже правда? — злякався Гаєвський.

Він уявляв, що коли злочинець потрапляє в табір, його якось перевиховують, а тут, виявляється, не тільки не борються з лихом, а ще наче сприяють злочинцям.

— Що ж робити? — спитав, наче Авдєєв міг йому відповісти.

— А що можна зробити, коли начальство їм по-турає, боїться їх,— була його відповідь.

Гаєвський не міг цього зрозуміти.

— Скажіть, а таких, як ми, багато? — не вгавав він.— Такі, як ми, основний кістяк табору, його робочі руки.

— І ви не боретеся з цим злом?

— Ні. Начальство не бореться, то де вже нам. Начальство вважає їх своєю опорою, а нас — ворогами.

Це було теж нове. За короткий проміжок часу йому довелось кілька разів дивуватись. Виходить, він потрапив у зовсім невідомий світ.

— Ну, а справжніх ворогів — шпигунів, диверсантів, терористів — нема?

— Таких тут не держать. Для них інші табори,— сказав переконливо Авдєєв.— Тут робоча сила, ну і паразити, оті аристократи.

То були жажливі вісті. Гаєвський не знав про існування цієї касты. Невже зараз заберуть у нього все домашнє і залишать його в самій сорочці. Що ж робити? Кому скаржитись? Хто порятує?

— Зрештою, скоро самі побачите що і як. Системі цю не важко збагнути,— додав Авдєєв.

Далі розмовляти не було часу. А взагалі-то Гаєвський сподівався багато чого почути від Павла Голубенка.

III

Зустріч з Павлом Михайловичем була дуже сер-
дечною. Від Авдєєва Микола довідався, що Голубенко
виходить з управління і йде обідати. Першого дня по
приїзді Гаєвського ще на роботу не наряджали, бо
мусив пройти, як і всі новоприбулі, медогляд, помитись
у лазні, здати в дезинсектор одяг. Відбувши всі ці
процедури до обіду, пішов під управління пильнувати
Павла Михайловича. Він міг би зайти до приміщення,
в редакцію, вхід не був заборонений, але йому хотілося
зустрітись з ним віч-на-віч, без свідків. Сховавшись
за молоду ялинку, чекав. І ось Павло з'явився на по-
розі і, як мріяв Гаєвський, сам.

У Миколи дужче забилося серце, хотів відразу ж
вибігти йому назустріч, але побачив, що той зупинив-
ся, задивившись на небо. Північне небо мінилося чу-
довими барвами — м'якими, яскравими і неповторно
прекрасними.

Гаєвський притаївся, впившись очима в друга.

«Про що він зараз думає? — роїлося в голові. —
В усякому разі не про мене... В очах туга, яка туга!
Таким він ніколи його не бачив».

Хотів знайти в ньому ті переміни, про які говорила
Варя. Адже майже рік не бачились, а рік був перена-
сичений різними несподіванками.

Раптом Павло Михайлович стрепенувся. Може, збен-
тежив цей пильний погляд? Він поправив на голові
кепку і поволі рушив далі. Аж тепер дорогу йому зас-
тупив Гаєвський.

Павло враз зупинився і підняв руки, наче захища-
ючись від примари.

— Хто це? Хто це? Хто це? — показав кілька ра-
зів. — Не може бути! Це ти, Миколо?

— Я, Павле, я.

Не маючи сили більше стримуватись, Микола ки-
нувся на шию другові...

З Павлом Голубенком Микола познайомився в двад-
цять другого році — ще на світанку його літературних
успіхів. Він бував у Павла вдома досить часто, а зго-
дом хороше знайомство перейшло в дружбу.

Проте ця дружба тоді недовго тривала. Письмен-
ницька слава Голубенка росла. З його популярністю
не міг помірятись ніхто із його сучасників. Далеко було
до нього і Гаєвському. Непропорційність росту відда-
ляла поволі двох друзів, у кожного з'явились свої інте-
реси, і дружба обернулася у звичайне знайомство. І аж
несподівана зустріч у таборі відновила і закріпила їх
дружбу назавжди.

— Звідки ти взявся? — все ще не заспокоївшись,
допитувався Павло.

Микола стояв як укопаний, не маючи сили загово-
рити. Чув, як у горлі клубочаться слова і як прискорено
б'ється серце. Яка ж бо зла доля загнала в таку пус-
тиню двох колишніх друзів і кинула одного одному в
обійми? Чи, може, це сон? Такий довгий. Ой ні, не сон.
Перед ним Павло Голубенко, такий, як у Харкові, у
своїй шкіряній коричневій курточці і картатій мислив-
ській кепці. Ці речі привезла йому дружина. В таборі,
особливо на далекій Півночі, дозволяли носити домаш-
ній одяг, але цим рідко хто користувався, бо речі, як
правило, викрадали злодії, яких тут було з цілого Союзу,
і тоді доводилось переходити на тілогрійки і стьобані
бушлати. Проте Павло Михайлович ходив у домаш-
ньому. Своїми добрими карими очима він пильно ди-
вився на Гаєвського, шукаючи змін на його обличчі,
і прийшов до висновку, що той схуд, і це, власне,
йшло йому на користь, і що смуток визирив з його очей.

— Ти звідки ж приїхав?

— Приїхав учора, пізно ввечері, автобусом з Усть-
Вимі.

— Приїхав чи привезли?

— Привезли, звичайно. Хотів з тобою вчора по-
бачитись, та де ж уночі тебе знайдеш.

— Моя «вілла» недалеко звідси,— сказав з характерною для нього інтонацією Голубенко. Говорив по-волі, з усмішкою, навмисне вплітаючи в свою чудову мову російські слова так, як їх вимовляють українські селяни. Це виходило у нього неповторно. Але раптом він спохмурнів, згадавши дружину.

— У мене в гостях була Варя,— додав сумно.

— Знаю, бачив.

— Бачив Варю? — здивувався Павло.

— Бачив в Усть-Вимі. Не уявляєш, що творилось у моїй душі, коли побачив її в цій глухомані.

Гаєвський розповів, як зустрілись, як до пізньої ночі проговорили перед порогом хати, де зупинилися на ніч він і його конвоїри.

— Цієї зустрічі повік не забуду. Всього я міг сподіватись, тільки не цього. Я не мав найменшого уявлення про те, що ти тут. Півроку був відмежований від усього світу. Варя мені багато говорила про тебе, про умови, в яких ти живеш, як працюєш. Казала, що тебе тут шанують, поважають...

Друзі сиділи на поваленій деревині, закритій від людей ялиновим молодняком, недалеко від управління, в якому працював Голубенко секретарем редакції табірної газети. Такі привілеї не всякому давали. Розумне начальство не брало всерйоз його страшної статті і строку.

— Що стосується пошани і поваги, то це перебільшення, звичайно. Яка вже пошана до в'язня, але не нарікаю, скрізь є люди,— розповідав Павло Михайлович.— Зрештою, на всіх посадах, за винятком найвищого начальства і охорони, та й то наполовину,— такі ж, як і ми з тобою. Казала тобі Варя про технікум та його викладачів?

— Казала.

— Всі вони зеки. Дуже порядні люди. Мешкаю з ними в одному гуртожитку.

— Що ж будемо робити? — спитав Микола.

— Працювати.

— Де?

— Де скажуть.

— А література?

Павло гірко посміхнувся.

— Обійдуться, мабуть, без нас.

Друзі замовкли, посумніли. Враз Микола, більш експансивний, схопився з місця:

— Як же так, «обійдуться»? Чому? Учора людину любили, величали, друкували мало не мільйонними тиражами, сьогодні позбавили всіх людських прав і без усякої на те причини, бо ж ніякої провини в цієї людини нема, невідомо за що загнали на край світу і об'явили ворогом народу. Коли б одного, то ще можна б якось пояснити: міг стати жертвою чиєїсь злоби, наклепу, але ж таких тисячі.

— Ото ж я кажу: чому? за що?

— Що ми кому завинили?

— Криком не зарадиш,— спокійно промовив Павло.— Колись усе буде з'ясовано, а зараз...

— Що зараз?

— Треба терпіти. Така наша доля, нічого не вдієш.

— Чому доля? Ти наче миришся з цим станом речей. Адже це трагедія цілих народів. Ти хоч якось можеш це пояснити? Поясни.

— А що допоможе?

— Ні, все-таки скажи: як ти собі все це уявляєш?

Павло Михайлович закурих дорогу цигарку — да-рунок Варі.

— Може, закуриш?

Микола відмовився.

— Цигаркою не відбудешся, ти заспокій мене, не можу так жити. Може, щось знаєш про все це? Може, Варя що говорила?

Голубенко сумно глянув на друга. Він бачив його душевну муку, але не міг сказати. Мабуть, не було людини в Союзі, котра могла б відповісти на це запитання.

— Я думаю, — почав він, — та й не тільки я, а багато людей, з якими доводилося зустрічатись (а мусиш знати, що тут немало розумних і високоінтелігентних людей), думають, що десь у верхах сидить замаскований ворог, який хоче отими безглуздими репресіями ви-кликати у населення ненависть до влади.

— Припустимо, — не задовольнився відповіддю Гаєвський. — А ЦК?

— Ти думаєш, що і ЦК не обдурюють? Сталін, як тобі відомо, з Кремля не виїжджає, на місцях не буває, він правди не знає. Думає, що все йде так, як він того хоче, і на догоду йому, а може, боячись за свою шкуру, наближені до нього люди саме так представляють стан справ у державі. А недоліки, які є, вони відносять на рахунок ворогів, яких у країні ще багато, з якими треба боротись.

Гаєвський уважно слухав друга і, коли той закінчив говорити, спитав:

— Це що, твої міркування?

Павло Михайлович ніби чекав запитання.

— Я вже говорив, — сказав він, — що це не тільки моя думка. Тут сидять і члени партії з 1907 року, і старші, є колишні члени ЦК, і всі вони такої думки.

Гаєвський нервово гриз травичку, не зовсім погоджуючись з думками товариша, і коли Голубенко замовк, сказав:

— А може, це робиться для великих будов, які на добровільних засадах важко було б здійснити? Я маю на увазі канал, залізниці, нові шахти й міста.

Тепер Голубенко, в свою чергу, не погодився з міркуваннями друга.

— Табір — організація, яка дуже дорого коштує, — заявив він. — Тут багато дармоїдів, нероб, безліч начальників і непросто низька продуктивність праці. За гроші, які витрачаються на утримання таборів, можна було б мати скільки треба добровільних робітників. Ленін же вчив, що підневільна праця малопродуктивна.

Але нема Леніна, нема. При ньому ми не сиділи б. У чому, до речі, тебе обвинувачують? — спитав по хвилині Голубенко, щоб перейти на іншу тему.

Гаєвський махнув рукою:

— Ти чув нову приказку: була б людина, а стаття знайдеться? По собі знаєш, за що дістав десять років.

— Та так. Де ночував сьогодні?

— О! — пожвавішав Микола. — Умови, в яких я спав цієї ночі, словами не переказати, пером не описати. На моє щастя, перш ніж піти в той барак злочасний, я випадково познайомився з одним хлопцем. Він тебе знає. Авдєєв його прізвище. І він мене ввів в курс справи. Коли б не це, я сьогодні був би вже голий. Ти не ночував у бараці номер один?

— Бог милував.

— Маєш щастя.

І правда, зустріч з Авдєєвим була для Гаєвського щасливою тим, що хоч тимчасово, на перших порах, урятувала його від пограбування. Перед тим, як іти в барак, Авдєєв, знайомий з усіма таборними порядками, повів Миколу в речову «каптьорку» і здав на схов чемодан та найцінніші речі. Авдєєв мешкав у сусідстві, в кращому приміщенні, як робітник будівельної бригади. В свою бригаду він обіцяв на другий день влаштувати і Гаєвського. Але цю ніч довелося ночувати там, де призначив комендант, — на той випадок, коли б уночі була перевірка.

Барак номер один справив на Гаєвського жакливе враження. Це була низька споруда без стелі і без підлоги — її поступово спалили замість дров «аристократи», про яких говорив Миколі Авдєєв. Уздовж двох довгих стін стояли перпендикулярно до них дерев'яні тапчани на три дошки кожний. Прохід між ними був витоптаний до глибини рова сотнями пар ніг, що хоч і не довго, а все ж бували тут. Цей барак називався пересильним. З трьох поперечних балок, що тримали стіни у вертикальному положенні, звисали три електролампи, які

ледве освітлювали середину барака, а решта приміщення тонула в похмурій напівтемряві. На тапчанах лежали люди, переважно без усякої постелі, майже всі були одягнуті, за винятком «аристократів». Ті спали, як удома, на сінниках і подушках, під ковдрами. Інші не роздягались тому, що побоювалися за цілість свого одягу. Це Гаєвський зрозумів пізніше. Над тапчанами тут і там на дротах висіли якісь торбинки. Це здивувало його. І тут до нього підійшов якийсь молодик з веселими шахраюватими очима, спитав, чого йому треба, і, почувши, що він прийшов почувати, посміхнувся.

— Значить, у наш готель? — промовив, манірно вклонившись. — З волі, значить, чи вже були в таких заведеннях?

— З волі.

— Дуже радий.

Гаєвський хотів спитати, чи цей веселий чоловік є комендантом барака, але чомусь не спитав. Зрештою, і не потрібно було, бо той сам представився.

— У нас знайдете все, що вам потрібно, як у найкращих готелях Європи. Прошу! — Він вказав рукою на порожній тапчан, на якому нічого не було, крім поперечної дощечки під голову.

— Влаштовуйтесь і будьте як удома, вбиральня у дворі, а решта — вранці. Добраніч.

Він зробив кілька кроків до виходу, але подумав мить і повернувся назад.

— Їжі з вами нема? — спитав здалеку.

Микола не зрозумів.

— Ви голодні?

— О ні, — заперечив комендант, — але тут є голодні. Якщо у вас є хліб або щось інше їстівне, то треба підвісити, як оці, бачите, торбинки? Бо пацюки з'їдять усе разом з кишеннями, якщо в них тримаєте.

Гаєвський здригнувся. Ніякими тваринами на світі він не гидував, крім мишей і пацюків. Самий вигляд цих шкідливих істот викликав у нього відразу і незрозумілий жах.

Комендант ще раз попрощався і пішов геть. Це був якраз представник «аристократів», квартирний злодій, який пишався своєю професією і хвалькувато говорив про неї. На Гаєвського він справив враження розвинутої і якоюсь мірою культурної людини.

Витягнувшись на дошках, Гаєвський подумав: «Перша ніч у таборі не з веселих. Невже весь строк так буде?»

Він гнав геть цю страшну думку. Такого не могло бути. Живе ж Павло Михайлович в людських умовах, і Авдєєв мешкає в нормальному, робітничому бараці. Це тільки його, новачка, хочуть відразу приголомшити, щоб надалі був податливішим.

Гаєвський мав рацію: той, хто послав його у барак номер один, був сам з породи «аристократів». Знаючи, що людина прибула з волі і, певно, має якісь домашні речі, навмисне послав до «своїх», щоб обчистили. Сам комендант був не від того, щоб пожитись, але, побачивши, що новенький нічого не має, пішов собі з барака.

Ще одно дивувало Гаєвського: його, та й всіх інших з барака, ніхто не стеріг. Ніде не було ні вишок, ні варті з гвинтівками. Вирішив завтра спитати Павла. Про сон не могло бути й мови. Після того, як комендант пішов і у помешканні затихли голоси, почалося життя нічних хижаків. В одному кутку тріщали під зубами гризунів дошки чийогось сундука, в другому два пацюки билися за шматок хліба, пищали, наче їх хтось мордував. Врешті щось зашаруділо у нього під головою. Микола схопився і постукав рукою по дошці. Шарудіння припинилось, але лягти він уже боявся. Сів і почав придивлятися до нового оточення.

Крізь досить широкі щілини даху пробивалися блиски місячного сяйва і губились у тьмяному світлі лампи. Місячна ніч заглядала крізь стіни, бо в багатьох місцях повипадала з-поміж колод мохова конопатка. Завдяки такій вентиляції повітря, незважаючи на переповнений барак, було порівняно чисте.

Раптом Гаєвський побачив, як просто по сплячих біг здоровенний пацюк, волочачи за собою довгого хвоста. Він, як кіт, перестрибував з тапчана на тапчан, а де був більший проміжок, який не міг подолати, пробивався до узголів'я по дощечці, що з'єднувала тапчани, переходив на другий, і далі простував до якоїсь своєї мети. Нарешті зупинився проти Гаєвського і почав нюхати повітря. Микола чітко бачив, як ворушились його вуса. Гризуна принадив запах хліба, що висів у торбинці, підвішеній на дроті. Не гаючись, пацюк вивався на сплячого господаря, підвівся на задні лапки, щоб дотягнутись до його торбинки, підскочив і вчепився за неї зубами. Ще мить — і він, ухопившись передніми лапками, виліз би на торбинку, та, мабуть, слабо вчепився, бо зірвався і впав на сплячого. Той прокинувся і спросоння сів на ліжку. Почулася така добірна лайка, якої Гаєвський ще ніколи не чув. Дісталось там і богів, й чортів, й таборів, і тим, хто його сюди посадив, і пацюкам. Він устав і підвісив свій хліб у торбині вище. Потім ліг і відразу знову захропів.

Десь перед світанком заснув і Микола. Йому снилося, що по ньому бігали пацюки, потім один з них обернувся в конвоїра Арсланова і сказав: «Звикнеш, не журишь».

IV

Не довго довелося мучитись у цьому тимчасовому бараці, до якого, зрештою, Гаєвський звик, як звикаєш до невиліковного хронічного болю. Вранці йшов на роботу, в полудень приходив, одв'язував з дроту над тапчаном казанок, у якому зберігав шматок хліба. По обіді йшов до свого друга Голубенка, з ним до вечора швидко минав час. Іноді до них приєднувались і мешканці гуртожитку — вчителі і викладачі технікуму. Люди літні, солідні, статечні. Були тут навіть два професори, інженер-шахтобудівельник, якого обвинуватили

в шкідництві — дуже модне на той час обвинувачення, — хоч він і не знав за собою ніякої провини. То був типовий російський інтелігент-патріот, який у 1917 році беззастережно перейшов на бік революції і віддано працював. Так само працював він і зараз, у технікумі, віддаючи свої знання молодому поповненню майбутніх інженерів. Було ще кілька вчителів середніх шкіл з різних міст Союзу. Всі вони знали Павла Михайловича, його твори, дехто знав і Гаєвського, вірніше, його роман, перекладений на російську мову.

«Де працював?» — це перше, про що питав при зустрічі Голубенко. І Микола розповідав про свій робочий день, про враження від нової обстановки і людей.

— Сьогодні я різав дрова у лісі з німецьким пастором, — сказав якимось Микола, — він новачок, як і я. Розповідав мені про свою молоду жінку, з якою недавно одружився. Допитувався, чи довго доведеться йому сидіти. Я кажу: вам строк у документах вказано, чого ж питати? Не вірить, не може бути, повинно щось змінитись. Не знаю, на що німець надіється. Побачивши, що я не співчуваю йому, перестав зі мною говорити. Зате я мав змогу милуватись природою. День чудовий, ліс прекрасний, але від цього ще гострішою стала туга за рідним краєм, за домом, за Україною. Мимоволі сльози набігали на очі. Дивно, що нас відпускають без конвою. Я думав, що без нього тут і кроку не ступиш.

— А навіщо конвой? — відповів Голубенко. — Куди втечеш? Їхав же сюди, бачив ті безкраї простори, не прохідні лісові хащі. Все це враховано. Та й від кого тікати? Від Радянської влади? А хіба не за неї ми боролись? Я розпитував, — вів далі Павло Михайлович, — старожилів, які вже одбули по кілька літ строку, чи тікали з табору політичні, тобто «контрики», як називають тут нашого брата. Виявляється, що не було жодного випадку. Тікали тільки блатні. А «контрики» були і залишились радянськими людьми. Та й чого їм тікати? Все скоро виясниться.

Микола усміхнувся:

— Не знаю, чи ти так думаєш, чи тільки мене потішаєш?

— Інакше не можна думати, правда неодмінно переможе.

— Правда? Хочеться вірити, — зітхнув Гаєвський.

— Треба тільки «зберегти здоров'я». Це гасло всіх в'язнів, «соціально небезпечних» і «соціально шкідливих».

Голубенко закурих і простягнув цигарки Миколі.

— Якщо вже твердо дотримуватись цього гасла, то не слід би й курити, — сказав Гаєвський.

— Людина слабка, — пожартував Павло Михайлович, — а берегтися справді треба. Хто зна, може, ми ще колись і в Києві працюватимемо, як ти думаєш?

— Нічого я не можу на це сказати.

— У всякому разі тобі треба знайти роботу постійну і менш виснажливу.

— Хіба це від мене залежить?

— Я про це подбаю. Все буде гаразд. Мене начальство слухає, — пожартував Голубенко.

Працюючи в табірній газеті «Рабочий Севера», Павло Михайлович за короткий час завоював загальну симпатію співробітників і начальства. Цей скромний, непоказний на вигляд чоловік умів очарувати кожного. Він полонив людей, що стояли на різних щаблях культури й освіти, розумним ласкавим словом, тактом, неповторним, тільки йому притаманним гумором, приємним дотепом, чарівною усмішкою, м'яким, трохи хрипким голосом. За кілька днів після прибуття в Чібію його уже знав весь табір. Начальство називало його по імені і по батькові, тимчасом як до інших в'язнів зверталось на «ти». Ось він і вирішив використати свій «вплив» і клопотатись, щоб другові дали посильну роботу. Однак клопотатись не довелося. Наступного ранку в дверях барака номер один з'явилися конвоїри і нікого звідти не випустили. Старожили знали, що це означає готува-

тись до етапу. Почалась метушня. Кожен зек складав у мішок своє немудре майно — пару білизни, одержину, яку ще не вкрали вурки (а не вкрали тільки тому, що вона нічого не варта), шматок хліба, який не встигли з'їсти вночі пацюки, казанок, кухоль, ложку і чекав команди виходити на подвір'я.

Майже всі йшли охоче, бо дуже дався взнаки барак з блощицями й пацюками, злодії, що не давали спокійно відпочити після роботи, погані харчі. Правда, Миколі шкода було розлучатися з Павлом, але мусив миритися, тим більше, що хотілось якоїсь постійної роботи. Тут ним, безвідмовним, нарядник затирав усі дірки, аж до робітника на кухні. Довелося кілька днів носити воду, різати дрова, чистити картоплю. Ось тоді й згадав слова Арсланова: «Скажуть убиральню чистити — чисть, не кажи: не буду!»

Етапників вишикували перед бараком, як солдатів, у два ряди, і почалася довга, нудна перекличка. Прийшов і загосп етапу. На радість Гаєвського, це був Авдєєв, його перший знайомий у таборі. Він мав одержати хліб і продукти для людей на всю дорогу і по ріці сплавляти їх за етапом. Йому було дозволено взяти двох зеків, щоб допомагали одержати продукти, вантажити їх, а потім правити шнягою і оберігати навантажене на ній добро. Авдєєв вибрав Гаєвського, його підтримали конвоїри, але Микола від цієї честі відмовився, заявивши, що хоче йти пішки.

Людей, призначених на етап, конвоїри перелічували по кілька разів. Хоч їх було небагато, чоловік вісімдесят, не більше, та все щось не сходилось, бо завжди когось забували: то загоспа, то лікпома, то хтось занедужав — і знов цифри не сходились. А для деяких вохривців рахунки в межах восьмидесяти прирівнювались мало не до вищої математики. Аж по добрій годині все було готове. Один солдат з гвинтівкою побіг на чоло колони, а її начальник звернувся до етапників із звичайним у таких випадках застереженням:

— З цієї хвилини етап переходить у розпорядження конвою. За непідкорення конвоїрові, самовільний вихід з колони, за непослух конвой має право застосовувати зброю без попередження. Зрозуміло?

— Зрозуміло,— озвалось кілька голосів.

— Рушай,— пролунала команда, і колона поволі потяглася трактом.

Етап здебільшого складався з простих селян, робітників, кількох інтелігентів середнього віку. Було й кілька молодих хлопців, але майже всі вони блатні, злодії, рецидивісти. Для них етап був своєрідною прогулянкою. Це, насамперед, зміна місця, більші можливості пограбувати товаришів у дорозі і на постоях. Для решти ж, для трудівників, кожен етап був тяжким випробуванням: він знімав їх з постійних місць, відривав од більш-менш постійної роботи і вів у невідоме. До того ж у дорозі доводилося терпіти знущання добре організованої зграї бандитів-рецидивістів.

* * *

Уже кілька днів посувався етап нескінченною північною тайгою. Не раз у своєму житті Гаєвський розглядав карту Півночі, не раз мріяв про невідомі краї Радянської держави, не раз хотілося побачити той незрівнянний витвір природи, що називається тайгою, пізнати її таємниці, її суворі закони, але завжди не було часу. І от несподівано... Яка іронія долі — він примусово міряє її своїми ногами.

Читаючи колись чудові книги Арсеньева, заздрихав видатному вченому, який, незважаючи на тяжкі злигодні і муки, наполегливо вивчав невідомі землі Вітчизни. Гаєвський опинився тут в інших умовах, йому не судилося вивчати білі плями на карті Півночі, і все ж він відмовився їхати човном: хотів побачити на власні очі тайгу, пройти по ній. Завжди-бо жевріла надія, що

колись повернеться додому і розповість рідним про неї, про її тайни і чари, про те, що сам побував у ній, ходив по ній, дихав її повітрям.

Тайга зачаровувала Гаєвського. Була вже пізня осінь, і сюди все частіше навідувались холодні північні вітри, дощі й ранні заморозки. Листяні дерева вже втратили золото й багрянець свого вбрання, тільки хвойні пишалися вічною зеленню. Микола уявляв, яка чарівна краса тут навесні і влітку, яка казкова вона взимку. Ішов бадьоро, незважаючи на те, що часто доводилось продиратися крізь густі зарості, перелазити через бозна-коли повалені буреломом дерева, убрид долати безкраї, порослі мохами болота.

Люди йшли мовчки, тільки зрідка хтось кашляне або котрийсь із солдатів крикне: «Підтягнись!..», і то більше для порядку, ніж з потреби.

Ночували там, де заставала ніч. Найчастіше в селах. Селяни нерado приймали етапи, бо в якій хаті ночували «аристократи», обов'язково її обкрадали. Довірливі господарі спохвачувалися звичайно аж тоді, коли етап був уже далеко. Та хоч би навіть і наздогнали, це нічого не дало, бо злодії вміли не тільки красти, а й ховати.

Микола був свідком такого випадку.

Ішов у цьому етапі молодий селянин, білорус, Вася Жерносек, який непогано вдавав із себе дурника. Його дражнили тим, що питали: «За Гомелем люди йосць?» І він відповідав: «Йосць, только дробненькіє». Оцей парубок, єдиний в етапі, йшов у своїх домашніх, плетених з березової кори личаках. Це взуття він сам робив собі і не боявся, що його вкрадуть. Одного разу під час ночівлі вурки вкрали у господаря хати нові хромові чоботи. Той похопився і поскаржився начальникові конвою, який запевнив, що чоботи знайде, бо винести їх нікому не вдасться, а сховати в етапі неможливо. І ось, перед тим, як вирушати в дорогу, конвой вишикував усіх зеків і разом з господарем почав обшу-

кувати кожного. Безрезультатно. Але ж чоботи вкрадено... Зроблено це так: у чоботи взули Васю Жерносека. Поверх чобіт намотали онучі, а вже тоді — личаки. Нікому й на думку не спало шукати чоботи в личаках, і вони попливли з етапом. Селяни називали «аристократів» шпаною, боялися їх і не хотіли пускати в хату. Після того випадку блатних під час ночівлі тримали в домашніх банях, поки одного разу вони не підпалили баню зсередини. Словом, з блатними конвоїри мали багато клопоту. Тільки «соціально-небезпечні» йшли покірно. «Як вівці», — думалося іноді Миколі.

Важко було з етапом у селах, проте конвоїри все ж таки намагались надвечір зупинитись у якомусь селі, де б можна було купити молока або взагалі поїсти чогось теплого. Але села в краю комі розміщені далеко одне від одного, не завжди етап встигав за день дійти до села. Тоді ночували в хатках мисливців, у покинутих бараках лісорубів, а то й у лісі, на березі ріки, розкладаючи величезні вогнища, від яких червоніло загравою небо. Одна така ночівля просто неба запам'яталася на все життя.

Миколі Авдеев запропонував переночувати в шнязі. Конвоїри дозволили. У човні спати було краще тому, що сухіше, бо береги завжди вологі. Господар шняги наносив ялинових лапок, розстелив їх по дну, і Микола ліг. Укритись не було чим. Як не тулились хлопці один до одного, але зігрітись не могли. Практичний Авдеев порадив скинути бушлат і ним накритись. Стало тепліше в спину, але ноги мерзли.

Тієї ночі Микола таки не міг заснути від холоду. І наче на втіху за це вперше у житті побачив казковочудесне полярне сяйво. Запам'ятався і день після цієї ночі. Пішохідна подорож мала того дня закінчитись. До вечора треба було дійти до великого села Шельяюра, а звідти пароплавом піднятися по Печорі до місця майбутньої роботи. Цей останній перехід був найдовший і найважчий. Люди потомились. Після безсонної ночі

багатьом відмовляли ноги. Серед таких був і Гаєвський. Йому чобіт намуляв ногу, і він плентався майже позаду усіх.

Солдати сердились. Усе частіше лунала команда: «Підтягнись!» Але вона вже не діяла.

— Якщо так будемо йти, то й до вечора не дійдемо, і знов доведеться ночувати в лісі.

Перспектива страшна. Знав це і Гаєвський не гірше від інших, але, здавалося, втоми не перемогти. Уже жалкував, що не поїхав човном, та пізно.

— Останнє болото доконало, — виправдовувався перед конвоїром. Йому самому було соромно своєї слабості. Були ж такі, що йшли, і їх більшість. — Чоботи намокли, онучі хоч викрути, позбивались і так намуляли ноги, що ледве тягну. Ще трохи — і ляжу на дорозі.

— Не ляжеш, — засміявся солдат.

— А коли ляжу, пристрелиш?

— Чи я звір, щоб у тебе стріляти, — обурився солдат.

— Ти, певно, хотів сказати, що я не звір, щоб у мене стріляти.

Солдат усміхнувся.

— Я не так сказав, вірно. Але ж я таки людина, чого б я в тебе стріляв?

— Що ж тоді зробиш, коли я не піду?

— Собака допоможе.

— Невже на безсиловогопустиш собаку?

— Я жартую, — заспокоїв солдат. — Собак ми пускаємо на тих, що не хочуть йти, а ти не можеш.

— І все-таки, що зробиш? — допитувався Гаєвський.

— Покинемо в лісі й підемо, — сказав солдат.

— А я?

— А ти відпочинеш, роззуєшся і босий за нами побіжиш. Тільки не забудь, що наздоганяти важко, краще повзти, ніж на місці лежати. Ти думаєш, тайга тебе помилює? Це не у тещі в гостях.

— Знаю.

— Отож-то. Не хотів чесно на волі жити, покуштуй, як у таборі.

Слова конвоїра пройняли Гаєвського жахом.

«Невже всі вони певні, що я ворог? — думав він. — Яка ж це люта, злочинна робота — так переконати отих сірих селян у шинелях і їх начальників, що всі такі, як я, — справжні вороги народу?..»

Гаєвський гірко посміхнувся. Як же інакше було реагувати на цю репліку!

— Чого посміхаєшся? Може, не правда? — спитав конвоїр. — Ти не з блатних, а, видно, інтелігент, може, навіть якийсь начальник, перед яким колись шапкували, а, бач, зробив злочин проти держави. Тепер — спокутуй!

— Твоя правда, — сказав Гаєвський. Навіщо доводити цьому не дуже розвиненому солдатові свою невинність. І що б це допомогло?! Все одно не повірять, бо начальство на політичних заняттях щодня втовкмачує: перед вами вороги народу, і їх треба пильно строжити.

— Коли б усі такі вороги, як він, то вже давно соціалізм побудували б, — озвався молодий ще, років тридцяти, вродливий парубок, що йшов у парі з Гаєвським.

Конвоїр визвірився на нього.

— А ти чого агітуєш? — крикнув погрозово.

Але той не злякався.

— Не агітую, а кажу те, що є.

Це не переконало солдата.

— Ти не дуже-то... бо знаєш, що за такі слова буває?

— Не знаю.

— Нова стаття.

— А мені вже байдуже, до моїх десяти не добавлять.

Хлопця звали Йосипом Мислицьким. Був він з Білорусії, десь із-під Гродно. Удома покинув молоду жінку, Леонарду, всю дорогу йшов майже мовчки, думав про кохану дружину, з якою прожив лише кілька міся-

ців. На привалах розповідав про неї, журився, як вона житиме без нього, чи витримає десять років, які він одержав, не знаючи за що.

У таборі знайомства, майже без винятку, починаються з запитання: за що хто сидить. Так почалося воно і між Гаєвським та Мислицьким. Товариші по нещастю розповіли свої сумні історії. Від Йосипа Йосиповича Гаєвський довідався, що йому дали десять років за те, що брат його дружини втік до Польщі.

— А втік він тому, — оповідав Мислицький, — що там залишились його дружина й дитина. І було б не так гірко, коли б я знав, чи хоч бачив цього брата, а то він виїхав за рік до мого знайомства з його сестрою, мою дружиною. Та хіба слідчий розбирався? Він план виконував. Знав: чим більше посадить людей, тим швидше премію одержить, ще один ромб — на комірі.

Це була страшна правда. Гаєвський пригадував, як слідчий просив, щоб він, Микола, сам обмовив себе, бо хотів чимскоріш закінчити слідство. Навіть запропонував план, що і як писати — мовляв, цього вимагає від нього революція! Так треба! Ха! Так треба! Кому?! Яку совість треба мати слідчому, щоб губити явно невинну людину, позбавляти її волі, радості життя, а для родини — годувальника, зганьбити її. Адже ті, що залишались на волі, не знали, що їхні друзі, знайомі, рідні сидять безневинно. Відомо, що чимало жінок відмовлялись від своїх ув'язнених чоловіків, діти поривали з засудженими батьками. Чи, може, така була мета ворогів, що ховались під крилами органів ДПУ, — викликати ненависть до уряду і Радянської влади тих тисяч невинних, що йшли ешелонами в табори. Гаєвський пригадує, що, проїжджаючи через Москву, він бачив десятки ешелонів, переповнених в'язнями, яких везли в різні табори Союзу. Невже все це були вороги держави? Хто б повірив? Це був якийсь ворожий спосіб винищення своїх, радянських громадян, заселення ними необжитих місцевостей Півночі, це був легкий спосіб розправи з особис-

тими, а часом і політичними противниками. Гаєвський знову і знову пригадував арешти харківських комуністів: інженерів, професорів, учителів, письменників, серед яких було арештовано улюбленого письменника народу, гордість української радянської літератури Павла Михайловича Голубенка. Про нього Микола напевно знав: сидить невинно. То хто ж це творить? Хто? І знов думка: невже про все це не знає Сталін? Невже він не знає, що в органах безпеки сидять вороги і чинять сваволі? Чи, може, і справді не знає? Його ж люди вважають «геніальним», моляться на нього, як на святого. Є такі фанатики.

Гаєвський вирішив: якщо зупиняться десь надовше — і можна буде там писати, — напише Сталіну, розкриє йому очі на всі ці неподобства.

В село Диор прийшли пізно ввечері. Дякуючи Мислицькому, що дав сухі онучі, Микола, перезувшись, якось доплентався до місця нічлігу. Звідси треба було завтра пройти ще шість кілометрів до Шельяюра, великого селища на березі Печори, і сісти на пароплав.

У Диорі Авдеев зустрів етап. Він уже давно прибув сюди і встиг перенести рештки продуктів на квартиру, де мали ночувати конвоїри і він сам. Побачивши Гаєвського, Авдеев докоряв йому, що не хотів їхати з ним човном. Але той не шкодував.

— Коли б не те, що намуляв ногу, все було б гаразд. Я не люблю привілеїв для себе. Що громаді, те й бабі. Мене ще не покинула професіональна звичка: все скуштувати самому, хотілося бачити тайгу на власні очі. Того, що я пережив і побачив, з чужих слів не збагнеш. Тайгу з її таємницями треба пройти, щоб мати уявлення про неї.

Він ще хотів додати, що, може, колись доведеться про неї писати, але промовчав, неначе боявся спокусити долю. Марновірство йде поруч з нещастям.

— Встигнете її ще не раз побачити, — сказав Авдеев. По добрій вечері, замовлений приватно у господарів,

яка складалася з картоплі, вареної в мундирах, риби печорського засолу, напились справжнього чаю.

А ввечері Микола довірив Авдееву свій план написати Сталіну. Авдеев тільки посміявся з його наївності.

— Думаєте, не було до вас таких героїв, які намагались розкрити очі Сталіну на те, що твориться навколо? Були, і не хто-небудь, а полководці, партійці з величезним стажем. На жаль, нічого не допомогло. По-перше, ваш лист не дійде до адресата. Його не випустить з табору місцева цензура. А по-друге... коли б вона прогавила, бо таке може бути при нашій загальній байдужості до виконуваних обов'язків, то його перехопила б цензура кремлівська. Там секретарів — сила-силенна. Вони відіслали б листа назад, у табір, а тут довідалися б, хто писав, і вас посадили б на посиленний режим. Навіщо вам такий клопіт?

— Коли ж страшно так жити. Це ж замкнене коло! Страшна думка, що тебе на волі вважають ворогом народу, роблять якісь дикі припущення. Ні, це жакливо!

Гаєвський у розпачі схопився за голову.

Авдеев почекав, доки той заспокоїться.

— Не горюйте, — сказав якомога прихильніше. — Це тільки попервах так тяжко, а там звикнете, бо ж скрізь живуть люди. Ми ж не де-небудь, а у своїй державі. Працюємо на іншому, так би мовити, полі, а там, дивись, перемелеться, ще й мука буде...

Мудрий Авдеев був жвавим, веселим і добрим товаришем. І завжди, за його словами, виходив сухим із води, за винятком того випадку, жартував він, коли потрапив у руки ДПУ, бо звідти виніс десять років строку в таборах. І теж не знаючи за що.

— Коли б я, бувши шофером, попався на невеличкій крадіжці, — говорив він, — то не журився б, бо не скажу, що був святим. Що до цього довело — інша справа, про це зараз не варто згадувати. Мій батько, — продовжував Авдеев, — служив колись візником у багатого хазяїна, котрий тримав кілька пар коней і плат-

форм на гумових колесах, для перевезення різних вантажів. Яка тоді була заробітна плата візника — не важко здогадатись. Треба було якось жити. І батько «промишляв». Він мав у жилеті, зауважте, у жилеті, величезні внутрішні кишені. В таку кишеню клав невеличку свинячу шинку — і було непомітно. Ховав туди пляшку горілки, — одним словом, з усього, що перевозив, брав щось собі. Ніколи додому впоорожні не вертався. Я став шофером, коні не в моді, але батькова школа до деякої міри мала вплив. Отже, коли б я попався на дрібній крадіжці і посадили б, то мовчав би. Але дістати десятку за контрреволюцію — це навіть не безглуздя, це злочин слідчого.

Авдєєв невесело усміхнувся. Гаєвський не відповів. Занадто багато правди було в словах цієї людини.

Зима наступала етапу на п'яти. Поки дійшли до Шельяюра — великої пристані і табірної бази продуктів і техніки, звідки мали продовжувати путь на пароплаві, по ріці пішла шуга. Термометр підвечір показав мінус вісім градусів. Пароплавство відмовилось подати під етап умовлену посудину, боячись, і не без підстав, що замерзне серед ріки, не дійшовши до мети і до затону. Етап опинився у важкому становищі. Вертатись назад, повторити таку путь не були б у силі ні зеки, ні конвой. Добиратись пішки до Вої — кінцевої мети етапу, до якої залишалося не менше трьохсот п'ятдесяти кілометрів, навіть думати не можна було. Почались переговори начальника конвою з Пароплавством, з капітаном корабля і з начальником табірної управління по телефону. Домовились, що тільки-но потепліє і зійде шуга, а це ще на початку жовтня було можливе, пароплав подадуть під етап. Поки начальники вели переговори, потімнені зеки відпочивали. Поруч із базою стояв ряд стаціонарних палаток для етапників. У них поселили новоприбулих. Це було гірше, ніж мешкати в селі в теплій хаті, але зек не мав вибору. Дошкуляв голод, який за дорогу виснажив людей. Гаєвський від-

чував, що із кожним днем слабне. Але знову став у пригоді Авдєєв, розторопний, практичний чоловік. Недалеко від палаток була невеличка бойня. Саме у той час, коли етап поселився в палатках, з Нового Бору привезли баржу вибракунаної худоби, і от її забивали по дві-три штуки в день. Різниками були, звичайно, зеки. Авдєєв з дозволу конвою взявся допомагати їм, пообіцявши якусь вигоду солдатам, що теж сиділи у нікчемному пайку. Тепер щодня Авдєєв приносив у палатку два-три відра крові, кишок, і люди це варили в казанках і їли. Варена кров не така вже смачна страва, але поживна, бо за кілька днів люди в палатках ожили і подужчали. Повернувся до норми і Гаєвський. Одного дня гудки пароплава покликали на посадку. Етапники радо покинули полотняні хати і переселились на пароплав. Двох етапників охорона не дорахувалась. Це були блатні. Щоб пожити хоч кілька днів на волі, вони не побоялись додаткових років таборів.

V

Пароплав «Октябрьская революция», на який посадили етапників, належав до ветеранів Печорського пароплавства. Його давно збиралися списати, але згадували про це тільки під час навігації, коли старий починав капризувати. По закінченні плавання його обережно заводили в затон, чистили, ремонтували, фарбували і навесні знову відправляли на нелегку роботу: не було іншого. Про нове поповнення в ті далекі тепер часи нічого було й думати.

Етап розмістили на середній палубі. «Аристократи» відразу ж захопили територію котла, тобто найтепліше місце, вигнавши звідти пасажирів — селян з прибережних сіл. Селяни уступили їм місце без заперечень, добре знаючи, з ким мають справу.

До появи таборів у республіці Комі народ не знав слова «зłodий». Хати не замикались. Досить було покласти на двері коромисло знадвору (доказ того, що вдома нікого нема) — і в хату вже чужий не зайде. Не замикались і мисливські хатки в тайзі, і невеличкі комірчини біля цих хатинок, хоч у них завжди можна було знайти кілька штук битої борової дичини — глухарів, косачів, рябчиків, білих куріпок; лежала там іноді й шкурка соболя або кілька білячих шкурок. Ніхто з мисливців не наважився б посягнути на чиєсь добро, і тільки чужаки — карні злочинці, яких тут називали «шпаною», навчили чесних мешканців цього суворого краю, що залишати хату чи комору без догляду не можна.

Решта етапників розмістилася на пароплаві над люком вантажного трюму. Люк був замкнений двома великими висячими замками, і нікому з тих, що посідали над ним, і на думку не спало, що їх можна відкрити. Зате сусіди з-під котла про це подумали, і тільки-но пароплав рушив, узялись до роботи.

До групи, що влаштувалася над люком, підійшло двоє любителів тепла і порадили всім, кому дороге здоров'я, нічого не чути й нічого не бачити.

— А хто наслідиться про це заявити охороні або капітанові, може відразу ж прощатися з життям, — заявив старший з парламентарів на прізвище Тяжолый. Свою кличку він носив заслужено: це був здоровило, незграбний, з ведмежою ходою, майстер відчиняти найхитріші замки.

Після такого вступу, що здалеку скидався на мирну, дружню розмову, вмиг були відкриті замки, і два вурки спустилися в люк. За якусь хвилину звідти винесли кілька ящиків сухофруктів. Це те, на що вони натрапили в пітьмі. Ще кілька хвилин — і фрукти пересипано в мішки, поділено поміж своїми, а ящики полетіли за борт. Замки так само майстерно було закрито, як і відкрито без ключів, і коли вранці матроси прийшли

їх перевірити, не зауважили ніяких ушкоджень. «Аристократи» понаїдались тієї ночі і на другий день аж до розладу шлунків, а ввечері, коли на пароплаві люди полягали спати, операцію з люком було повторено. Цього разу витягали рибні консерви, на третій день — мішок цукру. І все це робили спритно, майстерно, обслу-га пароплава і не здогадувалася, що в трюмі хазяйнували чужі люди...

Звичайно, рідко вдавалось відібрати украдене. Якщо то була їжа, зłodий з'їдав її вмиг, а якщо інша річ — передавав комусь із своїх. І тільки одного разу, коли вкрали цілу коров'ячу ногу, солдати її відібрали, бо вурки не встигли ні сховати, ні порізати на шматки.

Пароплав ішов по волі, монотонно вистукуючи лопастями по воді, дим із широкої, присадкуватої, опере-заної червоною стрічкою труби чорнів сіре небо.

На Печорі появились невеличкі забережні, а посе-редині течії — перші ніжні кільця «сала». Капітан турбу-вався, що до льодоставу не встигає дійти до найближ-чого затону, але, хоч як старались кочегари, із старої машини витиснути більше не могли. Ось уже чотири дні йшов пароплав, а до мети було ще далеко. Нудились пасажири по каютах. Тинялася біднота, яку етапники вигнали з найтепліших місць посеред пароплава. Ну-дились і, може, найбільше, самі етапники обох груп, бо не мали перед собою ані мети, ані перспектив, як вільні пасажири.

На пароплаві був невеличкий ларьок, який досить жваво торгував у дорозі. Та в'язням було заборонено щось купувати і на стоянках, хіба тільки в супроводі солдат. Втім майже ніхто грошей не мав. Блатні дуже зазіхали на цей ларьок, але залізи в нього не могли, бо тільки-но його зачиняли, як відразу з'являвся сто-рож. А справитися з ним при наявності озброєної охо-рони було небезпечно. Проте ларьок не давав їм спокою. Особливо нетерпеливилось зłodію по кличці Дурак, що набрид усьому етапу і охороні. До речі, кличкою своєю

він пишався. Це був рецидивіст, багато разів судимий за розбої і крадіжки, настирливий, нахабний, в'їдливий. Він усім докучав своїми безглуздими жартами, які супроводив штурханами, а то й ляпасами, своєю щоденною монотонною піснею, яку співав на блатному жаргоні. В ній оспівувався «подвиг» такого ж, як він, злодюги, який когось там із «фраєрів» убив.

*Под крыльцо его задулил,
И сам на цырлах поканал...*

що в перекладі на нормальну мову означало: під ганком його заховав, і сам тихенько пішов геть.

Як не дивно, але цей безнадійний дегенерат користувався повагою серед своїх. Очевидно, тут відігравали роль його фізична сила і відчайдушність, що межувала з безглуздям.

Зранку того дня, про який ітиме мова, серед блатних біля котла зчинилася незвична метушня. Верховодив Дурак, одягнений у ритуальну суддівську «правилку», цебто у звичайну жилетку, силою стягнуту з Гаєвського під час одної ночівлі в полотняній хаті. Жилетку Дурак натягував поверх сорочки, пущеної поверх штанів, заправлених у халяви чобіт.

У такому одязі злодії-законники «качали права» — судили своїх товаришів, які так чи інакше порушили неписані, але дуже суворі й тверді закони «шпани». Дуракові того дня не довелося нікого судити, хоч він, мабуть, мав право носити цей «почесний» одяг, що нагадував суддівську мантію, яка ще й досі є почесним атрибутом на Заході. Що говорив Дурак і що відповідали його однодумці, не було чути через стукіт машини, але той, хто знав цих людей і їхні звичаї, легко міг уявити зміст їхніх розмов.

Вечоріло. На Півночі восени сутеніє швидко. Для етапників, особливо для «контриків», наставали найтяжчі, найсумніші години. Холодний похмурий вечір волік за собою нескінченну, чорну, безпросвітну ніч. Спати

доводилося на голих дошках, покотом, у тісноті, а останні два дні — з голодним шлунком, бо подорож несподівано затягнулася, продукти вже закінчувалися, і пайки довелося скорочувати. Це, звичайно, відчувала група над люком, а ось злодії вміли самі себе забезпечити, і голоду не терпіли.

Відбулася вечірня перевірка, і солдати розійшлися — хто спати в каюти, хто «забивати козла»; пішов перекусити і черговий. В'язні над люком поволі почали збиратися до сну — просто на підлозі стелили фуфайки і бушлати, а ті, в кого їх не було (бо проміняли на пайку хліба, або вкрали вурки), лягали на голі дошки і намагалися заснути, щоб скоротити невимовно тяжкий і нудний час подорожі.

Пароплав ішов ще з півгодини в кромішній п'ятмі від бакена до бакена, поки на них горіли ліхтарі. Обминувши останній освітлений і не побачивши попереду наступного, капітан відійшов кілька метрів від фарватера вбік і наказав кинути якір. Машини замовкли, тільки чути було, як з лопасти коліс дзвінко падали в ріку краплі води. Скоро затихло й це. Матроси, упоравшись на верхній палубі, спустилися в середню, щоб купити чогось у ларку на вечерю. Згодом туди ж прийшли кочегари, помічники механіка й капітана, і «ларьошник» відкрив свою маленьку плавучу крамничку. Скориставшись з відсутності вартового, до ларка кинувся Дурак із своїм приятелем, теж старим рецидивістом, туберкульозником по кличці Бацила. Не минуло й п'яти хвилин, як вони повернулись, а ще через десять хвилин половина карних злочинців вже була п'яна.

Чергового солдата все ще не було, і вурки відчували волю. Підігріті спиртом, вони розбрелися по палубі. На пароплаві зчинилась паніка. Одна група вурків накинута на жінок, щоб згвалтувати їх. За жінок заступилися чоловіки. Почалася бійка. Злодії хапали у пасажирів речі, вдерлися до ларка. Чути було, як продавець кричав нелюдським голосом. Шум і гам, крики «рятуйте»,

«пробі» дійшли нарешті до кают охорони, яка теж пригощалися спиртом, забувши, що це можуть зробити і в'язні.

Збагнувши, в чому справа, охоронники відразу протверезились і кинулися зганяти сп'янілих вурків на місця, але це виявилось нелегко: чотирьом чоловікам справитися з оскаженою «шпаною» було важко. Покликали собаковод, який залишився в каюті стерегти гвинтівки та провіант. Однак тільки-но він появився з собакою на палубі, як погасло світло. Один з вурків вдарив солдата пляшкою по голові. Солдат знепритомнів, упав на палубу. Зчинився страшний галас. Але раптом його заглушило грізне шипіння пари, що виривалося з котла. Можливо, це було зроблено навмисне, щоб утихомирити пасажирів, але це дало зворотні наслідки. Хтось крикнув, що зараз розірветься паровий котел. Зчинилась паніка, повітря розрізали зойки жінок, плач дітей. Атмосфера розпалювалась. Несподівано пролунав постріл, засвітилося світло, і на пароплаві все затихло. До котла почали збігатись вурки. Хтось зарепетував: «Санітара!» І за хвилину двоє санітарів принесли й поклали на проході між котлом і люком мертвого Дурака.

Смерть людини, навіть тварини, викликає жаль, скорботу, особливо нагла, несподівана смерть. Але цю смерть люди над люком сприйняли із задоволенням. Тут можна згадати слова Наполеона: «Труп ворога гарно пахне». Так, то був ворог народу, справжній, невинуватий ворог. «Нарешті буде спокій», — повторювали «контрики». Не видно було розпачу і на обличчях «шпани». Тільки Бацила істерично верещав: «Заберіть його, я не можу дивитись на мерців».

Дивовижна публіка ці вурки. В гурті вони — одчайдушні, на одинці — боягузи. Кожний з них легко за кілька карбованців може вбити людину. І раптом ця істерика при зустрічі з трупом. Вурка жорстокий і разом з тим сентиментальний: любить співати про своє сирітство, про матір (модною в свій час була пісня

Есеніна «Лист до матері»), але з великою легкістю він видере з рук слабкої жінки (чиєїсь матері) останні копійки. Блатні люблять носити на шиї хрестики (звичайно, крадені) — своєрідні амулети, що мають ніби захищати від нещастя. Самі не моляться, але шанують попів. Зек-духовник почуває себе в їх товаристві добре. Може, тому, що, як і вони, не працює в таборі, більше сидить у карцері, на нарах. Типовим представником каси вурків був Бацила. Він не вдавав, коли кричав, що боїться трупа.

Усі ці події відбулися з кінематографічною швидкістю. Собаковод, почувши, що грабують ларьок, побіг із собакою туди. При світлі свічки, яку ніс перед собою, побачив, що «ларьошник» відбивається від двох вурків — Хохла і ще одного, якого він у сутінках не впізнав. Побачивши собаку, вурки втекли. Та коли метушня вляглася, продавець почув, що в зачиненому ларку хтось орудує. Переляканий, відчинив двері, і при світлі свічки угледів злодія, що тікав через вікно на палубу. Він встиг забрати всю виручку: червінці виглядали з його кишень. Кілька папірців валялося на підлозі. На крик собаковод «стій!», злодій не зупинився. Тоді собаковод вистрелив і смертельно його поранив. Тепер засвітилось електричне світло, яке, за наказом Дурака, погасив матрос-злодій (він недавно вийшов з таборів, відсидівши п'ять років за крадіжку), який спокусився на гроші, обіцяні Дураком. Побачивши, що того вбито і немає надії одержати пай, він з'єднав перерізані дроти.

Вранці пароплав зайшов у невеличку затоку, і там, на Аузі, за кілька кроків од берега, як собаку, закопали труп Дурака. Його смерть змусила злодіїв отямитись. Вони помітно присмирніли, вже не лазили в люк, не виходили із своєї зони. Легше зітхнула охорона, не кажучи вже про «контриків», які спокійніше чекали тепер кінця подорожі.

Гаєвський прокинувся від різкого холоду. Бушлат, яким укривався лежачи на підлозі, зсунувся з плечей, і тіло промерзло до кісток. Підвівшись з місця, почав робити гімнастичні вправи, щоб зігрітись, але ще довго цокотів зубами. Крім холоду, мучив ще й голод. У дорозі він добре дався взнаки. Люди давно вже не їли гарячого. За склянку гарячого чаю, здавалось, віддав би півжиття, або, як кажуть у таборі, півстроку. Гаєвський бачив, як його товариші над люком тулились один до одного, дістаючи колінами підборіддя, щоб зігрітись, приспати голод. Але холод відганяв сон.

Пароплав стояв на якорі. На палубі було ще поночі, хоч уже наближався ранок. На капітанському мостіку розмовляли, в котельній шурували котли. Можна було сподіватися, що скоро пароплав зніметься з якоря.

Гаєвський виглянув крізь шпарку в дверях, через які входять і виходять пасажери. За ніч усе навколо різко змінилось. Земля вкрилась пухким білим покривалом — певно, сніг падав цілу ніч. Не переставав іти й тепер. По чорній серед білих берегів ріці йшло «сало». Розвиднялося. Прокидався похмурий зимовий ранок.

«Кому він потрібний, цей ранок, серед дикої, непривітної пустелі? Кого він обрадує в цій безкрайній тайзі?» — снували гіркі думи. Щось подібне ніколи й уві сні не могло приснитись. Як же можна жити далі, як можна витримати все це протягом безконечних десяти років? Гаєвський гнав геть цю страшну думку. Десять літ! Хто їх переживе! «Не може цього бути, — кричало серце, — не може бути, щоб невинна людина терпіла такі тяжкі муки аж стільки літ!» Ті, що погубили його, опам'ятаються нарешті. Він же не один, а тисячі таких, як він. Страждає і Павло Михайлович, який так само думає. Він також певний, що хтось розкриє злочин, покарає злочинців-слідчих, котрі будують свою кар'єру на нещасті й муках своїх жертв. Адже крім засланих

чоловіків страждають дома їхні дружини, діти, матері, батьки... Їх позбавляють громадянських прав, їх бояться сусіди, з них знущаються на роботі, бо вони — рідня «злочинців», «ворогів народу!»

«Що там робить бідна Тася? Яке щастя, що він не одружився з нею, що не дав їй свого імені... Тепер, певно, вигнали б з роботи, може, виселили б і з Харкова, як дружину Павла Михайловича, як Надю Сміленьку, як дружину Лукаша. Бідні жінки, бідні діти Лукаша, за що вони страждають? А Хома? Ця чесна, радянська людина, людина з великої літери, за що сидить? Невідомо, що з Думою. Про нього Варвара Олексіївна нічого не сказала, а про тих усіх вона чула, знала про їхню долю. Бо коли почали забирати чоловіків, то жінки їх, хоч і не дружили між собою ніколи, мимоволі зішлись. Їх зблизило тяжке горе. Згадалася Зоя Іванівна. Що з нею? Яка її доля? Яку роль вона відіграла в його, Миколиному, житті? Чи справді вона його любила, чи це була примха лінивої, розпещеної жінки? А може, й провокація? Останню здогадку він відкинув. Слідчий ніколи й не спитав про неї, хоч знав, що був роман між ними. Такі дрібниці його не цікавили. Він діяв єдиним методом, як усі слідчі того часу, за шаблоном: треба було дати людині десять років, а за роман з чужою дружиною такої кари нема в кодексі. Хоч, власне, кодекси не брались до уваги.

На палубі з'явився вартовий.

— Не спиться? — спитав Гаєвського.

Це був також засуджений, відбував строк за вбивство. З таких, як він, складалась більшість охорони. Вільними були тільки начальник етапу, його помічник і собаковод; троє інших конвоїрів — зеки, озброєні так само, як і солдати. Такі охоронці здебільшого були гірші для своїх товаришів по нещастю, ніж вільнонаймані. Але цей був не з найгірших. Він довгий час жив серед таких в'язнів, як Гаєвський, і мав великі сумніви щодо їхньої вини.

— Змерз дуже,— відповів Гаєвський.— Дуже змерз, і досі не можу зігрітись.

— Не дивно, надворі зима,— сказав співчутливо конвоїр. Він накинув бушлат поверх тілогрійки, не одягаючи на рукави, тільки міцно затиснувши поли і тримаючи їх обома руками коло грудей. Голову втягнув у плечі, як сонна птиця, а протє зуб на зуб не попадав.

— Скоро ми доїдемо до місця? Як вже набридла ця дорога!

Конвоїр глянув крізь щілину в дверях надвір.

— Якщо не застрянемо в дорозі, то надвечір будемо у Вої,— сказав.— Капітанові більше, ніж нам, хочеться добратись туди.

— А що там?

Для капітана і матросів — затон, куди заженуть оцього пароплава і будуть усю зиму ремонтувати. А для нас з вами — управління печорських таборів.

— Роботи які там?

— Для нас у самій Вої — ніяких. Там, так би мовити, розподільний пункт. Звідти кудись ще поженуть, поки ріка не стане. Може,— в Кирту, на шахти, може,— в Кедровий, у радгосп, а може,— на бурові. Яке кому частя.

— А де найкраще?

— Звісно, в радгоспі. Там, як не є, якийсь овоч з'їси, молока вип'єш, коли до худоби поставлять. Ну, а вже на шахті вугілля їсти не будеш, а на бурових ще гірше. У тебе яка професія? — спитав по хвилині.

— Агроном,— сказав Гаєвський.

— Ну, тоді нема чого журитись, прямо в Кедровий,— вирішив конвоїр.

Після цієї розмови Гаєвському стало легше на душі, наче аж потеплішало. Та й пароплав рушив з місця, отже, була надія, що до вечора ця важка подорож скінчиться. Як небагато людині треба, щоб у неї змінився настрій. Вистачає одного доброго слова. Чого вартий був тільки натяк охоронника, що він зможе працювати в

радгоспі як агроном. Нічого, власне, але від цього натяку стало тепліше. І полинули мрії. Почав уже планувати, як працюватиме на новій роботі. Придасться, мабуть, навчання в інституті. Правда, багато чого вже забув, практики було мало, але, почитавши літературу, можна буде на весну підготуватись до роботи в полі. А що взимку? Готуватись до посівної? Як саме це виглядає на Півночі, в суворих умовах, коли зима лягає в жовтні, як от сьогодні, а відтаює земля аж у травні? Що може родити на такій землі? Пригадав ріпу, якою його пригощали в Шельяюрі. Він уперше в житті побачив «живу» ріпу, а до того бачив її тільки на малюнках. Продавці любовно називали її «північним яблуком», хоч вона ні смаком, ні виглядом не нагадувала цей чудовий фрукт. Отаке «яблуко», мабуть, і доведеться вирощувати в цьому холодному краю, а про справжні фрукти треба забути надовго, може, й назавжди.

Підійшов Мислицький. Він цілу дорогу нездужав і майже не виходив із свого кутка, в якому вмотився, як тільки-но зайняли на пароплаві місце над люком. Зараз йому полегшало, може, близькість мети додає сил.

— Над чим задумалися? — спитав.

Микола розповів, про що говорив з конвоїром, про свої думки, про майбутню роботу.

— Коли б уже швидше десь осісти та щось робити. Без діла можна збожеволіти,— сказав Йосип Йосипович, затуляючи поли бушлата, бо від дверей дуло.

— То ще залежатиме, яке діло,— наче про себе промовив Гаєвський.

— Я думаю, що для мене робота знайдеться. Де є коні, там потрібний лимар — без мене не обійдуться,— заявив упевнено Мислицький.

— А що, коли там, куди ми їдемо, вже є лимарі?

Йосипа Йосиповича це не злякало.

— Є, можливо, самозванці, а доброго майстра важко знайти.

Він говорив упевнено про своє вміння і свою працю. І в цьому не було похвальби чи нескромності, бо говорив як знавець своєї справи, який знудьгувався за улюбленою роботою.

Конвоїр давно пішов, і вони розмірковували тільки вдвох.

— Я мрію про працю агронома,— сказав Гаєвський.

— А я мрію десь працювати разом з вами,— промовив Йосип Йосипович.

Останній день подорожі пароплавом тягнувся неймовірно довго. На щастя, надворі потеплішало, дорога вела на південь, сніг у ріці розтанув, і пароплав ішов досить енергійно.

До останньої пристані причалили ще завидна. Табірний виселок Воя розташувався на підвищеному плато, за кілька кілометрів від села Вої. Характер будівель виселка нічим не нагадував будинків згаданого села. Це були просторі, багатоквартирні бараки, збудовані вздовж рівної вулиці. Над невеликою рікою Воєю, що впадала в Печору, стояла лазня. В ній мились етапники, що прибували з волі або з інших таборів. Поруч — спеціальний барак для пересильних. Сюди і пригнали етап з пароплава. Прибулих чекала кухня з рибним супом — із сушеної тарані, яку чомусь називали «карі оченята», і шістсотграмовою пайкою хліба, а по обіді — лазня і дезинфекція одягу. В бараці було тепло.

Тієї ночі Гаєвський спав спокійно, хоч було твердо на голих нарах: за кілька місяців мандрів уже звик до всього. Пробудження було майже приємне. Правда, вночі його обікрали супутники, які займали на пароплаві територію біля парового котла. Забрали з чомодана всі цінні речі. На щастя, спав у одежі, а то були б і її забрали. Скаржитись не було кому, та й даремно. Сорочки свої він одразу ж побачив на двох злодіях, але забирати, щоб потім носити самому, не хотілося.

По сніданку відбулася лікарська комісія для визна-

чення категорії працездатності прибулих. Гаєвський одержав першу категорію, призначену для важких фізичних робіт. Мрія про працю агронома луснула, як мильна булька.

VII

Бурова, на якій мав працювати Гаєвський, належала до важкообертальних роторних бурових. Стояла вона серед тайги, за п'ятнадцять кілометрів від селища. Геологи відкрили там нафту. З того часу, як її знайдено у Чиб'ю, такі бурові з'явилися у багатьох місцях над Печорою. До одної, під номером п'ятнадцять, мав іти він завтра зранку в супроводі робітника, що приходив у виселок по якусь запасну частину для машини. І ось, у навантажений брезентовим спецодягом і так званими постільними речами, куди входило покривало, простирадло і мішок для матраца, він вирушив з товаришем у путь. Знав, що відправляють його без конвоїра. Робітник, що йшов разом з ним, мав також строк не менший.

Дорога на бурову пролягала через село Вою, що розкинулось за три кілометри від управління таборів, де жили люди цього краю, і далі — безмежною тайгою.

Село — невеличке, але чисте, хати просторі, побудовані з добротного матеріалу, з пофарбованими вікнами і різьбленими підвіконнями. Можливо, такого охайного вигляду надавав їм ще й сніг, що встелив і дахи, і подвір'я, і всю землю білим покривом. Село сподобалося Гаєвському, і його потягло до тепла, до тих людей, що вільно живуть у своїх домівках, а він, навантажений казенними речами, змушений брести світами, де чекає його зла доля.

Під час етапу вздовж Іжми він бував у таких хатах, ночував, пам'ятає гостинних господарів. І ось зараз закортіло хоч на мить відчути себе вільним, випити

чаю, посидіти за столом з вільними, чесними людьми. Наче прочитавши його думки, супутник запропонував відпочити в якійсь хаті.

— Спочинемо? Як ви на це?

Гаєвський з радістю погодився. Правда, висловив побоювання, чи дійдуть до вечора на бурову, якщо відпочиватимуть через кожних кілька кілометрів. Але супутник заспокоїв.

— Не дійдемо сьогодні — дійдемо завтра, — сказав спокійно. — До кінця строку далеко.

Звали його Михайлом Лаврентійовичем Махоткіним. Це був звичайний собі, без претензій чоловік, який нічим не відрізнявся від сірої табірної маси. Невисокий на зріст, худорлявий, чорнявий, коротко пострижений, з задатками майбутньої лисини. На волі працював електротехніком у невеличкому містечку одної з центральних областей Росії, в таборі працював на загальних роботах. Він уже кілька років перебував у таборі, знав усі порядки, знав, як знаходити вихід з будь-якого становища, в яке кидала його доля, і вже зовсім не турбувався тим, коли вони дійдуть до бурової.

— У краю Комі майже в кожному селі, — пояснював він новачкові, — є заїжджий дім, його називають поштовою станцією. Поштарі зупиняються в такій хаті на перепочинок. За це господарі одержують невеличку платню. Там відпочивають деякі проїжджі, переважно вільні, але, буває, що й табірні. Нам не вигідно зустрічатися ні з цими, ні з тими. Ми зайдемо собі в якусь найменшу хатину і там посидимо, вип'ємо чайку, рибки покуштуємо, а завтра раненько й рушимо в дорогу.

— Нічого нам не буде за це? — спитав Микола, звиклий до дисципліни за всяких умов.

— Нічогісінько. За ваші десять літ ще наробитесь доскоchu.

Гаєвський вагався. Але Махоткін не звернув на це уваги і пішов попереду, прямуючи до хати, що стояла осторонь від інших. За ним поплентався Микола.

В хатині, як виявилось, Махоткін був своєю людиною. Певно, не раз тут зупинявся. Господиня — гарна молода жінка — зустріла його гостинно. Він шепнув їй щось на вухо, вона відразу одяглась і пішла з хати, а через кілька хвилин вернулась і поставила на стіл пляшку горілки. Невдовзі поставила тарілки з рибою, що мала гострий, незвичний для Гаєвського запах (так званого печорського засолу), із сиром, сметаною, вареною картоплею в мундирах, шаньги (щось подібне до перепічок), а ще через кілька хвилин поставила і самовар, неодмінний атрибут кожної селянської хати в республіці Комі, глечик з молоком.

Те, що Гаєвський зараз бачив, не вкладалося в життя табірника. Табірникам не дозволялося водитися з вільними тутешніми людьми, пити горілку. За це — карцер і триста грамів хліба. Коли Гаєвський сказав про це Махоткіну, той розсміявся.

— Слухай, не будь диваком, не сміши мене. А нас ні за що можна було запроторювати в табір? Ти нічого не бійся, — почав звертатись на «ти» до Гаєвського. Він уже випив добру чарчину і від незвички відразу ж захмелів. Про те, щоб іти далі, не могло бути й мови. Той переконав Миколу, що треба ночувати тут. Зрештою, він, Махоткін, відповідає за Гаєвського, бо йому доручено його конвоювати.

Це була ще одна ночівля в селянській хаті, перед тим як надовго розпрощатися з вільними житлами і вільними людьми.

Наступну ніч довелося перебути, а не переспати, бо в холодному бараці не міг заснути, хоч лежав уже на казенному матраці, набитому стружками, і під казенним покривалом, що їх приніс на власній спині.

Ніхто, звичайно, не спитав, де був, чому запізнився. Кого могло це цікавити?

Того ж вечора його зарахували в бригаду змінного майстра Єфімова, що працювала з шостої ранку до шостої вечора. На буровій був дванадцятигодинний робочий день.

Важкими були перші дні. Бурову Гаєвський бачив уперше в житті і, природно, не знав ні техніки, ні як нею користуватись. Однак обов'язки ключника, тобто роботу з великим стокілограмовим, підвишеним на трьох ланцюгах ключем, засвоїв досить швидко, і бригадир не мав з ним клопоту. При спуску труб, або свічок, як їх називали буровики, робота не була такою обтяжливою. Під час буріння теж ключникам можна було відпочивати — тоді майстер стежив за роботою ротора. В дуже холодні дні він дозволяв ключникам погрітись у котельні. Буріння велося з допомогою парової енергії. За стіною бурової стояли два невеликих локомотиви в наспіх збудованій котельні. Як же там було тепло! Ключники лягали під котли на нагріту ними підлогу і миттю засинали — чи то вдень, чи на нічній зміні. Не хотілося вставати, коли майстер зупиняв машини і починався підйом труб. Тоді для ключників настав найважчий час. Труби піднімали за допомогою лебідки. Витягнувши з свердловини одну, треба було її відкрити від інших і завести на місце. І це не так уже й важко, але з кожної відкритої труби, що тільки-но показувалася з устя свердловини, падав десятиметровий стовп брудної, насиченої глиною води і обливав ключників, які відкручували труби. О, як тоді було важко! Як прикро, неприємно і небезпечно для здоров'я. Під час великих морозів, що почалися в перших числах листопада, обидва ключники під кінець зміни нагадували дві брудні льодові бурульки. Брезентові рукавиці мокріли і відразу замерзали, від холоду і бруду шкіра на пальцях тріскалась.

В перші дні Микола занепав духом. Думав, не витримає. Не уявляв, як можна взагалі в таких умовах жити. Адже не раз доводилось одягати вранці недосушений за ніч спецодяг — брезентові штани і куртку, а надворі доходило іноді до сорока і більше градусів морозу, в бараку замерзала вода. Залізна піч гріла доти, поки в ній палили, а вночі нікому було палити, бо дню-

вальний теж мусив колись відпочивати. Ще одним недоліком бурової була відсутність спільної кухні. Кожен буровик і візники, що жили в окремому бараку, харчувалися самі, одержуючи з «каптьорки» продукти в сухому вигляді. Прийшовши з роботи, треба було самому варити пшоняну кашу — основна їжа. Але дуже часто після багатогодинної праці люди не мали сили куховарити, і доводилось задовольнятися сухим хлібом і кип'ятком, який до приходу зміни готував днювальний. Такі умови роботи й харчування, звичайно, викликали сумні думки: що ж буде далі? І нерідко доводили слабухих до самогубства. Через два тижні по прибутті Гаєвського на бурову заподіяв собі смерть молодий інтелігентний хлопець-єврей, обравши для цього досить оригінальний спосіб. Він роздягнувся догола, ліг у сніг за бараком і замерз. Тієї ночі мороз був усього двадцять градусів, і людині, мабуть, довелося довго мучитись.

Смерть товариша цілком несподівано вплинула на Гаєвського. Він осудив слабодухого, а для себе вирішив за всяку ціну вижити. Вийти на волю і довести, що він ні в чому не винен.

У вільні від роботи години, в нечасті вихідні він милувався красою північного неба, неповторними його барвами, коли багрянець заходу згасає за обрієм у синьому холоді зими. Або зорею погожого ранку, коли сходить сонце і на блідій синяві неба виступають жовто-зелені смуги. Вони на очах міняються, виникають нові кольори, і їх так багато, як у веселці. На жаль, це триває недовго. Скупі на ласку зимові північні дні! Виглянувши на мить, сонце ховається за хмари, і веселкові кольори неба зникають. А одного разу він спостерігав на небі три сонця. Цей рідкісний оптичний обман трапився дуже морозного дня і став темою цілоденних розмов, передбачень і прогнозів серед людей, мало знайомих з астрономією.

Чудова тайга взимку, чарівна своєю казковою незайманістю, але й недоступна для людини, яка не звикла до неї. Без лиж не можна й кроку ступити вбік від тракту, який щодня топчуть тисячі ніг.

З самого початку зими навалює снігу стільки, що на Україні його вистачило б на кілька зим. Усе тут, у цій північній тайзі, незаймане. Іноді, йдучи вранці на зміну, Гаєвський бачив десятки глухарів, що спокійно сиділи на даху стайні або на буровій вищці. Побачивши людей, вони не відлітали, а навпаки, з цікавістю дивились на дивні істоти. Ніхто їх не лякав, ніхто не стріляв, бо не було з чого стріляти.

Гаєвський дуже любив спостерігати за цими полохливими птахами. Пригадав описи полювання на них Купріна, Пришвіна. Сам він ніколи не був пристрасним мисливцем. Ще на волі кілька разів на рік виїжджав на полювання, але хіба для того, щоб побути з природою віч-на-віч. Його більше розчулювала музика болота, ніж симфонія міста. Він умів вслухатися в пісню комишанки, в різноголосі флейти куликів, у басові ноти чаплі-бугая, хори жаб і посвист качиних крил. Ця музика сповнювала його серце натхненням, він повертався додому щасливий, хоч і з порожньою мисливською торбою. Він ненавидів мисливців-м'ясників, які десятками вбивали водоплавну дичину або по кілька чи навіть кільканадцять зайців за одне полювання.

Він не любив тих, хто від убивства одержує втіху.

Згадалося, як слідчий радив йому зізнатись у вбивстві одного визначного діяча. Гаєвський розсміявся тоді йому в очі, хоч у той час було дуже мало підстав для сміху. Слідчому хотілося підвести справу під найвищий строк, отже, треба було знайти відповідний злочин, а коли немає ніякого, то видумати, а підсудного змусити визнати себе в цьому злочині винним. Отакі горе-криміналісти винайшли закон, що людині досить обмовити себе, «признатися» навіть в злочині, якого вона не зробила, аби бути засудженою навіть на смерть.

— Я в житті курки не міг зарізати, не те, що людину вбити,— говорив він тоді.

А проте десять років таборів його не минули.

...Листопад-грудень на Півночі — найстрашніші місяці. Дні короткі. Не встигне розвиднітися, як уже вечоріє. А ночам нема кінця-краю. Після нового року стало краще. Головне — робота вже не лякала. Гаєвський за два-три місяці вивчив усі процеси робіт на бурінні. А прийоми ключника засвоїв досконало. Бригадир хвалив його за кмітливість і вправність. Гаєвського почали цікавити зразки порід, по яких геологи визначають залягання нафти. Вже було пробурено тисячу двісті метрів углиб. Бригади, що змінювали одна одну, з нетерпінням чекали, коли заб'є фонтан. Котрій з них випаде щастя добуритись до нафти?

Обидві бригади змагалися за кращі показники, за швидкість проходження, за безаварійність. І це було в далеких таборах! Так працювали ті, кого зробили воєнними народами! Вихователь щодня показував на дошці криву змагання обох бригад. Це, крім честі, мало ще й практичне значення: бригадам, що добуряться до нафти, обіцяно скинути половину строку. «Чи ж це може бути?» — думав Микола. Старі, досвідчені табірники дивилися на це скептично. Вони просто не вірили. Але і в найбільших скептиків жевріла маленька надія. А може, й справді? Хіба не заслужили волю безневинно засуджені люди за таку корисну роботу? Думав так і Гаєвський, бо ж таки важко жити без надій. На жаль, не збулися вони. В Ленінграді, у Смольному, пострілом з револьвера підступно було вбито Кірова. Це сталося першого грудня 1934 року, а через місяць після цієї сумної події в таборі почалися репресії. Усіх, хто був засуджений за «терористичні дії», законвойовано.

Ця доля спіткала і Гаєвського.

Якось у перших днях січня з управління прийшов наказ: зека Миколу Гаєвського привести під конвоем до Вої.

VIII

Місцевість Еджит Кирта, що мовою комі означає Біла Гора, ніколи не була заселеною. Стояла, правда, на високому березі Печори невеличка хатина — мисливця чи вугляра, але давно від неї віяло пустою. Однак відкопи поблизу берега знайдено вугілля і в двох місцях закладено шахти, уздовж ріки виросло велике селище. В ньому розмістилось рудоуправління, а са-мітня хатина загубилася серед нових великих чотири-квартирних будинків. Треба сказати, що все рудоуправління, всі інженери, начальники шахт, плановики, економісти, маркшейдери, не кажучи вже про робітників, бригадирів і десятників — це «контрики». Тільки на чолі рудоуправління і воєнізованої охорони стояли вільні люди. Було ще кілька солдатів.

У це селище, в розпорядження рудоуправління, в середині лютого і прибув нарешті зек Гаєвський Микола Степанович. Хоч відстань од Вої до Еджит Кирти невелика, всього п'ятдесят кілометрів, але поки там, в управлінні таборів, надумали, куди послати небезпечного «злочинця», — бо ж треба було виконати розпорядження центру, — поки знайшли нагоду відправити його на шахту (наче робота на буровій була легшою, ніж у шахті), минуло більше місяця. І репресований Гаєвський, замість бурити свердловину, виконував найрізноманітніші роботи в селищі, для яких непотрібні були ні його освіта, ні кваліфікація, яку набув на буровій: відкидав сніг, різав і колов дрова, і знову без конвою, бо ж начальство було певне, що нікуди він не втече, а, крім того, розпорядження з центру, грізне спочатку, поволі втратило актуальність, і Гаєвський тільки вважався законвоєваним, а фактично працював вільно.

Одного разу виїхала на крутий берег селища Еджит Кирти і зупинилась перед управлінням транзитна валка з десяти саней. На санях були деталі пилорами і ще якоїсь машини. На чолі валки прибув експедитор, ко-

лишній базарний фокусник Соломон Абрамович Фрон-талес, а з ним — два візники. Супроводив валку один солдат-конвоїр. Валка йшла з Кожвинської бази в Покчу, в табірний пункт, де будували баржі.

Прибувши на рудник, експедитор попросив у начальства сім візників, бо трьом людям, у тому числі й самому експедиторові, обслуговувати десять коней і доглядати вантажі на десяти санях було дуже важко. Прохання відразу задовольнили.

Кожний табірний пункт старався при нагоді позбутись людей небажаних, з якими мав якийсь клопіт. Так у число візників несподівано потрапив і Гаєвський. Адже начальство з центру наказало його законвоєвати і використовувати на тяжких фізичних роботах, а робіт таких на базі не було. До того ж його знали як людину чесну, акуратну, дисципліновану і як колишнього письменника. Та й просто його жаліли.

Гаєвський ніколи не міг зрозуміти, чому до нього застосовано якісь додаткові репресії. Уже до Вої він прибув з так званім меморандумом, у якому наказувалось використовувати його виключно на тяжких фізичних роботах. Тому вже у Вої він одержав першу категорію працездатності. Тяжкої роботи, ніж на буровій, при тих умовах, які там існували, і придумати не можна було, але чиєсь недремне око позаздрило йому маленькому привілею — ходив без конвою — і звеліло його законвоєвати. Так він опинився в Кирті. Так волею табірної начальства почав освоювати ще одну професію — візника. Іронізуючи над собою, Микола згадав свої дитячі мрії: коли виросте, стати візником. Мрії здійснились. А ще кажуть, що не завжди вони збуваються...

Треба сказати, що бути візником на далекій Півночі — нелегка справа: Тут нема шляхів, і кіньми користуються лише взимку, коли замерзають ріки. Не часто доводиться їздити лісами, хіба коли ріка робить велике коліно і його треба обминути, то віддаль між

початком і кінцем коліна пересікають через ліс. А в лісі відомо, які дороги. Коли ж узяти до уваги високі береги Печори, підйоми та спуски з великим вантажем, та ще таким, як машини, то стане ясно, що робота візника не дуже й безпечна.

Гаєвський мав нагоду в цьому особисто переконатись.

Новоспечений візник мав багато клопоту з запряганням коня, бо тут запрягають інакше, ніж у його краях, тому він ніколи не був певний, що запряг як слід. А неправильно підтягнутий черезсідельник чи недобре засупонений хомут могли стати причиною каліцтва, а то й загибелі коня. Тому через кожних дватри кілометри він зупинявся і перевіряв упряжку. Ще важче було з напуванням коней. Морози стояли люті. Щоранку і щовечора доводилося з іншими візниками прорубувати в ріці метрову чи й більшу ополонку і з неї діставати воду. А їхали довго. Двісті кілометрів, що відділяють Кирту від Покчі, подолали аж за чотирнадцять днів. Фокусник не квапився. Він казав — і мав рацію, — що до табору поспішати нічого, туди ніколи не спізнишся. Зрештою, він мав свій інтерес у тому, щоб їхати якнайдовше. В кожному селі, де зупинялись на нічліг, він ворожив бабам на картах, показував фокуси, і за це брав плату грішми й натурою: жінки приносили йому рибу, сметану, молоко. Треба було бачити цього артиста за «роботою». Здоровенний, уже в літах, дядько — велика голова, чорне, з сивиною, кучеряве волосся, витрішкуваті очі, горбатий ніс, товсті губи. Був одягнений не по-табірному. Мав на собі засмальцований піджак невиразного кольору, штани, заправлені у величезні піми, підв'язані під колінами чорними стрічками, на кінцях яких стирчали довгі вусяки і китички. В дорогу він брав старе чорне пальто з чужого плеча, шубу табірною походження і велику пижикову шапку з довгими, на півметра, вухами, від якої його голова здавалася вдвічі більшою. Де взяв

цей одяг, важко сказати. Так само нелегко було вгадати, чим промишляла ця людина на волі. З його слів, він був то перукарем, то актором єврейського театру, то цирковим клоуном, фокусником. Та найбільше він скидався на афериста-пройдисвіта, бо з табору не вилазив багато років.

Але попри всі ці таланти Фронталес був непоганою людиною. Завдяки його кмітливості візники, над якими він був у дорозі начальником, не сиділи голодні, хоч свої пайки з'їдали задовго до кінця подорожі.

Нарешті — приїхали. Заночували ще в селі Покча, на правому березі Печори, а вранці перебрались через ріку і скоро вже були на місці. Могли й не ночувати в селі, але Фронталес не міг собі відмовити в приємності: ще одну ніч побути поза табором. А охоронцеві, що продовжував валку, байдуже: він відповідав за цілість візників, а скільки днів вони їхали — дрібниця, бо йому і самому непогано жилося в дорозі. Це був молодий, гарний з себе парубок. Він подобався солдаткам та іншим молодим, яких знаходив у кожному селі. А потім, у дорозі, розповідав про свої «подвиги».

Те, що побачив Гаєвський уранці, нічим не нагадувало табір і не було схоже на Кирту.

На кілька кілометрів уздовж ріки, на стапелях, стояли зелені, шістсоттонні баржі: одні були тільки закладені, інші закінчували будувати, а деякі уже стояли на воді. Скрізь копошилися чоловіки й жінки, переважно молодь. Тільки по чорних одностроях можна було пізнати, що то в'язні. Ні огорожі, ні охорони. Принаймні на перший погляд. Пізніше Гаєвський довідався, що навколо табору й верфі — збройні застави, які взимку не обминеш.

Здавши коней у стайню, Гаєвський з іншими візниками пішов до канцелярії оформлятися. Ця процедура тривала недовго. Йому призначили місце в бараку, і він пішов. На високому плато в сосновому ліску розкинулось нове селище. Такими будинками могло пиша-

тися будь-яке село. Всі вони сяяли білизнаю і пахли живицею. Будували з таким розрахунком, що коли заберуть звідси табірників, тут поселяться вільні мешканці — лісоруби чи баржебудівельники. В одному з них знайшлося місце і для нього.

Ще одне вразило Гаєвського з першого дня: дуже багато людей інтелігентних професій. По дорозі зустрічав і тендітних дівчат, які, певно, ніколи раніше фізично не працювали. Всі ці люди робили тут таке, що колись їм і не снилося.

В бараці тихо, тепло. Всі мешканці на роботі. Від днювального довідався, що в Покчі дуже багато інтелігентів. Це підтвердило його спостереження. Сам днювальний, як виявилось, був професором Празького університету. Приїхав на Україну на запрошення наркома освіти, і тут його спіткало те ж нещастя, що й Гаєвського.

Володимир Кирилович Онишкевич, днювальний барака, мав жалісливий вигляд. Короткозорий, він зламав оправу окулярів, і слюсар зробив йому нову — з алюмінію. Була незграбна, потворна. Доки не говорив, його можна було вважати за блаженного. Все, що він робив — підмітав хату, набирав у відро води — робив якось неприродно, невміло, чим викликав посмішки й глузування. Та коли заговорить про літературу або про якийсь історичний факт, — заслухатись можна. Професор Онишкевич був людиною величезної ерудиції, знав кілька європейських мов, а тепер нидів у табірнім бараку на далекій Півночі. Володимир Кирилович — галичанин за походженням, утік колись від польських поліцаїв у Чехію, здобув там вищу освіту, а згодом став професором університету.

Гаєвський дивувався, що таку величезну кількість інтелігентних людей використовують на чорних роботах, не зв'язаних з їхніми професіями. Адже на їх навчання витрачено час і державні гроші. Професор назвав імена кількох відомих інженерів, техніків, економістів, режи-

серів, письменників, співаків, музикантів, які перебували в цьому таборі. Двох письменників Гаєвський знав і дуже хотів з ними побачитись.

— Завтра дадуть вам сокиру в руки і підете будувати баржі. Там і зустрінетесь, — сказав Володимир Кирилович.

— Що ж я з сокирою робитиму?

— Тесатимете.

— Я не вмію.

— Навчать.

В барак увійшов днювальний сусіднього будинку. Побачивши Гаєвського, він весь просіяв, але відразу ж і погасив усмішку.

— І ви тут? Хіба не пізнали, Миколо Степановичу?

— Пізнав, — сумно сказав Микола.

Перед ним стояв харківський журналіст, молодий і дуже талановитий хлопець — Іван Мельник. Незважаючи на молодість, він здобув щирі симпатії і пошану серед письменників і журналістів, йому пророкували велике майбутнє. І ось він тут, на Півночі, також днювальний барака. Спочатку його хотіли використати на будівництві барж, але він був короткозорий, як і Онишкевич, і його призначили днювальним. (Обидва вони не могли пристосуватись до такої роботи і таких умов, і обидва невдовзі загинули).

За кілька годин, поки люди повернулися з роботи, всі троє наговорились. Розповідали про товаришів і знайомих, яких зустрічали в пересильних пунктах, в'язницях, де за порівняно короткий строк довелось побувати. Від Мельника, який був арештований пізніше, Гаєвський довідався про багатьох своїх товаришів, письменників, що, як і він, потрапили під руку безжальних людей.

— Що все це має означати? — питав Володимир Кирилович. Він ніяк не міг зрозуміти, що діялось у той час у радянській країні. — Ну, нехай мене посадили, мені не вірять, бо приїхав з чужої країни. Хоч я, коли

б мене і не запросили на роботу, обіцяючи при цьому золоті гори, може, і сам приїхав би.

— Що ж вам обіцяли? — спитав Гаєвський.

— Кафедру української літератури в Харківському університеті. Для мене, українця, працювати в столиці України і завідувати кафедрою української літератури було більше, ніж золоті гори. І вони дали мені кафедру. Рік я читав лекції — і ось, на тобі — днювальний барака. Мене обвинуватили в шпигунстві на користь іноземної держави, не маючи ніяких підстав. А втім... нехай мене, чужинця, а за що ж вас?

— Це задача з багатьма невідомими, — сказав сумно Іван Мельник, бо вони вже не раз говорили про це, і нічого не вияснили.

Зраділи і відразу ж засмутились, коли почули вони, що Гаєвський у Чібію бачив Павла Михайловича Голубенка, одного з найулюбленіших письменників України. Обидва знали його з творів і особисто. Уболівали, бо знали його кволе здоров'я, непристосованість до важких умов, до клімату Півночі.

— Чи витримає він? — зітхнув Іван. А потім махнув рукою і сумно закінчив: — Ніхто з нас не витримає, а хоч хто і переживе десять років, то не буде здатний працювати взагалі, а в літературі, в науці — тим більше. Та й, певно, і не допустили б, коли б і хотів.

На цьому й погодились три товариші по нещастю. Всіх мучило нерозв'язане питання: хто ця людина, що не хоче, щоб люди працювали вільно, хто цей злочинець, якого знайдуть колись, якому не пробачать народи світу, якому не простить історія, бо не можна було уявити, в ім'я чого робився цей страшний за розмірами, всесоюзний, масовий, небувалий в історії людства злочин. Було на думці у всіх трьох товаришів одне ім'я, але боялись вимовити його вголос, бо вже тоді ним рясніли всі газетні статті, всі заголовки книг, початок і закінчення кожної промови. Коли називали це ім'я на зборах, піднімався весь зал і плескав у долоні, а вимовлялося

воно солодко-слейно, як вимовляють побожні старі фанатички ім'я господа бога. Так, страшно було згадати його без належної пошани, а вже зовсім немислимо — висловити сумнів щодо непогрішимості того, кому воно належало.

Зустріч того ж вечора з двома російськими поетами і журналістами підбадьорила Гаєвського. Хлопці дивились на майбутнє веселіше, ніж два попередні знайомі.

— Не журіться, — радив Микола Олександрович, високий, вродливий чоловік в окулярах, — і тут можна і треба жити. Люди живуть і працюють не лише в Москві і Харкові. Тільки не треба робити трагедії ні зі свого становища, у яке несподівано потрапили, ні з того, що тимчасово, я певний, що тимчасово, втратили можливість робити те, що робили на волі. Володимир Кирилович та Іван Мельник занепали духом і тілом, стали майже доходягами. Це до добра не доведе. У нас не так і сумно, як може спершу видатись. Тут багато інтелігентної молоді — чоловіків і жінок. Щосуботи даємо концерти, я пишу вірші і читаю їх перед слухачами, є композитор, який пише музику на мої слова. Матвій, — він показав на журналіста, — виступає як конферансьє. Маємо своїх співаків, є режисер, готуємо виставу «На дні». Можете взяти участь. Ви фізично сильний, я бачу, отож нічого не бійтесь. Фізична праця зміцнить ваші нерви.

— А література? — вирвалось у Гаєвського.

— Нічого, колись буде і література. Все тимчасове.

— Вірите в це?

— Вірю. Мусить бути!

— На жаль, тимчасове і життя, — зітхнув Іван Мельник.

На його слова не звернули, або не хотіли звернути уваги. Іван повернувся і вийшов з барака.

Наступного ранку Гаєвський вийшов на роботу з бригадою теслярів і потрапив до найбільш нелюбимого серед бригадирів — Пунонова. Це був вологодсь-

кий молодик — кругловидий, опецькуватий, з маленькими, як у свині, очима. Він навіть не відповів на привітання Гаєвського, тільки похмуро глянув на «інтелігента», якого в душі зневажав.

— Ви коли-небудь сокиру тримали в руках? — спитав, не дивлячись у вічі своєму новому робітникові.

Гаєвський сказав, що дрова рубати уміє, але тесати бруси не вчився.

— Присилають таких, прости господи, — буркнув бригадир. — Нам треба норму давати. Зрозуміло?

— Я ще тільки учень, — пробував боронитись Гаєвський. — Від мене сьогодні норми не вимагатимуть, але колись я норму даватиму.

— Не маю я часу з вами паякати. Ходімо сюди.

Він підвів Миколу до величезної довгої колоди, що лежала недалеко від майбутньої баржі, витягнув з кишені шнур, крейду, дав Миколі один кінець шнура і почав його натирати крейдою. Потім забив один кінець гвіздком у комель, другий — у вершину, натягнув шнур і відбив на корі риску. Те саме зробив на другому боці колоди. Сховавши шнур і крейду в кишеню, взяв свою, гостру, як бритва, сокиру і легко почав відрубувати по рисці тріску. Дійшов до половини колоди, встав.

— Бачив, як це робиться? — перестав він викати.

— Бачив, — відповів Гаєвський.

— Ставай і теши.

І він, не оглядаючись, пішов до своєї бригади, яка майстерно тесала колоди.

Гаєвський почав освоювати нову професію.

Коли він дивився, як орудує сокирою Пунонов, йому здавалося, що зможе робити це легко. Та на ділі вийшло інакше. Ніяк не вдавалося втримати рівну лінію. Ще той бік, по якому почав тесати бригадир, удалося якось закінчити, але другий вийшов такий хвилястий, що Микола сам злякався. Почав виправляти, але виходило ще гірше. Давно пропала риска, яку відбив Пунонов. Її ще тільки де-не-де було видно. Тут пригадався Миколі ці-

кавий епізод, що нагадував йому безтурботні юні роки. Це було на лісництві у діда. Побережник Байраковський тесав колоду, на якій була відбита риска. Микола попросив дозволу спробувати собі потесати. Байраковський дозволив, і він почав тесати, але відразу пішло погано, бо стесав риску. І ось зараз згадав слова Байраковського: «Риска не тріска». Згадав ці слова, та вже було пізно: риска пішла з тріскою. І Гаєвський, який ніколи не боявся начальників — чи то в млині, де він працював робітником, чи в Наркомпроді, де був лаборантом, чи й ще раніше, коли служив в австрійській армії, де грізний крик капралів і офіцерів він сприймав з гумором, зараз почав по-справжньому боятись бригадира. Нарешті той підійшов. Уже здалеку побачив Миколу «роботу», і обличчя його налилося кров'ю.

— Ти що, пропелер зробив замість кільсона! — що-сили загорлав той на старшого від себе віком теслю-не-вдаху.

І Гаєвський, ще недавно солідний письменник, до кімнати якого з побожним трепетом входили початківці, тепер стояв, як школяр перед розгніваним учителем.

— Я старався... — промовив він, і слова застряли в горлі.

— Старався! — і потік добірної лайки обрушився на Гаєвського. — Завтра щоб я тебе в бригаді не бачив! Інтелігентів... — він вимовив це слово з убивчим презирством, — посилають таких... І хочуть, щоб норму перевиконували...

Так невдало, хоч і пам'ятно на все життя, закінчився перший день роботи в Покчі. А день був чудовий. Зранку хоч і морозний, зате ясний, сонячний. До обіду потеплішало, з дахів почало капати.

Схвильований невдачею, Микола потроху почав заспокоюватись. Стало ніяково за свій малодушний жах. Чого, власне, боявся? І сам не міг пояснити. Тут був цілий комплекс почуттів: сором за свою недотепність, шкода зіпсованої колоди, страх перед лайкою, до якої

ніяк не міг звикнути, бо раніше ніхто і ніколи його не лаяв, то коли б і здумав вилаяти, то дістав би одкоша. А тут... Що він міг зробити з сильнішим від себе, який, зрештою, мав рацію?

Гаєвський вирішив пройтися по будові, що розтянулась на цілі кілометри вздовж берега ріки. Скрізь працювали люди. На таких кільсонах, які він зіпсував, сиділи по дві дівчини обличчям до обличчя і дворучним рубанком стругали їх. Чоловіки тесали шпангоути і ще якісь деталі для барж. Усе це були люди, які ніколи не знали і не бачили ні таких робіт, ні інструментів, а тут навчились ними орудувати і добре справлялися з завданням. Миколі стало незручно, що всі працюють, а він ходить без діла. Повернувся до свого зіпсованого кільсона. На місці застав незнайомого тесляра, що виправляв, а власне, переробляв його роботу.

— Це ви тесали? — спитав тесляр, чоловік середніх років і росту, тендітний, з розумними карими очима, високим чолом, в шапці-вушанці, збитій на потилицю, бо спітнів при роботі. На вигляд учитель, ким він і справді був.

Микола ствердно хитнув головою.

— Я.

— Непогано на перший раз, — сказав учитель.

Гаєвський здивувався.

— Жартуєте?

— Анітрохи. Ви думаєте, я краще робив, коли вперше взяв сокиру в руки. Ще кілька днів — і ви будете прекрасно тесати.

Микола розповів, як його вилаяв Пунонов.

— Не дивуйтесь. Він куркульський син, озлоблений на весь світ, ненавидить нашого брата-інтелігента, бо каже, що це ми зробили революцію і позбавили його майна. Не признається, що сидить за вбивство. Коли його батька розкуркулювали, він з обрізу застрелив колгоспника.

— І обійшовся тільки десятима роками?

— Був малолітній на той час, а то б не минути йому зашморга.

— Певне, добре працює, що зробили бригадиром.

— Уміє працювати, коли захоче. Він хитрий, вибився в бригадири, тепер йому легше, і пайка хліба краща, і начальство його шанує.

— Виходить, немає значення, що вбивця? — наївно спитав Гаєвський.

— Так, тут це не має значення. Він належить до категорії «побутовців», а ми з вами — до «контриків». Таким, як він, — довір'я, бо ті знають, за що сидять, і начальство знає, що вони відбувають заслужену кару. А нам — недовір'я, бо ми сидимо даремно, отже, начальство думає, що ми озлоблені проти нього і проти всієї Радянської влади. І міряє, мабуть, по собі такий начальник; я певний, що коли б він сам потрапив у таку халепу, як ми з вами, то вже каменя з-за пазухи не виймав би.

Микола задумався.

— Невже вони знають, що перед ними ні в чому не винні люди, і ні в кого з них не заговорить совість?

— Мусять знати, як же не знати. Ви в якому бараци? Власне, це не бараки, а будинки.

Микола сказав.

— Виходить, у тому домі, де і я. Товариство хороше. Є там поет, журналіст, режисер, куплетист-естрадник, лікар. Словом, народ цікавий. Щосуботи й неділі у нас концерти.

Микола повідомив, що вже чув про це від самого поета, Миколи Олександровича.

— Оце ж він і є той поет, про якого я вам кажу. Талановитий поет. До того ж великий оптиміст. Усіх потішає, що все буде добре. Недавно читав зі сцени свою поему. Гарна, сподобалась народу.

— Хіба таке дозволяється тут? — здивувався Гаєвський. — В Кирті чогось подібного не було.

Учитель перестав тесати, сів на колоду і витер з лоба піт.

— Поки що дозволяється, — сказав. — Цей табір особливий... В інших, ви маєте рацію, такого нема. Тут начальником високоосвічена, інтелігентна людина, відомий інженер, недавній зек. Він сам побував у таборі, отже, знає біду і на деякі речі закриває очі. Через те він з кумом не ладить. Завтра я переходжу на роботу в ліс, там, на місці, тесати колоди, — перемінив тему розмови. — Хоч і важко в лісі пересуватись, бо сніг подекуди до пояса, зате далі від начальства, ніхто не стоїть над душею. Хочете, підемо разом?

Микола погодився з великою радістю, тільки б якнайдалі від Пунонова. Йому пригадався уже давно забутий куркульський син Гиря, перший його наставник у харківському млині Дубинського. Він добре працював, як і цей бригадир, але в душі залишився тим, ким був. Пригадалася розповідь Арсена Івановича, десятника шахти 16—17, з яким йому доводилося працювати, проте, як куркуль Гиря труїв шахтних коней. І цей куркулько-вбивця теж, мабуть, при нагоді не завагався б зробити шкоду державі. З радістю спалив би ці баржі, що стоять на стапелях, потопив би оті, що на воді. Помстився б за відібране майно, та руки короткі. Проте в таборі він у пошані, бо «побутовець».

Учитель виправив роботу Гаєвського. Він ще раз відбив ризик і по ній бездоганно протесав колоду.

На Миколину похвалу махнув рукою.

Щоб добре протесати деревину, не треба було кінчати університет. Ходімо додому.

Під час обіду (кожний робітник їв з казанка — хто на ліжку, хто за довгим столом) увійшов нарядник з якимсь молодим чоловіком. Попросив уваги і сказав, що хлопець, якого він привів, призначається вихователем на весь будинок теслярів. Гаєвський ще на буровій, а пізніше у Вої і в Кирті, бачив людей, які мали це звання, але ніколи не задумувався над роллю такого «вихо-

вателя». Як не є, а назва до чогось зобов'язує: ця людина мала перевиховувати тих, хто з різних причин потрапив у розряд злочинців. З них треба було зробити корисних для держави громадян. Так уявляв собі роль вихователя Гаєвський. На буровій був такий хлопець, що писав стінгазету і малював діаграми, але нічого іншого, на що зобов'язує це високе звання, не робив. Цей же парубійко, якого привів нарядник, представивши як вихователя, міг викликати тільки усмішку у солідних мешканців будинку, які багато виховали у своєму житті і дітей, і дорослих.

Нарядник пішов, а вихователь залишився. Сів за стіл, запалив цигарку. Поводився досить незалежно, мабуть, посада вихователя була для нього не нова. Мовчки палив, чекаючи запитань. Чекати довелося недовго.

— Ви маєте філологічну чи технічну освіту? — спитав хтось, лежачи на нижній полиці.

Ліжка в кімнаті були, як у вагонах: верхні і нижні полиці.

Вихователь глянув скося у той бік, звідки почулося запитання, і, не розуміючи до чого йдеться, сказав, що закінчив чотири класи.

— Гомера, значить, не знаєте?

— Ні, я з ним не сидів, — відповів, не второпавши іронії.

— І з Горацієм теж не знайомі? — не вгавав голос з нижньої полиці.

— Я в цьому таборі недавно, — спокійно відповів хлопець.

— Яка ж у вас професія? — спитав учитель. Йому жаль було хлопця, з якого незаслужено і непотрібно насміхалися.

— Професії як такої, самі розумієте, у мене нема. Я — злодій — карманник, а це, щоб ви знали, одна з найважливіших професій.

На мить у бараку запанувала тиша. Саме слово «злодій» завжди викликає у порядної людини почуття відрази, а тут він прийшов як вихователь, назвавши не без гордості свою «професію». Не дивно, що у всіх на якийсь час ніби відібрало мову.

— Як же ви будете нас виховувати? — спитав, уже без іронії, той же голос, що згадував Гомера.

— Хіба ви не знаєте як? — перепитав у свою чергу присланий парубійко. — Ми зробимо з вами стінгазету, ви напишете про свого Гомера, якщо він добре працює, прикрасимо вашу кімнату гаслами. Є серед вас такі, що гарно малюють, поети напишуть вірші. Будемо боротися з табірними хуліганами, заснуємо гурток самодіяльності. Ось яка моя робота. А виховувати вас, як ви самі розумієте, не моя справа. Ви вже добре виховані.

Юнак говорив розумно, і вже нікому не кортіло йому дошкулити, як це дозволив собі хтось із нижньої полиці.

IX

Уже більше місяця працював Микола Гаєвський у лісі зі своїм напарником, учителем — Тихоном Івановичем Чорненьким. Він давно вже навчився добре тесати і тепер денну норму — одну кокору і два шпангоути — виконував за п'ять-шість годин, а решту часу до обіду просиджував у лісі, в роздумах, у розмовах з розумним, освіченим напарником, у мріях.

Спочатку, звичайно, і в лісі було важко, може, навіть важче, ніж на березі. Перш за все в снігах треба було знайти кокору, яку заготовляли інші бригади, призначені спеціально для цих робіт. Матеріалом для кокор ставали ялини, які мали не менш як двадцять п'ять сантиметрів у діаметрі біля комля і хоч один корінь, перпендикулярний до стовбура, приблизно такої ж товщини. Ялину викорчовували з цим коренем, обчищали від галуззя і відрізували на задану довжину. На цьому

робота кокорників закінчувалась. Інша бригада обробляла кокору: обрубувала все коріння, залишаючи тільки цей, найтовщий, перпендикулярний до стовбура, а тоді всю деревину з коренем обтісувала з чотирьох боків до товщини двадцяти сантиметрів. У цій бригаді теслярів працював Гаєвський зі своїм напарником-учителем.

Професію теслі, а власне обтесування кокор, кільсонів, шпангоутів, Гаєвський засвоїв швидко. Уже через тиждень виконував норму і здавав роботу задовільної якості, а ще через тиждень справлявся з роботою до обіду.

З кожним днем у лісі ставало приємніше. Квітень на Півночі, майже без винятку, багатий сонячними днями, і ті сніги, з якими, здавалося, сонце не справиться і до липня, танули на очах, відкриваючи сліди зимових робіт — неприбране і неспалене своєчасно галуззя і довгі ряди трісок, що залишилися після обробки колод. Лісове господарство в ті часи стояло дуже низько. Гаєвського, природознавця за освітою, бо ж колись кінчив сільськогосподарський інститут, вражало таке варварське ставлення до лісу. Але що можна було зробити? Хіба що поділитися своїми думками з напарником. За час свого перебування в таборах він щораз, то все більше переконувався: ніде робота не йде так, як би вона мала йти, і винні в цьому не безсловесні зеки, а вільні начальники. Всі, від нижчого до найвищого: вони гоняться за планом, за преміями, у звітах пишуть «туфту» і обманюють державу. Можна ж було б працювати по-господарськи, виділивши ділянку на зруб, а не вирубувати де кому заманеться.

Микола згадує ліси на Україні. Маленькі вони. А тут, у Комі, одне лісництво більше, ніж усі ліси України разом узяті. Він чув ще у Вої, що Печорське лісництво має п'ять мільйонів гектарів.

— Якби все це добро, справжнє золото, — казав Гаєвський, — оте галуззя, верхівки дерев, тріски перевезти

на Україну, туди, де кізяками чи соломою палять. Скільки людей можна було б ошасливити. А скільки тонн паперу можна було б зробити!

— Нездійсненна мрія, — заперечив учитель. — Ви подумали, скільки б це коштувало?

— Звичайно, тільки мрія. А хіба не можна було б тут, на місці, застосувати техніку, створити, наприклад, агрегат, який переробляв би все це на скипидар, смолу, каніфоль, деревне вугілля? Агрегат портативний, щоб міг сам пересуватися з місця на місце.

— Довго ще доведеться чекати на такі речі.

— Поміряти можна і сьогодні. А від мрії до дійсності чекати, може, й недовго, наша країна індустріалізується швидкими темпами.

— І поруч з індустріалізацією — табори ні в чому не винних в'язнів?

— Знову повертаємося до старої теми.

— Будемо вертатись доти, поки не зрозуміємо, в чому тут річ, хто шкідник-злочинець.

Учитель твердив, що шкідництво, про яке так багато наговорено і написано, йде згори.

— Що може нашкодити такий зек, як я або ви? Залишити розкидане галуззя? Чи неспалені після роботи тріски? Це шкода лісові, але невелика. І зроблено це не навмисне, а від безсилля. Норми великі, умови важкі. А харчі які? Отож треба обвинувачувати не зека, а того, хто його сюди прислав. Володимир Ілліч учив, що підневільна праця малопродуктивна. І ми це бачимо на практиці. Коли б Леніна слухали в усьому, ми сьогодні не сиділи б у дикому лісі, а працювали на своїх посадах, займались улюбленою справою, приносили користь людям і державі. Як же тут не говорити про шкідництво, про ворожу руку?

Учитель говорив, усе більше хвилюючись. Гаєвський почав заспокоювати Тихона Івановича.

— Якщо є шкідник, то його колись знайдуть, — сказав він, зважуючи слова, але прозвучало це непере-

конливо. Уже в кінці фрази відчув, що говорить те, у що й сам не вірить. Бо справді, хто може бути цим шкідником, хіба що той, найвищий! Про це страшно було подумати, не те, що сказати вголос. Адже в таборі були люди, які пильно слідували за поведінкою і розмовами «контриків», були й донощики, яких тут називали «стукачами».

— Знаєте, — почав схвильовано вчитель, — коли вдумаєшся у своє становище, то мимоволі потягнешся до мотузки. Я не дивуюсь тому нещасному, що замерз добровільно, як ви розповідали.

— Зараз це вже важче зробити, — пожартував Микола, щоб розвіяти сумні думки товариша.

— Чому? — спитав той.

— Та хоч би тому, що снігу вже майже нема.

— Є ще багато інших способів покласти край своїм мукам.

— Не треба про це, — заперечив Гаєвський. — Ми ще з вами побачимо кращі часи, запевняю.

— О, цей ваш оптимізм, — махнув рукою вчитель.

— Вірте, звідси ми вийдемо фізично й морально міцнішими. Я фізичну працю люблю! Вона дасть силу вижити, зустрітися з близькими, які там залишились.

— Там, удома?

— Так.

— Не знаю, чи живі. Ніхто не пише. Може, зреклись, а може...

Він не докінчив фрази, надто сумна зринула думка: може, і справді там нікого вже немає, і найстрашніше, що це могло статися через нього.

— Чого замовкли? — спитав учитель.

Гаєвський розповів, про що думав.

— Що вам на це сказати? Втішати — шкода слів, а все ж ваше становище значно краще від мого. У мене жінка і троє дітей. Що вона сама з ними робитиме? Як вона їх прогодує без мене? Вона розумна, енергійна, але ви знаєте, як люди ставляться до жінок, чий чоло-

віки арештовані... Сусіди їх цураються, рідні — бояться. А хіба мало жінок офіційно відреклися від чоловіків? Хіба мало синів і дочок повірили, що батьки їхні справді контрреволюціонери? Ви уявляєте, що діється в душі такої людини, яку покинула дружина, діти? Тут є один такий, від якого відмовилась дружина, він місця собі не знаходить.

— Може, вона не любила, то й скористалася з його нещастя?

— І таке могло бути, але він не розуміє цього. Протягом довгого часу його стерегли, боялися, що повіситься. Потім він якось примирився зі своїм становищем, але опустився, став справжнім «доходягою». Знаєте, що це таке?

Гаєвський ствердно кивнув.

— Ваше становище не найгірше, — продовжував учитель. — Ви залишили наречену напередодні шлюбу. Прикро, але не трагічно. Вона вийде заміж, а ви — забудете. Час гоїть і не такі рани.

Від Тасі справді не було звістки. Гаєвський подумав, що вчитель має рацію. Заміжжя було б найкращим для неї виходом, але тепер їй заміж вийти не так просто, та і є ж якась етика, людське почуття. Адже вона не кривила душею, коли казала, що любить, мріяла про дитину. А яка це була прекрасна мрія для нього, старіючого парубка! І вкотре пригадалася стара українська приказка, почута ще в Донбасі: «Хто до тридцяти не жонатий, до сорока не багатий, той кругом дурень». Щось фатальне було в тій приказці-жарті, бо ж дурнішого і безвихіднішого становища годі знайти.

Минали останні дні квітня, а ріка не скресала. Сніг зійшов уже всюди, вода від талого снігу, що була на льоду, теж зійшла, бо він піднявся, але по кризі ще ходили люди. Навіть якась запізніла валка підвід, що зважилась переїхати Печору, щасливо вибралась на берег, хоч уже й утворилися забереги. Довелось і коням

з кромки криги стрибати у прибережну крижану воду, але все обійшлося благополучно. Табірні візники — відчайдушний народ, для них, здавалось, нема нічого страшного на світі.

Як правило, візниками були злодії. Ніхто так, як вони, не вмів зарадити собі в дорозі. Уміли вкрати сіна коням — не лінувались їхати за ним вночі на чужі луги за кілька кілометрів од села, щоб уранці було з чим відправитись далі. А в іншому селі повторювали те саме. Начальство оглядало коней після кожної такої багатоденної поїздки і, якщо вони не втрачали вгодності, все інше прощалось. Усі знали, що візники продають овес, який одержують для коней, та коли його компенсували сіном, хай і краденим, то на це закривали очі.

Вечорами, після роботи, Гаєвський виходив на берег і милувався весною. Тут він уперше побачив білі ночі. Вони ще не були повні, бо десь коло півночі сутеніло на якийсь час, але йшло до того, що скоро, через тиждень-два, сонце світитиме цілу добу, протягом кількох місяців.

Одного ранку Гаєвський побачив, як рушила крига. Незабутнє враження! Ріка скидає з себе льодовий панцир, у який восени закував її жорстокий лицар-мороз. Спочатку тихо, майже непомітно, величезною гадюкою проповзає суцільна крижана маса, третяся боками об прибережні піски, сповнюючи повітря характерним шумом. Рух швидшає, перед очима пропливають поперечні дороги, прокладені ще з осені через ріку, яскраво позначені слідами полоззя саней і сотень коней, що проїшли цими дорогами за довгу зиму. Нарешті рух припиняється. Іноді надовго, а іншим разом на короткий час. Це коли пригріє сонце, і в Печору з усіх усюд мільйонами потоків збігають талі води. Вони піднімають крижані поля, і ті з шумом кришаться, розбурхані хвилі ставлять їх пругом. Величезні глиби, іноді в метр завтовшки, дибляться, насакають одна на одну, мов

загані в ущелину вовками табуни білогривих коней, що іржуть від страху перед зграєю голодних хижаків. На більших крижинах то тут, то там пливуть вирвані з коренем дерева, іноді цілі невеличкі плоти, сани, хатне добро. Як усе це потрапляє на лід, звідки — ніхто не знає... А крижини йдуть неймовірними масами, йдуть без упину і, здається, кінця-краю їм не буде. Та минає день-другий — і ріка звільняється від крижаного панцира, лежить тиха, спокійна і ще могутніша. Печору не впізнати. Щохвилини ширшає. Вже залила всі видолінки і долини, наповнила прибережні озера, поповзла в ліс, гне додолу кущі, підмиває коріння дерев. Вони здригаються від холодних дотиків хвиль і, не витримуючи, падають мертві у вир. Над водами кружляють крикливі чайки, мов чорні блискавки, миготять то тут, то там бистрокрили чирята, високо в синьому океані ячать білі лебеді. Шукають згори рідне озеро і не можуть знайти, бо всі озера вже злились в одне, утворивши суцільне море.

В ці вільні від роботи хвилини Гаєвський ішов берегом, далі від людської метушні, вибирав затишне місце і довго милувався рікою. Він ще мріяв про повернення. Як хотів би він описати цю незрівнянної краси північну природу, неповторні барви неба, дерева, що віддзеркалюються в гладіні вод, і сонце — ласкаве, ніжне, не таке пекуче, як там, на Україні.

X

Кожне табірне підприємство, як-от: шахта, верф, викочування приправленого рікою лісу, мало своє підсобне господарство: молочну ферму, свинарник, городи й парники. Продукти з них ішли переважно для табірного начальства, його дітей і хворих у лікарнях. Було таке господарство і в Покчі. Складалось воно з кількох гектарів орної землі, невеличкої теплиці і сорока пар-

никових рам. Завідував ним молодий, енергійний агроном-ентузіаст, недавній комсомолец, а тепер зек, Федір Іванович. Сторожем у цьому господарстві був селянин з Миколаївського району Степан Березовський, теж зек. Це були дві штатні одиниці, які жили там цілу зиму. З весною треба людей більше, зокрема спеціалістів, і Федір Іванович добився у начальства, щоб у його розпорядження відрядили Гаєвського, з яким він познайомився на вечорі самодіяльності в табірному клубі. Начальство дозволило, і от одного ранку Гаєвського перевезли човном на той бік Печори, де розкинулося підсобне господарство. Почалось нове життя. До нової роботи Микола Степанович взявся з великим запалом. Йому доручили доглядати теплицю й парники. Доводилося працювати з раннього ранку до пізнього вечора, зовсім не схожого на українські вечори, бо настали білі ночі, і загубилася грань між ранком і вечором. Дуже часто працювали з короткими перепочинками цілу добу, особливо тоді, коли наступали несподівані холоди і навіть падав сніг. Якщо не справлялися з роботою під час оранки чи садіння картоплі, з табору присилали потрібну кількість поденщиків, як правило, жінок.

Доля жінки в таборі набагато сумніша, ніж доля чоловіка. У змішаних таборах, де живуть чоловіки і жінки, як було на той час у Покчі, швидко утворювалися пари, почуття з'являлися бурхливо, зближення відбувалось швидко. В таборах нема таких умовностей, як на волі, до того ж сама думка людини, що вона позбавлена нормального життя на довгі роки, штовхала її в обійми іншої людини, випадкової. Боротьба з так званим співжиттям зеків — чоловіків і жінок — велася жорстока. В ній брала участь вся адміністрація табору: начальники, коменданти, нарядники, воєнізована охорона. Такі пари силою розлучали, садили в карцер, а потім одного з них відправляли у далекі лісові підрозділи. І тоді до основної трагедії сплюндрованої лю-

дини долучалась трагедія зраненого серця. Однак ніщо не допомагало, аж поки — та це вже значно пізніше — не створили окремих чоловічих і жіночих таборів. Проте і в чисто жіночих таборах були чоловіки: адміністрація, воєнізована охорона, спеціалісти-механіки, техніки, кочегари, різні ремісники, без яких не можна було обійтись. І в чоловічих таборах були жінки, хоч і в меншій кількості. Отже, крадена любов не переводилась у таборах. Хворобливо спотворена, вона породжувала багато страждань. Коханців мучили ревності, бо суперників у таких «чистих» таборах було багато, і вони не соромились закривати очі на етику, керуючись гаслами: «Живи сьогоднішнім днем», «Бери від життя все, що вдається взяти».

Мав кохану і Федір Іванович. Степан Березовський теж знайшов собі жінку, правда, уже не першої молодості; але ж і йому сягало до шістдесяти. Цим двом було легше, ніж іншим, бо в підсобне господарство робітників посилали без конвою, і то таких, яким начальство вірило, що не втечуть, хоч втеча з таборів була практично майже неможлива. На дорозі кожного, хто здумав би тікати, стояли таємничі бар'єри. Села в Комі маленькі, в основному на дві-три хати, поживитися тут важко, до того ж вони — за десятки кілометрів одне від одного, і в кожному — охоронник. Закінчується район одного табору і починається район другого табору зі своїми оперативниками по селах. І всі вони солідарні між собою, бо за спійманого втікача — премія, як за вовка. Правда, тікали тільки злочинці-рецидивісти, та й то недалеко. Пограбують десь крамничку — і назад у свій табір вертаються. Тут їх чекає карцер. Та вони до цього звикли. Новий строк? Не страшно. Вони цих строків мають повно.

Одного разу прийшла з того берега група робітниць, серед яких була вродлива жінка років тридцяти, Наташка Доброчасова. Федір Іванович призначив її допомагати Миколі Гаєвському в теплиці. Тоді саме

запилювали огірки, що почали буйно цвісти. У закритому приміщенні роботу бджіл доводиться виконувати людям. Справа ця не складна, але досить одноманітна, нудна. Чому Федір Іванович послав Наташу в теплицю, Миколі не важко було здогадатись.

Федір Іванович давно сидів у таборі, бував у бувальцях, і тому стриманість, чи, як він говорив, невинність Гаєвського видавалась йому смішною або просто напускною. Наташа, на його думку, була пробним каменем. Їй належало зламати стійкість Миколи.

Спершу Наташа розповідала про себе. Народилася в сім'ї адвоката, в Москві, де закінчила університет, факультет мовознавства, розмовляє, крім рідної, трьома європейськими мовами. Працювала гідом. Сидить за те, що ніби видавала чужоземцям військові таємниці, яких вона не знала і знати не могла. Ніяких доказів, звичайно, а десять літ таборів одержала.

— Тепер розкажіть про себе, — попросила вона Гаєвського.

І він коротко розповів. Так і познайомились.

З перших слів цієї жінки Микола відчув, що це велика спокусниця. Була в білому платті, яке підкреслювало вроду, форми тіла. Рожеве личко, карі очі з хитринкою могли хоч якого чоловіка з розуму звести. Проте він вирішив не піддаватись її чарам і напустив на себе начальницький тон.

— Почнемо працювати? — промовив не дуже ввічливо.

— Для цього мене сюди послали, — відповіла спокійно Наташа, дивуючись з суворості Гаєвського.

Він був ще надто чужим у цій табірній обстановці, у нього ще не згасла засвоєна з дитинства глибока пошана до жінки, та й пам'ять про Тасю не дозволяла думати про якісь любовні забаганки...

Увечері він розповів Федору Івановичу про розмову з Наташою. Той від душі посміявся.

— Я навмисне послав вам цю жінку, я знав, що вона обов'язково інтригуватиме... Даремно ви не скористалися з нагоди...

— Я так не вмію, — щиро сказав Микола. — Є у російського письменника Пантелеймона Романова оповідання під назвою «Без черемухи», яке свого часу викликало гарячі дискусії серед молоді і, до речі, гостру оцінку в пресі. Там говориться про таку любов — без естетичної підготовки, без зітхань, квітів та інших атрибутів, а так просто, грубо, як у тварин.

— У таборі, на жаль, нема часу на зітхання, — відповів на це Федір Іванович. — І ваші погляди зміняться. Не можуть не змінитись протягом десятиліття. І ми з вами інакше дивились на світ до і після революції. Тут справа ясна. А щодо Наташі, мушу вам сказати: даремно вона зітхає, маючи свого коханця чи чоловіка. В таборі прийнято говорити: «Моя дружина», «Мій чоловік». Це теж зрозуміло. Люди створюють собі ілюзію сімейного життя, обманюють самі себе, граються в чоловіка і жінку.

— І ви теж граєтесь? І Березовський?

— І ви будете, побачите, — сказав Федір Іванович.

— А хто той коханець чи чоловік, як ви кажете, Наташин?

Федір Іванович глянув на Гаєвського і усміхнувся під вусом. У його питанні він відчув уже елемент ревності.

— О, людина впливова, — сказав. — Начальник постачання.

— Вільний?

— Ні, зек, десятилітник, але він має більші права, ніж ми з вами. Він вільно їздить по району на закупки товарів для табору, має доступ до всіх табірних «злачних місць», таких, як продбаза, каптьорка, ларьок. Наташа не голодна, будьте певні.

— Який він собою?

— Бачу, зацікавилися, — промовив Федір Іванович,

міряючи Гаєвського дослідницьким оком. — Непоганий собою, блондин, в окулярах, не старий, колишній кавалерист Будьонного. Страшенно ревнивий, майте на увазі.

— О, тоді не дивно, що жінка має охоту його зрадити, — промовив Микола.

— Ви такої думки? — спитав Федір Іванович.

— Ревності — це ключ до зради.

— Це ви, мабуть, занадто, — заперечив Федір Іванович.

— Запевняю вас, — продовжував Гаєвський, — це смерть коханню. Не можна любити людину, яка тебе мучить, терзає ревностями. Ви ніколи не бачили ревнивців?

— Бачив. Я про це не думав, — показав поволи Федір Іванович. — Може, ви і маєте рацію... А чоловік Наташі ревнивий, — докінчив свою думку.

— Яке мені діло до нього і до його коханки? Хай живуть як знають, — сказав на це Гаєвський, зобразивши на обличчі міну цілковитої байдужості.

— Я про всяк випадок, — пожвавішав Федір Іванович, не повіривши в байдужість Гаєвського. — Сказати вам правду? Сама упросилась. Але ви можете її відправити, коли хочете.

Проте Гаєвський не відправив її, не було причини. Приходила щодня і виконувала всі роботи, які їй до ручались. Одного разу сказала:

— Що ви за чоловік? Другий тиждень працюю у вас, а ви жодного разу, ну, як би це сказати, не зачепили мене.

— Чи це обов'язково?

— Майже обов'язково. Ви виняток — може, тому, що недавно з волі.

— Коли про це мова, то з волі я вже досить давно.

— Не хворі?

— Ні, зовсім здоровий.

— То що?

— Чому не зачіпаю? Перш за все, у вас є табірний чоловік, а я визнаю товариську етику.

— Уже вам доповіли!

— Сказали.

— І це вас стримує?

— Хоч би й це.

— Даремно, я ж його не люблю. Між іншим, я йому про вас розповіла.

— Що саме ви йому розповіли? — обурився Гаєвський. — Невже у вас не було іншої теми для розмови?

— Я йому сказала, що ви мені подобаєтесь.

— Як це недотепно, — виходив із себе Гаєвський. — Знаєте, Наташа, я не герой табірних інтриг, тому дуже прошу вас більше сюди не ходити.

Наташа зблідла. Гаєвський злякався, побачивши, як вплинули на неї його слова. Але слово не пташка, вилетіло — не впіймаєш.

— А ви не дуже люб'язні, — промовила холодно жінка. — Зрештою, ви мене не наймали і не маєте права виганяти, на це є інші органи. Я могла б не послухатись, та коли вам не до вподоби, піду сама. Тільки дивіться, щоб не пошкодували часом...

Другого дня Наташа не прийшла, а на третій, тільки-но Гаєвський у гарному настрої (був чудовий сонячний ранок) прийшов на роботу, як під'їхав човен з того боку ріки, і з дівчатами, що прибули на роботу, вийшов нарядник. Він подав Федорові Івановичу папірця, в якому значилось: негайно відправити Гаєвського в розпорядження обліково-розподільчої частини.

— Розумієте, в чому справа? — спитав Федір Іванович, дивлячись на враженого Гаєвського.

— Здається, розумію, — промовив поволі той. — Жінки не прощають чоловікам байдужості.

Товариші попрощались.

— Може, вже ніколи не побачимось, — промовив Микола, тиснувши руку Федора Івановича.

— Можливо. Тут не дають зігріти місце. Багато ви

вже місць і професій змінили за свій порівняно недовгий строк?

— Багато.

— А попереду ще більше.

XI

На другому березі ріки, до якого причалив човен з нарядником і Миколою Гаєвським, стояв уже готовий до походу етап, що складався з п'ятдесяти чоловік. Чекали Гаєвського. Тільки-но він ступив на берег, як його зразу відправили в стрій, і солдат з гвинтівкою напоготові уже не дав йому навіть піти до барака за речами, які зберігались у «каптьорці». Приніс їх незнайомий днювальний, уже не Іван Мельник. Того спіткало нещастя, про яке Гаєвський довідався уже на новому місці, від нового молодого друга — Карлуші Афоннова. По своїй простоті душевній Іван написав листа Сталіну, де, між іншим, були такі слова (Карлуша цитував напам'ять): «За що мене, щасливого, життєрадісного радянського юнака-комсомольця обернули в голодного, одягнутого в лахміття вошивого старця? За що позбавили мене волі, коли я все свідоме життя, всю любов серця віддавав улюбленій Радянській владі, чому наглумились над моїми прекрасними мріями? Чому твориться таке страшне насильство? Я не один тут, тисячі таких невинних, як я. Розберіться, батьку наш, у цій справі, покарайте винних злочинців».

Наївний юнак думав, що цей лист дійде до Сталіна. Його листа того ж дня прочитали в третій частині (це щось на зразок Міністерства внутрішніх справ), і того ж дня Івана посадили в карцер на триста грамів хліба і воду. Що було далі з хлопцем, Гаєвський так і не довідався. Коли він повернувся через рік у Покчу, Івана вже не було — кудись відправили.

Етап, до якого включили Гаєвського, підготували для лісових розробок у районі села Дьоми, за сто кіло-

метрів від Покчі, вниз по Печорі. Пароплави в тій частині ріки вже не ходили, бо ріка обміліла, і етап вирішили відправити самопливом, у паузку — безпалубному плоскодонному судні п'ятнадцять метрів завдовжки. Управляли паузком самі етапники за допомогою довгих жердин. Складався етап переважно з білоруських селян, що розумілись на заготовці лісу, були й необхідні для кожного підрозділу ремісники: шевці, столяри, теслярі. Були й блатні: без них не обходився жоден етап. Їх навіть навмисне пускали між чесних людей, щоб тим ніколи не було спокою. Був у цьому етапі злодій, який одержав прізвисько Собака за те, що чудово імітував собачий гавкіт. Наближаючись до якогось села, розташованого, як правило, на високому березі ріки, Собака починав гавкати та такими голосами, що йому зі скаженою люттю відповідали всі пси. Так валують вони, коли чують вовка або ведмедя. Стривожені селяни виходили на берег, щоб зрозуміти, в чому справа, а винуватець тривоги, заховавшись на баржі, виводив свої собачі рулади.

Ця подорож належала навіть до приємних. Люди мали принаймні триденний відпочинок. Паузок посавався поволі — веслярі не поспішали, ріка була спокійна, гріло сонце, пропливали назад мальовничі картини берегів. В обід паузок причалував до берега, кухарі гріли в котлах обід, а решта розважались як хто міг на невеличкій території, яку визначала охорона.

До Гаєвського відразу, тільки-но люди заповнили паузок, прив'язалося троє хлопців: Карло Афонов, родом з Одещини, швець у таборі і поет душею, Славко Білинський з Київщини, який недавно закінчив семирічку, і Борис Янчилін з Хабаровська, шофер за фахом. Вони першими ввійшли в паузок і зайняли на кормі затишний куточок, обшитий зверху дошками. В тому куточку зберігались продукти етапу, стеріг їх Карло, а тих двох узяв на допомогу. Хлопці приберегли тут місце для Гаєвського, якого називали «дядько Сем», бо від-

ростив борідку (з такою борідкою карикатуристи часто малювали символічну фігуру американського капіталіста). Про Гаєвського знали, що він письменник, хоч і не читали його творів, що сидить, як і вони, без ніякої причини. Миколі теж сподобались ці хлопці, особливо Карлуша, енергійний, дужий і розумний, найкраще в усій табірній точці грав у шахи, вважався своєрідним grosмейстером. В Покчі влаштовувались шахові турніри, в яких він завжди виходив переможцем. До того ж Афонов був завзятим рибалкою. Виріши на березі Дунаю, син рибалки, він з дитинства рибалив і любив цю роботу до самозабуття.

Печора багата на рибу. В ній водиться одна з найдорожчих риб — сьомга, нольма, багато сигових — сиг, харіус, родич форелі: пелядь. Комі мають багато засобів для рибальства, крім, хіба що, спінінга, не знаного в цих краях. Дітвора ловить при березі сачками мальків, яких у Печорі тьма-тьмуша.

За час перебування на Печорі Афонов вивчив фауну цієї великої холодної ріки. Не пройшли повз його увагу і величезні косяки мальків. На першій зупинці на обід він озвався до товариства:

— Сьогодні я вас нагодую рибною юшкою.

І справді, нагодував. Скинув з себе сорочку, позав'язував рукави і комір і нею наловив ціле відро мальків. За його прикладом пішли й інші табірники, і на всьому березі, де зупинялися, запалало багаття, над яким висіли солдатські казанки з рибою. Того дня весь етап був ситий.

На третій день вранці етап причалив до берега біля невеличкого села Дьоми. Зустрів його начальник майбутньої командировки (так називались окремі «табірні точки»).

Крім начальника, на березі стояли командир охорони і завгосп цієї «табірної точки», яку мали організувати і освоїти люди, що прибули на паузку.

Село Дьома складалося з семи будинків. Великих сіл у республіці Комі, особливо над Печорою, нема. Здебільшого — на дві-три хати і носять такі назви: Василева хата — Вась керка (мовою комі, Іванів син — Вань-пі, Митрофан, Євлампій керка тощо. Село Дьома — теж від імені його засновника, якогось Дьоми, що першим оселився на цьому мальовничому березі.

Командировку було запроектовано за кілометр від села, в глибині лісу, і коли етап прибув на місце (невеличка суха галявина серед соснового бору), почалася робота. Одна група людей пішла валити ліс, друга — розчищати місця під майбутні бараки, контору і приміщення начальника, під «каптьорку», кімнату лікпома, баню і карцер — об'єкти, потрібні в кожній командировці. Карлуша взявся з товаришами будувати приміщення під свою шевську майстерню з таким розрахунком, що в ньому мешкатимуть його друзі — Білинський, Янчилін і головне, Гаєвський, на якого він розраховував як на вчителя в літературних справах. Карлуша мріяв стати колись поетом.

До хатинки друзів притулилась одною стіною кімната санчастини, і збудував її зі своїми пацієнтами сам лікпом. Тут стояло кілька порожніх бутлів, шафка, де зберігалася вата, трохи йоду, а з ліків — біла глина, *bolus alba* латинською мовою, і більше нічого. Хоча ні, був ще термометр і фонендоскоп — власність лікпома Гульназарова. Усім хворим він давав білу глину, яку запивали водою. Вона мусила грати роль панацеї (від усіх недуг, інших ліків у своєму розпорядженні він не мав). Перед тим як давати їх, уважно вислуховував пацієнта. Хлопці з хатинки Карлуші не раз чули, як цей лікар говорив:

— Дихай, не дихай, ще дихай, ще не дихай. — І закінчував: — Дихай не дихай, а звільнення від роботи нема, бо ліміт вичерпаний.

— Денний ліміт становив чотири проценти від кількості населення табірному пункту.

Протягом трьох днів невеличка чотиристінна хатка була готова. За той же короткий час вирости вже бараки для майбутніх лісорубів і робітників інших професій, які будуть зайняті протягом сезону на лісоділянці Дьома. Всі будинки — тимчасові споруди, бо люди, врубавши одну ділянку і викотивши ліс на берег ріки, залишали їх і переходили на іншу — за десятки кілометрів, де будували нові — такі ж або й кращі споруди, залежно від того, як довго треба було працювати на цій ділянці. Ділянка будівельного лісу на Дьомі, як виявилось в процесі розробки, була невелика, а доставляти продукти обмілілою рікою стало дуже важко. Баржа з продуктами, призначена для Дьоми, сіла на міліну біля села з поетичною назвою Льомдибож, що в перекладі означає «Кінець черемхового острова», за сімдесят п'ять кілометрів від командировки, і звідти треба було возити продукти шнягою. Шнягу спускали самоплавом униз по течії, а вгору піднімав її кінь довгою линвою. В цій операції було зайнято троє чоловіків: двоє — на шнязі (управляли нею) і один — на березі, верхи на осідланому коні. За звичаєм, на цю роботу призначено трьох побутовців, точніше — злодіїв з невеликими строками, на яких була надія, що не втечуть разом з конем і продуктами. Після першого ж рейсу вони себе показали: пропили частину продуктів і мало не занапали коня. П'яних «накрив» оперативник у селі Савиноборі, між Дьомою і Льомдибожем, і під конвоем доставив їх на місце. Пізніше начальство мусило відступити від правила: на чолі цієї маленької експедиції з трьох чоловіків було поставлено не побутовця, а Миколу Гаєвського, як серйозну і надійну людину, яка не вкраде і не втече. Чомусь таке довір'я здобув Микола Степанович у людей, які його мало знали. Почалася нова ера в його табірному житті — освоєння професії річковика, судноводія. Але табірники мусили все вміти. І він навчився. Не раз бачив, як комі, мешканці цього пустинного краю, де на один квадратний кілометр припа-

дає всього два чоловіки, пливли проти течії, коли одна людина тягнула човен берегом на довгій мотузці. Якщо, наприклад, ведуть човен чоловік і жінка, то, як правило, жінка тягне линвою, а чоловік сидить на кормі і править. Гаєвському не довелося користуватись людською силою, її замінив кінь.

На допомогу експедиторів призначили літнього селянина, теж не побутовця, мешканця республіки Комі і національності комі — Логінова Івана Івановича. Печора і шняга — його рідна стихія, отже, кращого помічника годі було й бажати. Гаєвський просив собі на допомогу Карлушу, але охорона не погодилась, бо його посаджено, мовляв, за шпіонаж на користь іноземної держави. Приводом до такого страшного обвинувачення було те, що хлопець жив на Одещині. В цьому і полягав його «злочин», за який одержав, без суду, звичайно, десять літ таборів. Люди з такою статтею були під особливим наглядом охорони, їм не давали перепусток і без конвою не випускали з зони. Не важко уявити стан душі молододі радянської людини, яка народилась і жила при Радянській владі, і раптом, з волі слідчого, стала шпигуном на користь іноземної держави! Якої? Карлуша не знав, та йому й не треба знати, а в таборі з ним поводитись як із справжнім шпиком. Скаржитись нікому — марна справа.

Візником залишився той самий Сергій Соколов, що їздив і в попередньому складі, бо не було іншого, а головне — хлопцеві залишалося всього три місяці до кінця строку, тому вірили, що не захоче заробити новий строк.

Робота, яку доручили Гаєвському і його помічникам, була заavidною: люди ходили без конвою, спілкувалися з вільним населенням, знайомилися з новими місцями, ночували в селянських хатах, а не в бараках; могли їсти те, чого в таборах не давали, тобто молоко і молочні продукти, м'ясо, рибу; могли й випити горілки, звичайно, у кого були гроші; могли завести ко-

роткочасний роман з якоюсь удовицею чи й заміжною жінкою, що, до речі, було не важко. Жінка, яка провела ніч з табірником, не вважала це за гріх. Мисливця-чоловіка вона рідко бачила вдома, цілу зиму він бродив по лісах, полюючи на хутрового звіра, а серед зеків траплялися хлопці, яким важко було опиратись. Та й жінки просто жаліли зголоднілих за ласкою і жіночою любов'ю чоловіків.

У селі Вятський Норес Гаєвський зупинився у жінки, яка мала троє дітей від різних табірників і цим пишалася. Правда, чоловіка у неї ніколи не було, але діти росли на славу, і ніхто не дорікав їй, наче це було явище нормальне.

Кожна поїздка тривала п'ять-шість днів, залежно від погоди. В дощ, або коли вітер на ріці здіймав хвилі, як на морі, важко було пливати човном, та ще й з вантажем. Як правило, човном-п'ятитонкою два дні спускались по ріці вниз і три-чотири — піднімались назад, угору. Ночували в прибережних селах, у певних облюбованих хатах, де вже чекали табірних гостей сердечні господарі, з неодмінним самоваром і різними наїдками.

Ще кращим, а може, найкращим заняттям у таборі була робота баржовика, зокрема того, чия баржа сіла на мілину поруч з селом. Він міг користуватись продуктами, які охороняв, і благами села. Баржу, про яку ми згадуємо, стеріг серб Анастас Попович. Він якимсь чудом опинився в Радянському Союзі і, запідозрений в шпигунстві, одержав десять років таборів. Це був молодий красивий брюнет, добре говорив по-російськи, хоч і з характерним акцентом, колишній студент Белградського університету, писав вірші. З Гаєвським одразу знайшов спільну мову і швидко з ним здружився. Кожного рейсу Гаєвський ночував у нього на баржі, і за цей час молоді люди наговорювалися досхочу. До приїзду друга Анастас готував смачну вечерю, звичайно, була й горілка, яку споживали в дуже помірних дозах. Часом приходив на баржу і оперативник, що стояв у

селі. Він непогано підгодувався на баржі, отже, заплющував очі на такі речі, як горілка, більше того, сам іноді приносив її.

Помічники Гаєвського — Соколов і Логинов — ночували в селі. Вони розважались по-своєму. Логинову всі були раді, як землякові, а з ним приходив і Сергій Соколов.

Одного разу трапилася пригода, яка залишила тяжку душевну травму на довгі роки в душі Гаєвського. Була неділя, чудовий осінній ранок. З самого світанку Микола Степанович і його напарник вантажили у шнягу п'ять тонн борошна, кільканадцять кілограмів інших продуктів, і коли сіли, то побачили, що шняга перевантажена, борти виступали над водою не більш як на десять сантиметрів. Якби знялася хвиля, вода могла б її залити. Гаєвський хотів зняти хоч один мішок, але Логинов запевнив, що все буде гаразд, ріка спокійна і нема чого боятись. В крайньому разі, скинуть мішок у найближчому селі — здадуть на схов до наступного разу. З цим рушили в дорогу. Кінь, відпочивши за ніч, пішов жваво, і шняга легко попливла проти течії. На ділянці Дьома—Льомдибож є кілька важких для переходу місць. Це коли коневі треба переправлятися з одного берега на другий, звичайно, вплав, бо ріка глибока. Тоді візник сідає в шнягу, і всі троє гребуть, а кінь, прив'язаний до корми, пливе; і другий важкий момент, коли треба переходити притоки Печори — більші або менші річки. Недалеко від баржі, з якої взяли продукти, може, за півкілометра від села, був глибокий рукав ріки, який служив затоном для невеличких суден, що заходили туди на ночівлю. Перед цим рукавом коня, як правило, випрягали, збрую і сидло клали в шнягу, і переганяли її через цю невеличку ділянку на веслах. Так бувало щоразу, так мало бути і цього ранку.

Дійшовши до рукава ріки, шнягу причалили, і Гаєвський звелів розпрягати коня, але візник не захотів,

сказав, що й так перепливе. Сів верхи, і хлопці на шнязі не встигли й моргнути, як Сергій пішов з конем у воду. Кінь благополучно переплив, і Сергій зіскочив, щоб обтруситись, але кінь чогось злякався, може, того, що на березі було в'язко, і кинувся назад у воду. Сергій, боячись, щоб кінь не втік, учепився за його хвіст і знову сів верхи. Довелося втретє перепливати затон, і тут сталось несподіване. Може, тому, що кінь втопився, двічі перепливши рукав, може, злякався, але тільки-но заплив на глибоке — відразу пірнув з головою. Візник, боячись, що кінь пропаде, знову зіскочив з нього. Кінь вплив, але тепер пірнув Сергій і вже не показався з води. Чому він загинув — лишилося загадкою. Він був тоді без одягу, плавати умів, рукав ріки порівняно вузький, всього метрів двадцять п'ять, не більше. І раптом — така смерть страшна, несподівана... Відразу кинувся рятувати його Логинов, але даремно.

Гаєвський сів на коня і погнав у село по людей, щоб хоч знайти труп. Та хоч як шукали його рибалки з неводами, так і не знайшли. І тільки по трьох місяцях хвиля прибила до берега знівечене тіло мерця за сто п'ятдесят кілометрів від місця події.

З тяжким серцем вертався Гаєвський до свого табірної пункту. Немила була природа, що оточувала хлопців, грізною і непривітною здавалася ріка, яка поглинула їхнього товариша.

Гаєвський думав, що за утопленого доведеться відповідати, може, й новим строком, але все обійшлося. Табірне начальство, власне, воєнізована охорона, боялось, щоб людина не втекла, і тільки в цих випадках велось слідство. На місце виїхала комісія, розпитала свідків і, переконавшись, що все правда, написала відповідну кількість актів. На цьому справа закінчилась. Гірше було б, коли б хлопець утік, хоч йому залишалось усього три місяці до кінця строку. Тоді міг постраждати і Гаєвський.

По смерті Сергія Микола втратив смак до поїздки

за продуктами. Наставала осінь — короткі дні, темні, непроглядні ночі, ранкові тумани, часті дощі. Він просився на іншу роботу, але начальство було невблаганне. «Уже недовго, — заспокоював начальник підрозділу. — Позвонимо на берег вирубаний ліс — в Покчу». І знову Микола їздив, уже без охоти, але і без великих пригод, аж до заморозків, коли вранці з'являлись тоненькі скельця льоду при берегах ріки і вже не розмерзалися цілий день. Але трапився випадок, який поклав край не тільки поїздам Гаєвського в Льомдибож, а й існуванню самої лісової командировки.

Одного разу, повертаючись з вантажем додому, Гаєвський і його супутники раптом почули, а потім і побачили дим пожежі. Логинов, мешканець цього краю, відразу сказав, що горить ліс, і пожежа охопила велику територію. В якому саме місці горить — важко визначити, але ясно було, що вогонь бушує на правому березі Печори, де стоїть командировка Дьома. Можливо, що горить саме вона. Чим ближче під'їжджали, тим ясніше ставало, що їхні здогадки правдоподібні, а скоро це підтвердили місцеві човнярі-рибалки, що спускались по ріці. Вони детально розповіли про причину пожежі. Один з табірників, із «шпани», розпалив вогнище на узліссі. Подув вітер з ріки, заніс іскру в ягель, а той, коли сухий, горить, як каучук. І от пожежа, і збитки державі на сотні тисяч карбованців.

— Що робить ота «шпана»! — обурювались рибалки.

Причаливши до свого берега, хлопці не впізнали знайому пристань. Вона, як і все село, була оповита димом, а ліс, що починався відразу за селом, — високий, щогловий, сосновий, зелений улітку і взимку, — перетворився в похмуре чорне згарище. Обгорілі чорні стовбури стирчали, простягаючи голі віти, наче просили в неба помсти для тих, що своїм недбальством і байдужістю занапали мільйони живих істот, скривдили матір-природу, яка створила одно з найкращих своїх чудес — ліс, тайгу.

Розвантаживши шнягу і здавши продукти завідувачу базою, пішли в табір. Дорога, якою ходили вже десятки разів, здавалася тепер незнайомою. Обабіч курилися мохи, де-не-де дотлівали кущі, чадили окремі стовбури. Дим виїдав очі. На згарищі панувала тиша, як на цвинтарі, це справді було лісове кладовище.

Командировка, завдяки болотцю, що оточувало її, врятувалась від катастрофи, хоч небагато треба було, щоб згоріла й вона. Людей не застали, крім хворих і декого з начальства. Всі пішли гасити пожежу, що семимильними кроками посувалася в глиб тайги, винищуючи сотні гектарів лісу, залишаючи по собі пустку, яка згодом дістала назву «Горілий ліс».

Марно пропала і праця людей, бо вся деревина, яку не вдалося ще вивезти, згоріла у штабелях. Невдовзі після пожежі прийшов наказ з управління закрити командировку і людей знову переводити у Покчу. Поки збиралися в дорогу, одного вечора прийшов пароплав з баржею, на неї навантажили все майно, коней, посадили людей на пароплав, і командировка Дьома спорожняла, затихла назавжди.

XII

Без радості вертався Гаєвський до Покчі. Там, у Дьомі, він почував себе вільніше. За ціле літо всього кілька ночей ночував у табірному гуртожитку, а то все по більших і менших селах, по селянських хатах, у вільному оточенні. Тут забував про свою долю, не думав про майбутнє, якого ніяк не уявляв.

Лікарська комісія, що працювала двічі на рік, встала Миколі третю категорію працездатності. Досі він мав першу. Третя категорія звільняла від важких робіт у лісі, теслярства. Не обійшлося, звичайно, без так званого «блату» — щось на зразок протекції. Лікар, який на волі читав твори Гаєвського, не тільки звіль-

нив його від важких робіт, а й запропонував, погодивши з ким треба було, роботу завідуючого лазнею і пральнею. Завідувати лазнею колишньому письменникові не дуже принадно, але, зваживши, що кожна праця, яка приносить людям користь, почесна, та ще згадавши повчання Арсланова, Микола після недовгих вагань погодився. На зиму кращої роботи не знайти, а зима мала впасти з дня на день. Тут принаймні людина хоч працювала в теплі. При лазні була маленька комірчина, і в ній оселився Гаєвський. Це вважалось також плюсом, бо жити окремо, поза бараком, поза великим різношерстим гуртом, теж вважалось привілеєм.

Обов'язком завідуючого лазнею було приймати і видавати білизну тим, хто мився (один день — чоловіки, один день — жінки), стежити, щоб брудна білизна надходила в пральню, щоб вчасно була тепла вода і пара. Завідуючий мав цілий штат помічників: це були прачки, що відбирали, лічили і мітили брудну білизну та видавали на склад чисту, гладильниці; під його командою працювали пічники, власне, кочегари, дроворуби, штопальниці білизни, прибиральниці, нічні сторожі.

Лазню топили щодня, крім вихідного, для миття було визначено певні години після роботи. Найнеприємнішим заняттям була видача чистої білизни голим, розпареним у лазні людям — чоловікам і жінкам. Останнім він спочатку соромився видавати білизну, але жінки висміяли його, і він перестав церемонитись. У таборі зникають умовності, які існують на волі, тут людина без усяких прикрас — така, яка є в натурі. Голі жінки сміливо підходили до нього після купання.

Спокусливо, трохи зухвало поводитись молоді, вродливі жінки, впевнені в красі свого тіла.

Одного разу стала перед ним у усій своїй наготі Наташа. Вона була чарівна, гарно збудована; нічим не підтримувані, наче рожеві троянди, цвіли її тугі, немов дівочі, груди, стрункі, красиві ноги ступали м'яко, на устах тремтіла усмішка.

Несподівано побачивши її, Гаєвський зацікавився, розгубився так, що не міг зрушити з місця, а вона стояла і тішилась його збентеженням.

— Довго ви будете тримати мене на холоді? — спитала нарешті.

— Пробачте, я зараз.

Він дав їй нову білизну, що лежала окремою купкою.

— Давно вернулись?

Микола сказав.

— Хочу з вами поговорити.

— Добре, я не проти.

Наташа пішла, але до кінця зміни стояла в нього перед очима її постать.

«Яка вона гарна, — думав він. — Чому я тоді в теплиці так грубо повівся з нею?..»

Він пригадав, як усе це сталося, як майже вмиг із теплиці опинився в етапі, а потім — у Дьомі, і це зробила вона, оця красуня. В ньому заговорила чоловіча амбіція. Жінка його покарала, позбавила улюбленої роботи, помстилася за байдужість... Через хвилину утихомирив гнів. Згадав умови, за яких усе це відбулось, зрештою, може, і не вона це зробила, а її всевладний коханець? Не шкодує, що так сталося. Колись, ще молодим хлопцем, він вислухав пораду старої людини, солдата, що пройшов війну і мав багатий життєвий досвід: ніколи не рватись проти течії. Це було його головне правило. І ще одне: нема лиха без добра. Гаєвський багато разів перевіряв це правило на практиці і знаходив у ньому багато справедливого. От хоч би етап у Дьому. Дуже не хотілось покидати сільське господарство, теплицю, але пішов без протесту і не жалкує, бо пізнав людей, у краю яких довелося жити й працювати, їхні звичаї, побут: чув їхні пісні, бачив танці, бачив мисливський одяг, архітектуру їхніх житлових і господарських будинків, їв їхні страви, поволі засвоював їхню мову. Головне — жив кілька місяців поза табором, серед вільних людей. Він засвоїв ще одне

правило, це вже в таборі, від старожилів: «Хоч день, та наш». Це означало, за всяку ціну витерпіти лихоліття, тільки б вижити.

Не всім, звичайно, щастило. Багато він бачив смертей за роки неволі. От хоч би й смерть Сергія Соколова, така безглузда, несподівана, напередодні виходу на волю.

Зустріч з Наташею не принесла Миколі радості. Може, тому, що сама вона так вперто її добивалась. Того ж вечора вона прийшла в його темну, без вікон, комірчину при лазні. І те, що почув від неї, було наче відро холодної води на голову:

— Якщо нас тут застукає вахта, то звідси прямо — в ізолятор, а з ізолятора — на загальні роботи.

Перспектива йти з сокирою і пилою в ліс, та ще під конвоєм, була не з приємних. Раз уже він потерпів через цю жінку, і знову спокушає. Але тепер уже не те, що було тоді, в теплиці. Тоді такий поспішний роман він вважав негідним порядної людини. У ньому ще не згасла любов до нареченої, що залишилась на волі. З нею він був зв'язаний словом. Та й думав, що зміниться щось, і там, у верхах, розберуться, хтось відкриє їм очі, і вони побачать безодню злочину, який вчинили справжні вороги народу, а не ті, що сидять разом з ним у Покчі та в інших таборах. Микола вважав, що нарешті буде видано указ, прийде воля, його реабілітують, він працюватиме на улюбленій ниві і житиме з коханою жінкою. Такі думки зупиняли його від непевного кроку, йому хотілося чесно глянути в очі Тасі, коли доля зведе їх. Так було ще півроку тому, а зараз усе змінилось. Тепер Гаєвський уже спокійно може зустрічатись і з Наташею. Нікому нічим він більше не зобов'язаний.

Роз'їжджаючи по селах як перевізник продуктів з плавучої бази в табір, він мав змогу нелегально, не через табір, зв'язатися з волею. Одного разу написав листа Наді Сміленько, дав їй адресу до запитання в

одному селі, де зупинявся проїздом, а часто й ночував. Надя швидко відповіла, і від неї він довідався, що Тася після смерті своєї матері виїхала з Харкова навжди. Прощаючись, сказала, що вважає Гаєвського вільним і не має до нього ніяких претензій, бо нема надії на майбутнє. «Тим самим вона вважає вільною і себе, — додала Надя. — Не обвинувачуйте її, вона дуже нещасна. Довгий час їй не давали спокою, вона довго трималася, аж нарешті терпець урвався, і вона виїхала, як кажуть, у невідомому напрямі».

Це була сумна звістка, але вона полегшувала до деякої міри становище самого Гаєвського. З кожним роком, навіть з кожним місяцем він втрачав надію на повернення. Не було ніяких змін, нові люди, які прибували в табір, розповідали, що там, на волі, ніхто не певний за своє завтра — ні безпартійний, ні комуніст з найбільшим партійним стажем. Розповідали про найдивовижніші обвинувачення, на підставі яких людей ув'язнювали і вивозили в табори. Ні ті, що вже жили в таборі, ні новоприбулі не розуміли, що твориться у світі. Може, саме тому при всякій нагоді, в кожній газеті, на кожних зборах люди вихваляли мудру політику Сталіна, хоч ніхто не міг би сказати, в чому полягала його мудрість. Здається, головним елементом його мудрості було те, що він посіяв страх у народі.

Під час такого тяжкого душевного стану на його дорозі з'явилася Наташа. На цей раз він не відштовхнувся від себе. Незважаючи більше на етику (вона ж мала табірний «чоловік»), він пригорнув її у своїй темній комірчині, і вона стала його дружиною. Дуже коротчасливий період у його табірному житті. Гасло «хоч день, та наш», було основою їх взаємин. Наташа приходила щовечора до його вбогої комірчини, і вони тішилися ілюзією химерного щастя. Вони полюбили одне одного — міцно, пристрасно. Душа табірника — як відкрита рана. Любов для неї — цілющий бальзам,

ласка — життєдайна сила. Позбавлений цього на довгі роки, табірник прагне кохання, як пустеля — вологи, як квітка — сонця. Обнявшись, вони розповідали одне одному про себе, як жили, де працювали, про свої родини, про свої нездійсненні мрії. Гаєвський розповів їй, чому досі не одружився, як не щастило йому в житті після того, як покинув Сашеньку, своє перше кохання. Розповів про стосунки з нелюбою жінкою Зоєю Іванівною, що мало не довели до катастрофи, згадав Тасю, яка мала стати його дружиною, але не стала нею через несподіваний і незрозумілий арешт.

— Де вона зараз? — питала Наташа. — Чи листуєшся з нею?

Не було в цьому питанні й тіні ревності, тільки щире співчуття, тим більше, коли дізналася, що бідна жінка була змушена покинути рідне місто і тікати світ за очі.

«Чи зміниться що в нашій долі? — питали одне одного. — Чи будемо колись вільні?»

Судячи з того, що творилося в країні, не видно було скорого кінця. Ніхто не знав, навіщо це робиться, в ім'я чого? Гаєвський пригадував, що на одному з допитів він спитав слідчого: «В ім'я чого творяться ці беззаконня?» І той відповів: «В ім'я революції. Революція вимагає жертв». То був грамотний чоловік, і чинив немалий — один ромб на комірці, що дорівнювало званню генерал-майора, а верз такі несусвітні дурниці. Певно, і сам не знав як слід, що діється. Він виконував покладений на нього важкий обов'язок. Траплялося, що й самі слідчі кінчали життя самогубством, але таких було мало, переважна більшість — залякані служакі, які різними недозволеними методами добивались від своїх жертв зізнання в злочинах, яких вони не робили.

Недовго тішився Гаєвський своїм щастям. Одного вечора Микола і Наташа опинилися в двох різних камерах карцера, а наступного дня Гаєвського зняли з роботи завідуючого лазнею і призначили на базу ван-

тажником. Праця вантажника не вважалася найгіршою, хоч важка, але завидна. Перш за все давала пропуск за межі зони. Вантажник не потребував вистояти щодня вранці перед вахтою в строю і чекати, поки вахтери кілька разів перерахують його бригаду, а взяв пропуск і пішов на роботу сам, без конвою. Другою перевагою було те, що, працюючи на базі, можна було бути ситим. А в таборі це основне. Більшість смертей була від недоїдання. Вмирили курці, які міняли свій хліб на тютюн, а самі голодували, нероби, які просиджували в карцері на трьохсот грамах хліба. Були й інші, звичайно, причини смертності в таборах.

Завідуючий базою і комірник, обидва зеки, прийняли нового вантажника охоче. Особливо комірник, дядя Паша, зрадів, коли ближче пізнав Гаєвського. Не з якихось там сентиментальних почуттів, а тому, що йому можна було довірити склад.

Багато вантажників мусив відправити дядько Паша, бо вони з перших днів завдали складові неабиякої шкоди.

— Не будете красти — проживете на базі хоч до кінця строку. Ніхто вас звідси не вижене, — говорив Гаєвському дядько Паша.

Це був високий, середнього віку вродливий блондин, з гарними м'якими вусами, за що його поза очі називали Вусом. Називали його ще й Самарою. Паразитичне слово «самара» він уживав дуже часто, і воно мало в нього різні значення: один раз виражало радість, другий — лайку. До речі, іншої лайки від нього ніхто не чув.

Треба сказати, що в таборах всі дуже матюкались — начальники, охоронники і звичайні табірники. Одного разу, це вже в пізніші роки перебування Гаєвського в таборі, його начальник, людина літня, комуніст, перед тим, як призначити Миколу завідуючим фермою, сказав: «Який з тебе буде начальник, коли ти лаятись не вмієш».

Гаєвський до кінця строку не вживав у своєму лексиконі нецензурних слів.

Робітник бази мав завжди багато діла: влітку треба було розвантажувати баржі — доводилось переносити на спині в день по сто і більше мішків борошна, крупи, вівса, викочувати на берег безліч бочок риби, олії; а взимку ті ж продукти переносили з місця на місце, перетарювали раз на місяць. Якщо не було роботи на складах, то чистили подвір'я складу від снігу, який на Півночі падає мало не через день. Словом, без діла не сиділи.

Начальство намагалось завантажити табірника роботою, щоб він не мав часу думати, бо думки не доводили до добра.

Гаєвський дорожив своїм місцем на базі. База давала право мешкати поза зоною, яку почали старанно будувати і в Покчі. Тут він прожив кілька місяців. Період збудження, перерваний так грубо в його самотній безвіконній комірчині, змінився періодом депресії, апатії. З Наташею зустрічався рідко, відколи дізнався, що підслав тоді до них коменданта і охоронників її колишній табірний чоловік з помсти за її кохання до Гаєвського. Це пригнобило Миколу. Він збайдужів до всіх, хто його оточував, до Наташі, до життя. Він розумів, що це загрожує катастрофою. Пригадав Онишкевича, Мельника, яких здолала байдужість. Втративши енергію і силу боротися за життя, вони, як і багато інших, перестали працювати, їх карали карцером, голодом, а це призвело до загибелі. Так закінчив своє існування Онишкевич, професор Празького університету, а в таборі — днювальний, водонос, підмітальник. Так загинув і Мельник, талановитий журналіст, а в таборі також днювальний. Останній насмілювався звернутися з листом до Сталіна. Лист, ясна річ, не вийшов навіть за межі зони, потрапив в руки табірному сатрапа, і той згноїв людину в карцерах тільки за те, що посміла протестувати проти безправ'я і сваволі табірних «богів»: начальника під-

розділу, а головне — начальника так званої третьої частини. Вони могли самовільно продовжити нещасним строк ув'язнення. Табори, особливо північні, віддалені від центру, знали багато трагічних моментів. Тут гинули люди, як осіннє листя, яке жене поперед себе буря. Дядько Паша першим помітив різку зміну в настрої Гаєвського.

— Що з вами? — спитав він одного разу Миколу після роботи.

— Нічого особливого, — відповів трохи збентежений Микола, не сподіваючись такого питання і навіть не підозріваючи, що хтось може цікавитись його скромною особою. Він знав дядька Пашу як порядну, чуйну людину, старого комуніста, робітника чавуноливарного заводу, який теж безневинно потерпів — став жертвою наклепу майстра-підлабузника, що зумів втертися в довір'я заводського начальства. Так він розправлявся з робітниками, які насмілились критикувати його дії. Серед них був і дядько Паша. Майстер написав, що той співчуває троцькістам, і цього було досить, щоб Павло Петрович одержав десять літ таборів. Не могли ні партійний стаж, ні заслуги перед революцією. Трійка ДПУ вирішила його долю.

— Значить, нічого не трапилось? — перепитав дядько Паша, пильно дивлячись в очі Гаєвському.

— Нічого серйозного... — відповів той. — Усе вже позаду.

Історія з Наташею вивела з рівноваги Гаєвського. — Ви надто песимістично настроєні. Треба думати про краще життя в майбутньому, — зауважив Павло Петрович.

— В майбутньому? — проказав здивовано Микола. — В якому майбутньому? Після десяти років таборів може бути ще якесь майбутнє?

— Ніщо не вічне під сонцем. Так, здається, говорять у подібних випадках, — промовив дядько Паша. — Від того, що нас з вами посаджено на довгі роки, ми

не змінилися, не відступилися від революції і здобутків Жовтня, не стали «контриками», якими нас тут вважають. Ті, що нас заслали сюди, були переконані у нашій невинності, я в цьому певний. Тільки не можу зрозуміти, як могли вони свідомо губити людей. Чим керувались — садизмом чи страхом? Я кажу про слідчих, бо ж вони найкраще знали, з ким мають діло. Вони знали, але брехали властям, ті — ще вищим, і так аж до верхів. Тут ота вся «вохра», оті дрібні начальнички, вони трохи сумніваються в нашій провинності, але їх накачують щодня, вони наполовину вірять, що ми таки вороги. Там, на слідстві, топтали і тут нерідко топчуть нашу гідність.

— До чого це ви? — перебив Микола.

— А ось до чого: усьому прийде кінець — і знуцання, і таборам, і «вохрі», і тим начальничкам.

— Коли?

— Скоро! Не вічний же...

Гаєвський знав, кого мав на увазі дядько Паша, і тому не питав. Вони обидва однаково боялись вимовити ненависне ім'я.

— Є щось варварське, суто східне в створюванні кумирів із звичайних людей. Кажуть, наприклад, підлабузники, що він зробив більше, ніж Петро І.

Павло Петрович, ніби не почувши останньої фрази Гаєвського, пройшовся по складу і, круто обернувшись до Миколи, сказав: — З тим, що у нас розвелось підлабузництво, я погоджуюсь, але з тим, що він усе зробив сам, — аж ніяк. А де ж було могутнє ЦК, де багатомільйонна партія, її керівництво на кожному заводі, в кожному колгоспі, кожній установі? Хіба без неї він міг щось зробити? Звичайно, це зробили партія і радянські люди, а не він. Чудо-богатирів, вирвидубів, ломискель у нас нема, у нас богатир — народ, а не одна людина, будь вона і геній. Хоч він таким не був.

— А те, що він полководців угробив, нічого?

— Хто каже, що нічого. Його обдурили.

— Значить, не геній.

— Я вам сказав, що ні.

— Але не про це ми почали говорити, я відчуваю ваш настрій. Ви знаєте неписане гасло в таборі: «Зберегти здоров'я, вижити!» Розумієте, ви ж и т и за всяку ціну, щоб побачити, що ж буде далі. Що робиться і робилося досі, не може минути безкарно.

— Кого ж карати? Хто злочинець? Де ви його візьмете? Хто його візьме? Руки короткі. А він ще дужий, ще хоче жити при комунізмі!

— Тихше! — Павло Петрович вийшов надвір, оглянув склад, чи хто, бува, не притаївся та не підслуховує, і повернувся до свого співрозмовника. Микола стояв на місці, усміхався.

— Злякалися? — спитав.

— Коли сказати правду, — відповів дядько Паша, — то так. Коли б хто нас підслухав, то нового строку нам не минути, — а навіщо він?

— А мені байдуже, маю десять, може бути і двадцять. Все одно звідси не вийти.

— Оце ваша помилка. Власне, про це я і хотів з вами говорити. Я бачу, що в політиці ви не дуже розбираєтесь. Повірте мені, старому партійцеві, марксистові: все ще буде добре, ви ще повернетесь у Харків і будете працювати на своїй улюбленій ниві, повірте мені. Візьміть себе в руки, працюйте! Доки ви на базі — голодні не будете, це головне в таборі, і чекайте, терпеливо чекайте.

— Скільки?

— Скільки доведеться, це дуже важко визначити. Щодо Наташі. Раджу вам не думати про неї. Той її коханець — начальник — жити вам не дасть. Вона не варта вашої любові, не ви перший у неї, не ви останній.

— А не вважаєте ви, що умови змушують її бути такою, — перебив товариша Микола.

Павло Петрович насторожився.

— Що ви розумієте під умовами?

— Ось хоча б конкретні дані, про які розповідала мені та ж Наташа, — почав Гаєвський. — Прийшла вона в табір горда, повна жіночої гідності, неприступна. З перших днів впала в око нарядникові. Запропонував їй жити з ним. Вона з обуренням відмовилась. Тоді він послав її на лісовал. А що таке лісовал у північній тайзі, ви уявляєте: снігу по пояс, мороз до сорока градусів, до дерева підступити важко, а його треба очистити від снігу, а тоді вже валити. Впаде таке дерево у сніг, а галуззя треба обрубати, зібрати на купу і спалити. Не жіноча це праця, самі знаєте. Отак походила Наташа кілька днів, бачить, що не зможе далі. А в лісі пристає до неї бригадир з тими ж самими претензіями. Прийшла поскаржитись начальникові, а той запропонував їй свої послуги. Що має робити в такому випадку жінка? Або йти на поступки, або вішатись. Іншого виходу в неї немає.

— Є ще третє: працювати, — промовив дядько Паша. — Працювати, боротись. Не може того бути, щоб усі жінки робили так, як Наташа.

Дядько Паша — людина твердих правил, за довгі літа в таборі ні разу не зрадив своєї дружини, хоч і не бракувало нагоди. Комірникові знайти собі жінку було легше, ніж наряднику чи бригадирові, адже він мав матеріальні цінності: сало, масло, цукор, печиво — усе, чого завжди не вистачає табірникові, а тим більше жінці. До нього залицялися жінки, але він відбувався жартами. З нього сміялись, але він був до цього байдужий.

— Ми, чоловіки, самі розбещуємо жінок, я з цим погоджуюсь, та коли б жінки були принциповіші, вони б мали більшу пошану у нас.

Запанувала хвилинна мовчанка. Чи то Гаєвський обдумував відповідь, чи не чув сказаного Павлом Петровичем. З ним таке траплялось останнім часом: коли говорив співрозмовник, він не чув його. В даному разі було не так. Він запитав:

— Усе те, що ви тут виклали, стосується тільки табірних жінок?

З притаманною йому повільністю Павло Петрович сказав:

— Я розповім вам один випадок, а ви вже самі вирішите, чи стосується те, що я скажу, табірних жінок, чи й вільних. — Він подумав хвилину і почав: — Трапилося це два роки тому, саме в тому селі, де ви торік працювали завгоспом. Я приймав там вантажі з барж, які сіли на міліну. Печора любить такі жарти — несподівано міліє і садить пароплави та баржі на пісок. Був зі мною мій помічник. Прізвища його вам не скажу. Та й, зрештою, воно вам не потрібне. Ми були далеко від начальства, мали перепустки і ходили без конвою. Мій помічник написав дружині, щоб приїхала до нього, звичайно, нелегально, і вона приїхала. Молода, гарненька — справжня картинка! Зустрілася з чоловіком дуже сердечно. Були там і сміх, і сльози радості. Всього було. Він — мов на десятому небі, радів, як дитина, що жіночка не забула, не покинула, їхала такий далекий світ. Це ж не так просто. З Москви до Нар'яна Мара поїздом, звідти до Шугора пароплавом, а далі ріка обміліла, і до Дьоми — шнягою. Немісцевому мужчині важко було б, а тут тендітна жінка. І бач, дала собі раду, приїхала і тільки для того, щоб побачитися з ним. Велика сила — любов! Треба наперед сказати, що мій помічник був гарний собою: високий, ставний блондин, сильний, мужчина хоч куди. Я дав щасливому чоловікові два дні вихідних, щоб він натішився своєю дружиною. Вони, обнявшись, як молодята, гуляли по березі Печори, ходили в ліс, милувались його чарами, а ночували в селянській хаті.

Дядько Паша замовк на хвилину, задумався, і тінь смутку поповзла по його обличчю. Микола чекав.

— По двох днях мій помічник вернувся на свою щоденну роботу, — продовжував Павло Петрович. На баржі діла було багато, робочих рук не вистачало, та й не мав

я права сваволити: за ті два дні відпустки, що дав хлопцеві, міг сам заплатити карцером, це в кращому разі, а в гіршому — втратою роботи на базі. Словом, хлопець почав працювати, не перестаючи думати про жінку, мріяти про зустріч увечері. Розпорядившись на баржі що кому робити, я поїхав човном на берег, щоб передати телефонограму своєму начальникові в Покчу. Контора моя була віддана на пару днів «молодожонам». Заходжу і бачу в кімнаті її.

«Добре, що прийшли,— каже вона, привітавшись, тільки-но я переступив поріг.— Поговоримо на самоті, без свідків».

Я насторожився. Що вона має на думці?

«Прошу,— сказав я,— слухаю вас».

Вона опустила очі, щось подумала, потім швидко підвела голову і каже:

«Я сьогодні їду».

«Самара! Сьогодні? — перепитав я.— Чим?»

«Умовилася з Ізотовим (так звали господаря хати), він одвезе мене човном до Печори. А звідти — пароплавом далі».

В тому, що вона зібралась їхати, не було нічого дивного, я навіть радів цьому. Довго тримати її нелегально було небезпечно, самі знаєте. Але чому вона хотіла говорити зі мною на самоті, без свідків?

«Це ще не все,— промовила вона, червоніючи і помітно хвилюючись.— До чоловіка я більше не повернуся. Не буду критись — я виходжу заміж. Не дивуйтеся,— заговорила вона швидко, наче боячись, що я не дам їй договорити.— Так має бути, це вже вирішено».

Я вислухав її до кінця.

«Дозвольте, при чому ж тут я? — питаю.— Чому ви не сказали про це чоловікові?»

«Не маю сили».

«Самара! А виходити заміж при живому чоловікові маєте силу?»

Вона заплакала.

«Не можу я далі жити сама,— крикнула крізь сльози.— Він чи вернеться коли, а мої літа марно пропадають. Та й самітній жінці не життя. Чоловіки чіпляються на кожному кроці, не маю сили боронитися. Поможіть мені».

«Чим же я вам поможу?» — спитав я, безпорадно розвівши руки.

«Скажіть чоловікові про все».

— Ви вважаєте це явище характерним? — спитав Микола.

— Не вважаю, бо знаю багато героїчних жінок. А це розповів, аби знали: і таке буває.

— Буває,— повторив Гаєвський, охолонувши від першого враження.— Не будемо кидати в неї каменем,— промовив по хвилі.

— Не будемо,— погодився дядько Паша.

XIII

Минала довга-предовга північна зима. Здавалось, ніколи вона не скінчиться, здавалось, сонце не зможе розтопити ту масу снігу, якого насипало протягом семи місяців. Без лиж і кроку не можна було ступити в лісі, та й у таборі люди ходили глибокими, мов рови, стежками. І тільки перед самими будинками снігу, невеличкі вичищені подвір'я, оточені кучугурами снігу, назгортати за зиму днювальні. Зараз ті купи стояли чорні від сажі, що нападала за зиму з димарів. На початку квітня почав інтенсивно танути сніг. Сонце не переставало світити десь уже з третьої години ранку, наближались прозорі білі ночі — незрівнянно-прекрасне явище природи, характерне для Півночі. Починаються вони в цих широтах з половини травня. Тоді втрачаєш поняття дня і ночі. Цілу добу щебечуть пташки, кують зозулі, небо вночі спокійне, чисте, світ наче замріявся у чеканні чогось величного... І ось починається: на обрії

рожевіють щораз інтенсивніше хмарки, і раптом, мов із пуп'янка, виходить червона квітка — сонце, і усміхається, радіє тайга, міниться золотою лускою ріка — по невиспаній короткій рожевій ночі починається день. Прекрасна природа в усіх її проявах на всіх земних широтах, від полюсів і до екватора, — де ніжна, де сувора, але всюди прекрасна. Тільки не всюди відчують її, не всюди мають змогу милуватись нею.

Микола Гаєвський при найменшій нагоді любувався і ніжними барвами північного неба, і пробудженням тайги зі сходом сонця, і тим, як купаються у синьому небесному океані чорні круки, як прилітають на Північ, у тундру, на літо білі пуночки. В квітні вони вкривають проталини на городах. Це перші вісники весни. Він жадібно вслухався в кукання зозулі, що нагадувало йому милу Україну. В такі весняні дні частіше мріяв про кохання, якого зазнав у житті так мало. Іноді охоплювала розпука, коли додумувався до того, що ніколи вже не вернеться воля, ніколи вже не буде кохання, що літа невимовимо йдуть, найкращі літа життя. А хоч коли й вернеться на Україну, то не повноцінним громадянином, а «колишнім», бо ж цього тавра ніщо не зможе стерти з його чесної душі. Бо хто з недосвідчених, із тих, що не побували в таких перипетіях, як він, повірить, що він відсидів стільки літ безвинно. У кожного буде сумнів.

По довгій перерві знову з'явилась Наташа. Незважаючи на поради і попередження Павла Петровича, Микола почав з нею зустрічатися, бо є щось сильніше за дружні поради, за страх. Поки не було комарів, ходили в ліс. Обоє мали перепустки, що давали право ходити без конвою. Йому, як працівникові бази, перепустка була необхідна, тому що роботи на базі, особливо під час навігації, тривали вдень і вночі; вона ж одержала, мабуть, з чистеї протекції, щоб латати мішки на складі бази. Цю роботу випросила в нарядника, щоб зустрічатися з Миколою. Короткі хвилини, проведені з нею,

допомагали забути на деякий час про неволю. А весна-чарівниця уміє заворожити. Сонце розтопило кригу байдужості й смутку молодих людей, заговорили голоси інстинкту, з'явилися спогади і породили нові бажання. Двоє людей сповідались одне перед одним, розказували про своє життя так, як воно було, без прикрас і брехні, не старалися здаватися кращими, ніж насправді. Це було непотрібне. Наташа призналася, що жила з чоловіком погано, зраджувала його, бо не любила, що розвелася з ним, покохала чоловіка своєї подруги, і це вона загнала її в табір.

— Досить було анонімки, щоб мене позбавили волі на десять літ, — оповідала Наташа. — Можливо, коли б не це, життя моє було б ще трагічнішим, — додала сумно і замовкла.

— Значить, не буває лиха без добра? — спитав Микола, здивований почутим.

— Своєї долі конем не об'їдеш, — була її відповідь.

Микола думав, чи справді такий великий гріх, коли жінка покохає, нехай і чужого чоловіка? Чому так трагічно говорила Наташа про той любовний епізод із свого минулого?

Це справді був епізод, але його довелося так страшно спокутувати. Микола питав себе, чому його симпатії на боці Наташі, а не тої незнайомої, обманутої жінки? Мабуть, тільки тому, що та вжила негідних засобів, щоб позбутися суперниці. Певно, так. Він згадував своє минуле: скільки лиха завдав він колись своєю поведінкою чоловікові Зої Іванівни протягом багатьох років, і до чого ж довела його ця жінка!

— Наші долі де в чому подібні, — почав Микола на прохання Наташі розповісти про себе: чи кохав хоч раз щиро, чи був щасливий. — І я мав роман з чужою жінкою, різниця між нами в тому, що ви любили, а я — ні.

— Як же так?

Миколу мало не розсмішив тон, яким було задане це питання.

— Так вийшло, — сказав. — Я дуже любив молоду, красиву дівчину. Обоє молоді, покохали ми одне одного вперше в житті, по-справжньому щиро, здавалось — на все життя. Але минув рік, і з'явився на нашій дорозі третій. Я міг боротись і перемогти, але я не боровся. Дівчина вийшла заміж, а я...

Микола розповів сумну історію свого роману з Зоєю Іванівною, який мало не довів до загибелі.

— Як же можна так, без любові? — спитала раптом Наташа.

— От ми живемо без любові, значить, можна.

Наташа здригнулась.

— Ви мене зовсім не любите?

Її гарні карі очі затуманила сльоза.

— Не знаю.

— Ні, ні, скажіть, — наполягала вона.

Микола зам'явся. Сказати чи ні? Сказати правду — можна образити жінку, а збрехати — не годиться. Надто серйозне питання. Подумавши, сказав:

— Я люблю ваше тіло, ваші ласки, це правда...

— І більше нічого? — спитала Наташа.

— Я мало знаю вас, — відповів Микола.

Наташа могла тлумачити цю фразу, як їй хотілось.

Вони стояли поруч, але дивились у різні боки і так говорили. Наташа була певна, що, полюбивши її тіло, Микола полюбить і її душу. А Микола саме цього боявся, бо передчував, що це прийде.

XIV

У житті рідко буває так, як нам хочеться. Греки вірили, що боги заздрять людському щастю. В наш вік люди думають конкретніше, переконані, що не боги, а люди заздрять одні одним. І коли на волі ці почуття якось вуалюються, то в таборі вони оголені до краю. Костянтин Костянтинович, колишній табірний чоло-

вік Наташі, не міг пробачити їй зради і добився, щоб Гаєвського з першим весняним етапом відправили в Еджит Кирту — туди, звідки він півтора року тому прибув на Покчу. З Наташею не дали й попрощатись. У таборі такі події відбуваються в секреті від тих, кого відправляють, — їх повідомляли уже в останню хвилину. Це для того, щоб призначений на етап в останню хвилину не сховався, не порізався, бо бувало й таке, що навіть відрубують собі пальці, аби не йти. Це стосувалося переважно злодіїв, які з різних, тільки їм відомих причин не хотіли покидати насидженого місця.

Гаєвський не належав до тих, що ховаються, він дотримувався засвоєного в таборі принципу — не лізти на рожен. І зараз без великого жалю покидав вигідне місце на базі, покидав жінку, до якої почалось з'являтися почуття, яке, проте, не віщувало великого щастя.

Етап, у якому відправляли Гаєвського, складався з десяти чоловік, переважно колишніх шахтарів, котрі замість шахт потрапили на баржебудування. Це були люди літні, статечні, серед них не було жодного блатного, тому подорож на старому пароплаві «Соціалізм», що курсував між Троїцько-Печорськом і Нар'ян-Маром, була навіть приємною. Коли в етапі нема блатних, конвой не так пильно охороняє людей. Всю дорогу, на жаль, дуже коротку, бо по воді пароплав швидко здолав двісті кілометрів, Микола милувався мальовничими берегами. Круті скельні змінювали пологі, вкриті чагарником, сіножатями. Всюди вже зеленіла трава, серед якої біліли квіти. Раз у раз приходила думка про Наташу, але не викликала болю в серці, і сам дивувався, що так легко переніс розлуку. Чомусь сподівався кращого у Кирті. Здогади справилились.

У Кирті його чекала приємна несподіванка. Зійшовши на берег з пароплава, зустрів багато знайомих, зокрема Мислицького, і від нього довідався, що тут перебуває Павло Михайлович Голубенко, якого після вбивства С. М. Кірова переведено на так звану штрафну коман-

дивовку. Чому мав страждати Павло Михайлович через вчинене в Ленінграді вбивство? І не тільки він, а й Гаєвський, і всі ті, кому безсовісні слідчі «пришили» терор. Так само не було ясно нікому з мислячих людей, за що вбито прекрасну людину, улюбленця народу, трибуна, з яких мотивів і за чийм наказом? Убивцю розстріляно. Перед смертю він, мабуть, не сказав нічого, а коли, може, й сказав, то світ про це не довідався.

Зустріч з Павлом Михайловичем відбулася того ж дня. Це була друга зустріч на далекій Півночі після трирічної перерви. Микола ще стояв у строю, поки солдати, що привезли етап, здавали його своїм колегам, місцевій «вохрі», коли побачив, як з пагорба, де стояло управління рудника, біжить спотикаючись усміхнений і зрадлий Голубенко. Йому Мислицький сказав про приїзд Миколи, і він поспішив привітати друга.

— Як добре, що ти приїхав, — були його перші слова. — Дуже добре.

Павло Михайлович за ці два роки майже не змінився, здавалося, навіть мав кращий вигляд: і лице наче поповнішало, посвітлішало, і одягом не скидався на табірника. На ньому була та сама шкіряна тужурочка, в якій ходив у Харкові, а привіз її з подорожі за кордон, у брюках теж ще харківських. «Видно, не зазнавав нападу вурків», — подумав Микола, оглянувши з усіх боків друга. Сам він був уже в усьому табірному, бо з домашнім давно розпрощався (і не тільки з одягом, але й з подушкою — вже рік спав на тілогрійці замість неї). Все це позабирали «соціально шкідливі». Гаєвський, як і Голубенко, належали до категорії «соціально небезпечних». Це була далеко гірша категорія. На питання Миколи, чому добре, що приїхав, він розповів у кількох словах.

— Є вакансія агронома і завідувача сількогосподарською фермою, — говорив захоплено Павло Михайлович. — На цю «должність» я хочу поставити тебе.

Гаєвський подумав, що Павло жартує, але той дивився цілком серйозно.

— Хіба ти вже став начальником, що можеш давати, як ти кажеш, «должності»? — спитав Микола.

— Начальником, їй-бо, начальником, — відповів з притаманним йому гумором Павло Михайлович. — Начальником планової частини. Поняв? — він підняв палець догори.

І тут же пояснив, як це сталося.

Начальником рудника призначили колишнього тюремного наглядача, людину непогану і недурну, але абсолютно неписьменну. Розумним його можна було вважати хоч би за те, що в Павлові Михайловичу він відразу вгадав людину, на яку можна покластись, і взяв його собі в помічники, призначивши начальником планової частини.

За своє довгочасне перебування в таборах Гаєвський мав над собою кількох людських начальників. Це стосується начальників виробництв, на яких працювали табірники. Щодо начальників охорони і режиму, то там були люди, які не могли похвалитись високими інтелектами, хоч і там були гірші і ліпші.

До тих кращих начальників виробництва належав і цей, що призначив Павла Михайловича своїм фактичним заступником по виробництву.

— Спочатку було важко, — оповідав Голубенко, — але я собі порадив — узяв у помічники справжніх економістів, і від них навчився планово-економічної премудрості. У мене є й зараз талановитий економіст Георгій Миколайович Антипов, Гошею зовемо, бо молодий ще, але що він уміє! Х-ха! Він дуже багато дав мені, і тепер я вже знаю шахту як свої п'ять пальців, роботу налагодив, плани виконуємо, начальство поважає, значить — «мечтать о лучшем невозможно», — закінчив він з усмішкою.

Микола слухав уважно, спостерігаючи за виразом обличчя друга, шукав перемін у ньому, але не знаходив нічого нового. Павло Михайлович, яким був там, у Харкові, таким стояв перед ним тут, на березі Пе-

чори. І там і тут скромний, людяний, готовий завжди допомогти чим може не тільки близькій людині, але взагалі людині, яка потребує допомоги.

— А щодо мого призначення...— почав було Гаєвський.

— Так,— перебив Павло Михайлович,— без мене Карпунов (це було прізвище начальника рудника) нікого на це місце не призначить, а я дам твою кандидатуру.

— Чи справлюсь я з роботою? — засумнівався Микола.

— Справишся, тут нема про що балакати.

Павло Михайлович показав Миколі маленьку хатку, в якій мешкав, і запросив на вечір до себе.

— Я зараз постараюсь про приміщення для тебе,— сказав він.— Жити також будеш окремо, не в загальному бараці.— З цими словами він повернувся до своєї роботи, в планову частину при управлінні рудника.

Нові обов'язки Гаєвський засвоїв досить швидко, незважаючи на те, що, крім молочної ферми, йому доручили гужовий транспорт, який складався з шести десятків коней. Роботи — багато. Щовечора треба було розподілити коней на роботи; гужовий транспорт забирав більшу часу щодня, ніж корівник і свинарник. Але на кожному об'єкті стояли досвідчені люди, які персонально відповідали за стан довірених їм об'єктів. У кінному парку таким був завгуж Думченко Степан Федорович, у корівнику — старший скотар Михайло Іванович Артёмов, або дядько Михайло, в свинарнику — свинар Ляшенко Андрій Федорович. Місцем видачі нарядів стала простора кімната лимарної майстерні, де працював, як виявилось, товариш Гаєвського по його першій етапній подорожі — Мислицький Йосип Йосипович. Саме він першого ж дня розкрив новому «начальникові транспорту» (цей титул Гаєвський дістав за наказом управління рудника) усі «таємниці скотного двора». Так назвав Гаєвський ті інформації Мислицького.

Робочий день у таборі починався о шостій ранку. Гаєвський вставав о п'ятій і йшов у корівник, де починалось доїння корів. Доярами були чоловіки: знайомий уже Гаєвському Авдеев Іван, колишній завгосп етапу, Кулагін Степан і німець з Поволжя Конрад Антон. Приймав молоко старий скотар дядько Миша Артёмов, літній чоловік з широкою бородою, який сидів уже вісім років, не знаючи, звичайно, за що, як і решта робітників корівника. За неписаним законом дояри одержували після доїння по півлітра молока. Подав дядько Миша кухлик молока і новому завідувачому фермою. Гаєвський відмовився, але його переконали, що не гріх зекові поласувати.

Та це не було ласуванням, а конечною потребою. На скотних дворах зеки працювали від досвітку до пізньої ночі. Третє доїння і роздача кормів закінчувались не раніше десятої вечора, а атмосфера скотних дворів відома: аміачні випари виїдали очі. У всіх скотарів вони сльозилися, та й цинга чигала над кожним зеком. Без овочів і молока важко було уникнути її.

— Нам за роботу не платять, то невже ми не можемо випити півлітра молока? — говорив досвідчений у таких справах Авдеев.

Гаєвський пригадав млин Дубинського, свою роботу в ньому в перші роки перебування на Україні і те, як він брав щодня за таким же неписаним законом кілограм борошна, яке врятувало від голодної смерті кохану дівчину і всю її сім'ю. Може, ці півлітра молока врятують його від цинги, що вже появилася в таборі, а може, навіть і від смерті.

Одного разу, це вже було деь через місяць після того, як Гаєвський прийняв на себе обов'язки завідувача фермою і гужовим транспортом, зайшов на корівник сам керуючий рудником Карпунов у супроводі начальника планової частини. Такі візити рідко бувають. Карпунов не має часу відвідувати навіть основні об'єкти (шахту, майстерні, електростанцію), а тим більше під-

собне господарство, яким була ферма. Отже, прихід його вважали надзвичайною подією.

Карпунов користувався у зеків славою непоганої людини. Колись неписьменний селянин, потім солдат, він добився високої як для нього посади.

У корівнику він застав зразковий порядок: корови лежали чисті, на підстилці з тирси, по двору з мітлою, як солдат з рушницею, ходив дядько Михайло.

— Як себе почуваєш, новий начальнику? — спитав по-російськи Карпунов, відповідаючи цим на привітання Гаєвського.

Далі пішли запитання: чи п'є він молоко сам, чи дає робітникам ферми і нарешті, сентенція, що важко працювати біля борошна, не забідившись. Тим самим він давав дозвіл користуватися цим цінним у таборі продуктом усім робітникам ферми.

Виходячи, сказав Гаєвському:

— Якщо ти коли-небудь пригостиш молоком начальника планової частини, я не матиму нічого проти.

Це й була, власне, основна мета відвідин ферми. Він бачив, що людина, яка тягне на собі фактично всю його роботу, витрачає сили, а допомогти їй офіційно не можна — адже між вільним начальством і в'язнем, якщо він навіть виконує керівну роботу, лежить безодня. Більшість їх не звернула б уваги на зека, хоч би й начальника планової частини, але Карпунов, недавній селянин і солдат, не втратив людських почуттів і хоч у такий спосіб подбав про свого працівника.

Гаєвський не забував свого друга і раніше, а тепер, після відвідин ферми Карпуновим, у хаті Павла Михайловича щодня з'являлось півлітра молока.

Хатинки, в яких мешкали Гаєвський і Павло Михайлович, стояли поруч, за кілька кроків одна від одної. Миколину побудував колись табірний швець, який проживав у ній до звільнення з табору і залишив напризволяще. Мала вона всього шість квадратних метрів і служила Миколі одночасно конторою ферми. В ній

було ліжко, столик, пічка біля дверей. Вдень тут працював, крім Гаєвського, ще й рахівник Іван Олександрович Подольський, який на ніч ішов у зону.

Приміщення Павла Михайловича було вдвічі більшим, і мешкав у ньому ще й головний механік рудника Петро Андрійович Афанасьєв.

Це була висока, кремезна людина — ровесник Павла Михайловича. Завдяки посаді, яку займав Петро Андрійович, він мешкав за зоною, тому й зберігся на ньому домашній одяг, який виділяв його серед табірної сірятини. Урівноважений, скупий на слова, але дотепний, він був дуже добрим компаньоном у гуртожитку. З Павлом Михайловичем, а потім з Гаєвським, здружився, мабуть, на все життя. Щовечора після роботи сходилися тут усі три товариші по нещастю для розмови і спільної вечері, а така траплялась, коли друзям удавалось купити в якогось мисливця за дрібні гроші — «премнагороду», яку одержували раз на місяць за хору роботу, — глухаря або пару куріпок, або коли на фермі кололи поросля, рідше — корову. Микола приносив шматок м'яса, печінки чи сала, і тоді починалось чащування. Дивлячись на смачну їжу, Павло Михайлович зітхав за чаркою, яку в таборі важко було дістати.

— Закусі много, а вот «єтого, што нада» нема! — нарікав Павло Михайлович своїм улюбленим жартівливим жаргоном.

Минали дні, а в таборі вони такі сірі й похмурі, такі подібні один на одного, як ті старці, що йдуть з торбами на прощу.

На рудник прибували нові люди, бо шахтне виробництво розширювалось і вимагало поповнення. Дехто звільнявся і тут же залишався вільнонайманий, боячись повертатися в ті місця, звідки його взяли. Звільнився і Петро Андрійович та переселився з хатинки в район, де мешкали вільні. Павло Михайлович запропонував Гаєвському поселитися в нього, і Микола з радістю прийняв запрошення, віддавши свою хатину рахівни-

кові під контору. Тепер Микола шовечора чекав з роботи свого квартирного господаря, той приходив у різні дні по-різному, часом веселий, коли одержував від дружини листа чи посылку, або коли вдалося запастися веселим анекдотом, часом сумний, коли надто перетомлювався.

Якось улітку він розповів у своїй конторці таку історію.

— Іду я,— каже,— через кладочку над нашою домашньою річечкою, і така гарна дівчина умивається в потоці, але так генерально, без стеснення. Побачила мене і вся зашарілась. Ходи, каже, дядечку, помилую. А я кажу: вибач, доню, щось не маю сьогодні апетиту.

За цю історію співробітники планової частини, які дуже любили свого шефа, нагородили його веселим сміхом. Він хотів, щоб день починався веселіше, щоб люди забули на мить про своє становище, і придумав по дорозі на роботу таку казочку, хоч самому було не до сміху.

Червень тисяча дев'яtselот тридцять сьомого року вразив і перелякав ув'язнених мешканців Кирти. Відбувся жахливий, нечуваний в історії процес полководців — людей, що врятували революцію, перед якими тремтіли вороги. Хто в СРСР, а то й у всьому світі, не знав Тухачевського, Якіра, Уборевича, Корка і багатьох інших славних наших полководців — гордість народу?

— Ти щось розумієш? — питав Павло Михайлович.

Вони були тільки вдвох. Про цю страшну подію розповів Павлові Петро Андрійович. Він, як вільний, почув це від когось з охорони. Потім і радіо сповіщало (у декого з начальства були приймачі). Зрештою, цього не держали в секреті.

— Мені просто страшно,— відповів Микола.— Боюся, що й до нас ще раз вернуться, щоб знищити фізично.

— Тих, які нас сюди запроторили, певно, серед живих уже нема,— сказав на це Павло Михайлович.—

Ежов їх подушив своїми рукавицями. А знаєш, що мені спало на думку?

Гаєвський насторожився, але Павло Михайлович не поспішав. Він запалив цигарку і задивився у вікно. У червні на Киртинській базі завжди великий рух. Пароплаводство намагається подати якомога більше барж під вугілля, яке цілу зиму звозили на берег, та завезти продукти на цілий рік для табору, бо восени не завжди вдається це зробити. Печора — ріка примхлива, буває, що в цю пору води мало, і пароплавам до Кирти не дійти. З берега долітали голоси бригадирів, які підганяли робітників, гудки пароплавів, сирени катерів, гуркіт вугілля, що сипалося з тачок на палуби барж. Здавалось, саме це цікавить Павла Михайловича, але він нічого не чув, він думав.

— Чого ти? — квапив Микола.— Що ти хотів сказати?

— Зараз-зараз,— підняв руку Голубенко.— Скажу. Я собі цю справу уявляю так,— почав він, поволивмовляючи кожне слово.— У Німеччині цих полководців знали і боялись. Пілсудський називав Тухачевського «новим Наполеоном». Будь певний: німецькі генерали були такої думки і про нього, і про інших, тих, яких засуджено. Німці готуються до війни проти нас, це факт. Такі противники їм небажані. Що ж вони роблять? Посилають список наших полководців Сталіну і кажуть, що всі вони працюють на Гітлера. Таке можливе чи ні?

Обдумуючи відповідь, Микола нервово вийняв з кишені цигарку і тремтячими від збудження руками запалив сірника. Здогади Павла Михайловича були страшні, неймовірні і в той же час можливі. Затягнувшись, почав, перемішуючи з димом слова:

— І уяви собі: все те, що ти сказав, можливе. Якщо досить написати на товариша анонімку, щоб його посадили, то чому б Сталіну, наприклад, не повірити Гітлерові, коли той каже, що всі маршали у нього на службі?

Але це, звичайно, не так,— додав він по хвилині.— Ти сам таке видумав?

— Ясно. Однак можливе? — спитав Павло.

— Дуже можливе,— погодився Микола.

Звістка про розстріл радянських генералів справила страшенне, гнітюче враження на в'язнів. Не було людини, яка б не співчувала сім'ям невинно замордованих. Приходячи на рознарядку в лимарню, Гаєвський мав нагоду щодня чути розмови простих людей, засуджених за різними політичними і неpolітичними статтями карного кодексу. Більшість візників мали побутові статті. Вони, звичайно, не боялись, вголос висловлювали свої думки.

Гаєвський удавав, що не чує.

Не встигли відійти від страшного, приголомшливого враження після розстрілу військових діячів, як просочилися в табір чутки про розстріл Рудзутака, Косіора, Постишева, Чубаря...

Люди в таборі не знали, на якому вони світі — ходили похнюпивши голови. Не тільки зеки. Навіть «вохра», солдати, що стерегли в'язнів, і ті задумались. У плановій частині запанувала глибока мовчанка. Всі боялись провокацій. Під керівництвом Павла Михайловича працювала одна жінка, Марія Петрівна, теж із зеків. Як і всі в плановій частині, вона удавала з себе велику патріотку, схвалювала дії уряду, вважала всіх своїх товаришів по роботі злочинцями-контрреволюціонерами, і тільки себе — невинно скривдженою. Про неї говорили, що зв'язана з третьою частиною. Павло Михайлович серед друзів називав її «стукалочка-палочка».

Зійшовшись увечері в хатинці, друзі перевіряли, чи не заховався хто під ліжком, чи не підслуховує, і лише тоді відводили душу — говорили те, що думали. Довідавшись про арешт Постишева і Чубаря, Павло Михайлович не стримався, щоб не пожартувати.

— Ми з тобою мали їх «ліквідувати» ще чотири роки тому,— говорив він,— бо за них сидимо. Нам повинні ордени дати за передбачливість.

— Пиши хазяїну, хай дає орден,— відповів на жарт Гаєвський. Було не до сміху.— Я боюся, щоб нам дерев'яних бушлатів* не дали,— додав по хвилині.— Це певніше, ніж ордени.

Друзі сиділи за столом, на якому холола вечеря: не лізла в горло. Павло Михайлович нервово курив цигарку за цигаркою.

— Ти маєш рацію,— сказав він.— У нас дуже легко може повторитись історія з троцькістами.

Справа в тому, що на Воркуті одного дня розстріляно було групу так званих троцькістів. Ця група інтелігентних людей, комуністів, заявила протест проти репресій, оголосивши голодовку, і за це була страчена. Тоді начальник табору мав необмежені права і міг не погоджувати своїх дій з Москвою. По Печорі їздив, наприклад, кривавий кат Кашкетін, який по дорозі розстрілював кого хотів, доки не розстріляли його. Цей маніяк і садист ставав небезпечним і для начальства, яке дало йому такі широкі права.

1937 рік, закутаний у грубезне снігове покривало, щоб заховати жорстоке обличчя, закінчував свій устелений трупами шлях. Десь у середині грудня друзів розбудив якийсь незрозумілий шум. Територія табору, де стояли сільськогосподарські будинки, стайня, корівник, свинарник, лимарня і хатинка, де мешкали Голубенко і Гаєвський, звичайно замирала на ніч. Робітники, що працювали вдень на транспорті, спати ходили в зону, і ділянка, яку ще називали базою, бо на березі стояли склади з продовольством і технічним обладнанням, поринала у мертву тишу.

Недосвідчену людину, коли б така заїхала сюди вночі, здивував би цей ідилічний спокій. База зі своїми дивовижної архітектури будинками, вкритими товстим шаром незайманого снігу та ще при світлі місяця, скидалась більше на зачароване, казкове царство, ніж на під-

* Дерев'яний бушлат — домовина (табірний вислів).

собне господарство табору для в'язнів. І так щочоді, місяцями, вже й роками, ніщо не тривожило спокій цього «сонного царства». І раптом — біганина, тупіт людських ніг, брязкіт зброї.

Обоє позривалися з ліжок.

— Давай одягатись,— рішуче сказав Голубенко.

Не запалюючи світла, він шарив руками по столу, шукаючи цигарки. Блиснув вогник сірника, і при цьому слабкому світлі Микола побачив циферблат «ходиків», що висіли на стіні. Стрілки показували другу годину ночі.

— Прийдуть і по нас,— сказав Павло Михайлович.— Буде повторення Воркути, чує душа моя. Можливо, в меншому масштабі, але буде.

Гаєвському поповзли мурашки під шкірою. Сама гадка, що оце зараз із теплої хати можуть погнати в ніч, на сніг і мороз, проймала жахом. Уже й смерті не було страшно. Раз мати народила. Страшно було етапу і мук, які чекали кожного зека. А що збирали етап — не було сумніву.

— У нас наче немає троцькістів,— промовив несміливо, щоб заспокоїти себе і друга.

— Але ж є терористи, отакі, як ми з тобою,— відповів на це Голубенко.— Наше начальство мусить показати своєму вищому керівництву у Воркуті, що воно обдительне.— І додав, не можучи не пожартувати: — Добре бдити! — І засміявся.

Тим часом попід вікном проходили якісь люди. Двоє чи троє йшли в один бік, а назад вертався один. І знов, через деякий час відбувалось те саме.

— Куди ж цих людей водять? — питали один одного, потроху заспокоюючись.

— Невже в карцер? — здогадались нарешті.

Недалеко від стайні, на горбочку, стояла невелика хатинка, в якій мешкав завгуж Думченко. Для дні тому завгужа переселили в лимарню, а його хатинку заградували і облаштували під карцер.

Тепер було ясно: людей водили саме туди. Але кого і за що?

В страху перед новими несподіванками друзі пересиділи до ранку. Уже не роздягались і не лягали, сон тікав від них.

Над ранок почалась хуртовина небувалої сили. Наче вся природа збунтувалась проти людської сваволі. Мабуть, десятибальний вітер гнав перед себе хмари снігу. Хатинка здригалась від кожного його пориву. В димарі щось завивало, стогнало, скиглило, тріщала дерев'яна покрівля, рипіло вікно. А дрти телеграфні, що проходили повз хатину, зловісно гули, гули.

На щастя, шабаш відом тривав недовго. Вітер ушух так само раптово, як і знявся. Сніг переставав падати. Але роботу бурі друзі побачили аж коли розвиднілось. Вийти з хати було неможливо. Всю стіну від дверей завалило снігом до самої покрівлі, а вітер спресував його. Довелося відкопуватись, щоб вийти. Відкопавшись, Микола побіг на корівник і там довідався, що в зоні відбулись арешти, і не тільки карцер, а й шевська майстерня, лимарня і навіть конторка забиті в'язнями: їх повинні за кілька годин відправляти в Кедровий, а звідти — у Кожву і Усть-Усу.

— За що? — допитувався Гаєвський.

— А хто його знає.

Авдєєв сказав, що подекують, наче поведуть їх на Воркуту, а звідти... Не важко було здогадатись, куди ще можна було відправити з Воркути, що сама стояла на краю світу.

— Там самі такі, знаєте, вищого сорту, все інтелігенти. Є серед арештованих начальник шахти, інженер, начальник табірної пункту Голован, і жодного блатного. Все — наш брат, п'ятдесят восьма стаття. Чули про Воркуту?

Гаєвський кивнув.

До десятої години етап уже стояв, готовий у похід. За розпорядженням начальника, Гаєвський виділив чет-

веро саней з кіньми і візниками під продукти, багаж і охорону. Прийшли охоронники з собаками, і етап рушив з місця у невідоме...

XV

Зима на півночі довга. Вона не рахується з календарем. Десь у середині жовтня сходить на землю і за одну ніч встеляє її грубим білим рядном. І раптом уся природа мовкне — кам'яніє. Дерева стоять непорушно, наче в страху перед білизною, поникли кущі під тягарем снігу, припали до землі нескошені трави. Затишли звірі і птахи. Для багатьох це першина. На снігу з'являються небачені в іншу пору року сліди. Там збігла з дерева поцікавитись обногою в природі молода білочка, залишаючи ледь помітні ямочки і слід пухнастого хвостика, що наче намагався замести їх; потягнувся між деревами ланцюжок вм'ятин від лапок лиса. Він крутиться, занепокоєний, що закрились мишачі нори і тепер важче виявити звірків. Але помітив бісерний слід їх маленьких ніжок і побіг туди. У лісі урочистобіло, прекрасно. Тільки ріка ще чорніє між незайманобілих берегів. Але недовго чорнітиме. Дихнула зима холодом — і ріка побіліла, вкрилась кригою. Тепер уже щодня зима витрушує з грубих пуховиків хмар біле пір'я, і воно летить-летить на землю день і ніч. Сонця не видно тижнями, не пускають на землю проміння непроникливі шари хмар. Початок зими. Це найважчий час для табірників, особливо для тих, що працюють у лісі чи на інших роботах надворі. А дні такі короткі, що в бараках місяцями не гасне удень світло. У ці перші місяці зими підкрадаються до людей хвороби — цингата інші недуги. Після Нового року дні більшають, і хоч морози тиснуть, неначе стає легше жити на світі. У січні багато сонячних днів, удень небо прозоре, білосине, а вночі грають на ньому сполохи. Чарівне видовище!

Тієї зими, на початку 1938 року, сполохи були часті й неповторно прекрасні. Якось уночі, вертаючись із корівника після вечірньої перевірки, Гаєвський побачив явище, яке більш ніколи за всі довгі роки заслання не повторилось.

Полярне сяйво з'явилося раптом у зеніті, над головою, а не на півночі, як звичайно. І було воно червоне. Створювалось враження, що в куполі неба невідома сила розсипає на всі боки снопи фантастичного, космічного світла, яке, наближаючись до землі, набирає різних кольорів веселки. Микола побіг чимдуж до хатинки, викликав Павла Михайловича, і вони удвох до глибокої ночі стояли. Дивились і не могли відірватись од небувалого видовища — чарівного північного сяйва.

Недавній етап ще довго був темою розмов у хатинці, але, як усе на світі, так і ця подія, наче жарина на вітрі, стала вкриватись попелом забуття. Тим більше, що роботи в обох друзів було багато. Почалось будівництво третьої шахти, людей не вистачало, а нових етапів до весни важко було сподіватись.

Начальник рудника одержував щораз нові розпорядження з Воркути і насадив на свого начальника планової частини. Павло Михайлович працював допізна, а повернувшись додому, часто без вечері, падав на ліжко і спав, як убитий, до ранку.

Гаєвський мав свої турботи. Підрахувавши наявність сіна, прийшов до сумного висновку, що худобу і коней не буде чим прогодувати до весни. Сіно, що було найближче, повивозив, залишились тільки далекі ділянки під селом Орловкою. Щоб привезти звідти фіру сіна, треба було затратити два дні. Не раз їздив з візниками сам, щоб перевірити, чи справді так важко, чи доконче потрібно витратити стільки часу. Поїздка по сіно в Орловку з ночівлею в селі, хоч і важка, але приємна хоч би тому, що на цілу добу покидаєш набридлий табір. Візники-сіновози дуже любили ці поїздки, бо кожен з них мав у селі «жінку». Крім того, там можна

було купити або виміняти за овес чи якусь «носьильну» річ молока, сиру, риби — всього того, чого в таборі не дістанеш. Гаєвський теж привозив з поїздок продукти.

Одного вечора, вернувшись з Орловки, Микола за-топив грубку, зварив картоплю, підсмажив рибу, яку привіз, але не було Павла Михайловича, щоб їсти. Довго чекав його. Але він з'явився пізно ввечері, коли вже все повистигало. Прийшов і, ледве переступивши поріг, захитався, мало не впав — так стомився за день.

— Недовго я так потягну, — сказав, привітавшись. — Замучили мене вкрай. Йі-бо, немає сили скинути з себе бушлата.

— Допомогти? — спитав Микола.

— Ні, дякую, яюсь скину сам, але, на жаль, разом з кожухом не скинеш і втому.

Поки Павло Михайлович роздягався, Микола вийняв з-під подушки пляшку горілки і підніс її перед собою. Павло тим часом топтався біля вішака, бо бушлат ніяк не потрапляв на гвіздок і все падав додолу; він знову підіймав його, незадоволено нарікаючи на втому, холод і старість. Повісивши нарешті на гвіздок бушлат і шапку-вушанку, обернувся, здивований мовчанкою Миколи, і несподівано побачив пляшку в його руках. На мить завмер. Не вірячи собі, почав протирати очі, і в міру усвідомлення, що перед ним таки пляшка горілки, вираз його обличчя почав змінюватись до невпізнання. Засяяли втомлені очі, рухи помолоділи. Ще якусь мить вагався, а тоді, зробивши півкроку, сплеснув у долоні.

— Вона? — спитав своїм милим жартівливим голосом.

— Вона, — відповів, усміхаючись, Микола.

— Справжня?

— На сто процентів.

І раптом Миколин друг, який ще хвилину тому не мав сил скинути свого бушлата, почав танцювати го-

пака. Звичайно, як виглядав той гопак, не важко здогадатись, але то була незабутня картина!

— Миколо! — гукнув він, втомившись танцем. — Виймай «заветную», що Варя прислала, я її беріг саме для такого торжества!

«Заветная» — це банка американських сосисок. Не дуже то була смачна їжа, але в таборі вважалась розкішню.

Гаєвський вийняв з Павлового чемодана банку, поставив на стіл вечерю, що сам приготував, і почалося: частування, взаємні побажання, пиття за здоров'я коханих жінок, за краще майбутнє.

— За те, щоб ми ще колись писали, — промовив Гаєвський, підносячи чарку.

— Дай боже! Ти знаєш, Миколо, що я напишу, як повернусь на Україну? — почав, уже хмеліючи, Голубенко.

— Скажи, послухаю.

Павло Михайлович усміхнувся.

— Я напишу комедію. — Він подумав хвилину: — Під заголовком «Запорожець за Печорою». Ні, не бринить. Назвемо її: «Запорожець за морем Лаптевих».

Скоро пляшка спорожняла. Гаєвський пив умовно, бо не вмів і не любив пити, а більшу частину випив Павло Михайлович і почав хитатись за столом.

Після вечері Микола роздягнув друга і уклав спати. Зберіг для нього чарочку на похмілля. В таборах отакі «святя» бували нечасто: зеки не мають права на людські радості.

Щоб яюсь прикрасити людям безпросвітне існування, кілька табірних інтелігентів вирішили організувати театральний гурток. Взявся за це молодий, енергійний плановик Гоша. В лікарні працювала медсестрою Віра Микитівна, яка першою із жінок погодилась на його пропозицію взяти участь у гуртку. Вона, в свою чергу, умовила санітарку. Гоша розшукав режисера. Це був молодий, талановитий студент театального училища

Сенька Новський, якого використовували на підсобних роботах у шахті. Георгій Миколайович запропонував узяти участь в роботі гуртка Гаєвському. Микола Степанович погодився. Знайшли кілька майбутніх акторів з середовища блатних, і гурток з благословення начальника приступив до роботи. Почали з «Горя з розуму». Не з якихось особливих міркувань, а тільки тому, що іншої п'єси на той час не було на руднику, а ця випадково знайшлась у начальника пошти — організації, непричетної до таборів.

Чацького взявся грати сам Георгій Миколайович, Фамусова — Гаєвський, Софію — Віра Микитівна. На роль Скалозуба запросили тепер уже вільного Петра Андрійовича Афанасьєва, і він люб'язно погодився.

Поки табірні «актори» вивчали ролі, вихователь об'їздив найближчі села, шукаючи грим, парики та інші театральні атрибути. Табірні кравці шили костюми для чоловіків з чорних матраців. Жінки виступали хто в чому міг. Нарешті в невеличкому бараку, перетвореному в клуб, відбулася «прем'єра». Важко розповісти, що то був за спектакль! Ще перша дія якось ішла. Люди грамотно читали прекрасні слова п'єси великого класика, і їх слухали. Та коли дійшло до балу у Фамусова, тут вийшов конфуз. Усі ті «графині», «княгині» не тільки не знали своїх ролей, а й не розуміли слів, які вимовляли. Один блатний актор слово «моншер», хоч як його вчили, на «прем'єрі» вимовляв «монсхер». Слово в такій інтерпретації було йому ближче, зрозуміліше. Але, як кажуть, перша чарка колом. Людей не злякала невдача. Пішли листи до рідних з проханням прислати ту чи іншу п'єсу; стали присилати грим, парики, і театральний гурток здобув славу серед табірників. Вони чекали нових вистав, полюбили окремих «артистів». За рік гурток поставив п'єси «Слава» Гусєва, «Ревізор» Гоголя, «Бесприданниця» і «Без вины виноватые» — Островського. Треба бути великим ентузіастом театального мистецтва і людинолюбцем, щоб після тяжкої, виснажливої праці вчити

ролі, ходити на репетиції і, нарешті, грати на сцені. Але знайшлися такі люди, які знали, що служать товаришам по неволі, знайшлися такі, що любили мистецтво і розуміли, що воно необхідне кожній людині, як хліб насущний, що воно прикрашає життя. Нехай і недосконале було те, що творили табірники на сцені, але ті, що дивились і слухали, сидячи дві-три години в клубі, забувалися на якийсь час, мали хоч слабку ілюзію волі, дарма що бачили ту волю на сцені у зображенні в'язнів.

Наближалась весна. Сонце піднімалося щораз вище, і хоч морози були не слабші, ніж на початку зими, а деколи навіть лютіші, проте вони нікого не могли обманути: опівдні на осоннях капало з дахів, і краї їх оздоблювали кришталеві бурульки. В безконечних синіх небесних океанах дедалі частіше з'являлися чорні круки — перші далекі провісники весни на крайній Півночі. Вони грались, перекидалися в повітрі, каркали, але не так, як звично, а по-весняному ніжно, як тільки можуть ці похмурі птахи. Тішилися мешканці хатинки на базі, що минає люта зима, сподівались, що новий, 1938 рік буде не такий жорстокий, як його попередник.

Однак на сільськогосподарському фронті не все йшло гаразд, і з цього приводу непокоївся начальник рудника. Сіна залишилося на складі хіба що до кінця березня, — а що робити далі? З такими труднощами ще не зустрічався в житті. Адже щодня треба було нагодувати сто голів, але чим? Гаєвський знав: якщо тварини почнуть падати з голоду, нового строку не мине. І це в кращому разі, в гіршому — смерть. Прикладів недалеко було шукати. В одному радгоспі, табірному, звичайно, бо на Печорі інших не було, пастух пригнав на обід корів і відразу, на подвір'ї, двадцять п'ять голів здохло. Того ж вечора прийшли арештувати ветлікаря, який тільки-но закінчив строк. Його звинуватили в навмисному отруєнні корів. Павло Каленикович не витримав образи й отруївся. А корови, як

виявилось, поздыхали від цикути *, яку спасли на боло-тах. Про інші подібні випадки Гаєвський чув від старих табірників. Треба було за всяку ціну рятувати худобу, а отже, і себе. З дозволу начальника рудника він поїхав до сусідніх колгоспів, щоб закупити сіна, але колгоспники самі не мали чим догодувати до весни свою худобу. Щоб урятувати поголів'я, сільська Рада сусіднього з табором села Солдати ухвалила дати план кожному двору — заготовляти щодня певну кількість лозової кори, залежно від кількості мешканців, і доставити її на скотний двір. Спеціальна бригада рубала лозові зарості на березі ріки, розвозила по дворах галуззя, а мешканці стругали його і відрами носили в колгосп. Так було врятовано колгоспну худобу. Але біля Кирти заростів лози не виявилось. Голова колгоспу порадив замінити її галузковим кормом і пояснив, як і що з ним робити.

— Якщо у вас є ще й грис або вівсянка, то ви зі скрутного становища вийдете легко, — говорив він. — У нас гірше. Ми вже молока не сподіваємось, тільки б худоба вижила. А ви матимете ще й молоко.

Овес і грис були на базі. Їх осінньою водою доставила ціла баржа, але цього виявилось мало. Жуйні тварини доконче мусять мати у своєму раціоні сіно, соломі, в скруті — лозинову кору чи навіть березові галузки. У їх величезних чотирикамерних шлунках бактерії переробляють грубі корми на речовини, необхідні дальшому засвоєнню організмом. Та не тільки жуйні потребували грубих кормів. Того печального безсінного року при повних яслах вівса, коні згризали дощенту драбини, за які їм колись закидали сіно, згризали збиті зі старих дощок ясла, доводилось їх борти оббивати бляхою, але й це не помагало, кінські зуби добирались до днищ і прогризали ясла наскрізь. Коням теж замало було клітковини у вівсі.

* Цикута — отруйна рослина.

Наступного дня вранці Гаєвський доповів начальникові рудника про результати своєї поїздки по колгоспах і дістав наряд на заготовлю галузкового корму. Павло Михайлович виділив бригаду з десяти чоловік, нормувальники визначили норму виробітку на день, і бригада приступила до роботи. Важко уявити справжню ціну одного кілограма такого корму. Щоб його одержати, треба було знайти в лісі березу. Берези на далекій Півночі не ростуть суцільними масивами, а впереміж з ялинами, і то не густо. Знайшовши березу з гарною кроною, треба було її зрізати, обламати з неї тонке гілля — до товщини олівця. Гілля зібрати у в'язанки і винести на дорогу — поняття в тих місцях умовне, бо шляхів як таких там нема, за винятком хіба тимчасових доріг, вистелених дерев'яними брусками, які ведуть до певних об'єктів — шахт, бурових. З лісу галуззя надходило на базу, і тут уже інша бригада подрібнювала його сокирами на січку. Цю січку перемішували з грисом, запарювали в бочках, і по двох днях давали коровам і коням. Тварини охоче поїдали такий корм, і корови навіть прибавляли молока. В корівниках стояв приємний запах бродіння. Нікого не турбувала неймовірна ціна цього корму, а найменше — захист лісів. Ні в кого серце не боліло, що марно загинули сотні дерев, що залишились височенні, з півросту людини, пні, що засмічено було галуззям ліс. Людям було байдуже.

Лісники не показувалися в табір, наче боялись, що їх звідти не випустять. І не дивно. Таке легко могло статись.

Прийшли нарешті білі ночі, а з ними трава у лісі та по берегах річок, де щороку паслись худоба і коні. Коли сонце не заходить, рослини ростуть вдень і вночі, інакше, мабуть, не встиг би закінчитись вегетаційний процес, не дозріла б картопля та інші овочі на далекій Півночі.

На березі Печори вдень і вночі не вшухали виробничий гомін і рух. Вугілля, яке протягом зими вагонетками вивозили на берег, тепер вантажили на баржі. Ніяких механізмів, крім, хіба, тачки, тоді не було, а ручна праця вантажників важка і малопродуктивна. Людей не вистачало, щодня мобілізували робітників управління, бо за простої барж треба було платити пароплавству великі гроші.

На Півночі нема таких лагідних переходів од зими до весни і від весни до літа, як на Україні. Тут ці зміни відбуваються якось раптово.

Бувало, навіть у червні, випадає сніг на п'ядь заввишки, а через кілька днів по снігопаді — спека в тридцять градусів.

Так трапилось і того року. Раптово настало тепло, дощів не було, і ріка обміліла, а з обмілінням ріки припинилось вантаження вугілля до осені. В той час несподівано сталися зміни в режимі табору. Зміцнили охорону зони, а всіх мешканців бази, в тому числі Павла Михайловича і Миколу, перевели в окремий барак у зоні. Хатинку їхню замкнули. Тепер щодня вони виходили на роботу з відповідними перепустками, а на ніч поверталися в зону. Життя ставало важким. Гнітила сама свідомість того, що їм недовіряють (бо чого ж би гнали в зону), що їм навмисне утруднюють існування.

— За що нас так мучать? — питали один в одного товариші і не знаходили відповіді.

Якось, ідучи з Гаєвським на роботу, Павло Михайлович сказав:

— У мене враження, що нас примусово хочуть зробити ворогами Радянської влади, інакше чим же пояснити ці незрозумілі репресії і знущання. Чи ми кому кривду робили, живучи в нашій мирній хатинці? Працювали, скільки могли, чесно ставились до своїх обов'язків, примирилися із своїм становищем, бо ж нас посадили радянські органи, а не німецькі поліцаї, і на тобі: мало

їм — загнали в зону, в загальний барак! Певно, і Карпунів нічого не міг зробити, бо й він боїться кума — начальника третьої частини та вохри. Тут усі одні одних бояться.

— Пам'ятаєш «ежовые рукавицы» у «Крокодиле»?

— Пам'ятаю. До чого ти?

Павло Михайлович зневажливо махнув рукою.

— Що той Єжов! Не з власної волі він усе це робить. А до Єжова хіба мало людей занапастив Ягода? Нас з тобою Ягода посадив.

— Маємо хоч ту сатисфакцію, що і його не пощадили.

— І Єжова не пощадили — його розстріляють, і його злочинний апарат: усе це піклування нашого «доброго» батька.

— Це так, — зітхнув Гаєвський. — «Добрий», що й казати.

Проте імені «доброго батька» не вимовили — страшно було, хоч ніхто почути не міг, хоч ішли одні, лісовою стежкою, далеко від людей.

— Скажи, як же ти собі все-таки пояснюєш: чому його «батьком» називають? — спитав Гаєвський.

Голубенко глянув на товариша.

— Чому? Не всі ж називають. Це тільки офіційно, на зборах. Сумніваюсь, що сім'ї безневинно ув'язнених вважають його своїм батьком.

— А останнього листа до Мислицького пам'ятаєш? — спитав Микола.

— Пам'ятаю. І що з того?

Якось за кілька днів до цієї розмови Йосиф Йосифович одержав з Білорусії від дружини листа, в якому писала, що надіслала заяву Сталіну і певна, що вона допоможе. Там були такі слова:

«Він добрий, мудрий, батько, він вислухає мене, люблячу дочку, і тебе звільнять, а покарають слідчого, що тебе, невинного, занапастив, і мене з тобою. Я вірю, і ти вір, що ми скоро побачимось».

— Ти гадаєш, що ця жінка вірила в те, що писала? Тут просто дуже нехитра, селянська політика: лист прочитає Сталін, розчулиться від тих епітетів «мудрий, добрий» — і Мислицький на волі.

В очах Гаєвського показалися сльози. Павло Михайлович злякався.

— Облиш, Миколо, візьми себе в руки, — сказав він гостро. — Розпустив нерви. Сам же казав, що прийняв за основу гасло — «берегти здоров'я». Отак не збережеш.

Гаєвський одвернувся, витер очі пальцями (хустинка до носа в таборах не водилась) і, повернувшись до товариша, знов усміхнувся.

— Пробач, — сказав, — іноді розпач бере, хоч головою об стіну бийся. Що робиться? Пробі? Що робиться? Хоч би хто пояснив. Тисячі людей у таборі, є вчені, розумні, практичні, а ніхто нічого не може. Є комуністи, які чудово знають учення Маркса, Леніна, і ті нічого не можуть сказати, пояснити. Ходять залякані, пасивні й бояться, щоб гірше не було.

— Що може бути гірш неволі?

— Смерть.

— Не завжди... Я дуже люблю життя, — промовив з нотками глибокого смутку Голубенко. — Дуже люблю. На волі я боровся за нього всіма силами, а тут мені іноді байдуже. Шкода мені тільки Варі, що сподівається мене ще побачити в Києві. Не знаю, чи має рацію?

— Тепер моя черга тебе заспокоїти, — сказав Микола.

— Ні, не треба, я спокійний, — відповів Павло Михайлович.

В бараці, де тепер довелося жити Павлові Михайловичу і Гаєвському, було дев'яносто два чоловіки. Це був так званий бур — режимний барак, по-російськи «барак усиленного режима». Добре було те, що туди не селили блатних, а тільки так звану «контру». Серед

тих дев'яносто двох чоловік було двадцять дві нації. Бракувало, здається, тільки японців, англійців, американців, ну і, звичайно, негрів. Зате були представники майже всіх головних національностей, які населяють Радянський Союз. Найбільше — росіян і українців, потім йшли білоруси, грузини, поляки, німці та інші.

Характерно, що з людей, які сиділи в цьому «бурі», ніхто ніколи не нарікав на Радянську владу. Гаєвський не раз говорив про це з Голубенком. Обидва сходились на тому, що ідеї соціалізму так міцно оволоділи умами населення величезної країни, що про якусь іншу владу про повернення до старої, ніхто не помишляє. І коли б трапилось нещастя, ніхто не зрадив би її, хоч і довелось б незаслужено жорстоко потерпіти. Всі були переконані, що тут не Радянська влада винна, а її лютий, прихований, хитрий ворог, а може, — божевільний. Хто він? Думалось по-різному, але якоїсь одностайної думки не існувало.

Яке було повітря в бараку — не важко собі уявити. Не дивно, що людей мучили уві сні кошмари, і вони кричали крізь сон. Одної пізньої осінньої ночі тридцять восьмого року Гаєвському приснилось, що лежить він і не спить. Деякий час навіть здавалось, що все це було не уві сні, а наяву, бо відбувалось дуже чітко і ясно. Бачив він цей же барак, куди його недавно помістили. Поруч із ним біля стіни — ліжка Павла Михайловича, з другого боку — поляка Ляковського, який невідомо чого перейшов сюди з Польщі. Він трохи невідомо чого видавав себе то за лікаря, скидався на афериста, бо видавав себе то за лікаря, то за єпископа, хоч із розмов не виглядало, що переобтяжений науками. Далі за ним і перед ним, уздовж другої стіни, — рядами ліжка, на них сплять люди. І ось до кімнати входить жінка. Це на мить переконує Микола, що він справді спить і бачить сон, бо зайти сюди жінці неможливо. На ній дивний одяг. Вся вона, з голови до ніг, у білому, обличчя її не видно.

Зайшла в барак, постояла, оглянула все і пішла далі, пильно придивляючись до сплячих. «Когось шукає,— думає уві сні Гаєвський.— Але як увійшла сюди? Хто пропустив. Адже на вищій солдат! Ось чути, як гупає він чобітьми по естакаді, нашвидку збудований над баракком. А може, це переодягнений зек, може, навіть хтось із мешканців цього барака хоче налякати товаришів, а може, злодій має намір обікрасти когось?

Гаєвський напружує увагу і слідкує за дивною поведінкою, щоб на випадок небезпеки зчинити крик і не дати скоїтись злочині. Але особа ця не має, мабуть, лихого наміру. Ось вона підійшла до ліжка, на якому лежить хворий грузин. Його недавно пригнали сюди з його сонячної вітчизни, він застудився в дорозі і от, незвичайний до холоду Півночі, зліг. Кілька разів днювальні заявляли охоронникам, що у бараку важкохворий, але ті не звертали уваги і лікаря не прислали. Лясковський визнав у нього запалення легенів, але сам діагноз, навіть коли він і правильний, без ліків і лікаря мало допомагає. Над хворим ця жінка довго стояла нерухомо, потім поклати руку на його голову. Що далі робила, Гаєвському не було видно, вона затулила собою хворого. Потім ця дивна жінка пішла в дальший обхід. Ось уже наближається і до ліжка Лясковського. Звідси до ліжка Миколи всього три кроки. Він відчув раптом, як мороз пішов йому поза шкірою, неначе від цієї жінки повіяло холодом. «Може, це зима,— думає уві сні Гаєвський.— Якщо мороз зображують у вигляді старого діда, то зиму, певне, у вигляді жінки. Але навіщо цей маскарад у таборі? До Нового року ще далеко». Його думки перериває дивна постать. Вона зупинилась над Лясковським, постояла одну мить і підійшла до Гаєвського: Його серце замерло. Вона схилилась над ним і відкрила своє обличчя. Микола хотів крикнути, але невідома сила затулила йому рота: перед ним стояла Смерть. Така, якою її зображують, у вигляді скелета. Вона усміхнулась. Страшний усміх

Смерті! Не було в неї очей, тільки порожні очні ями, не було уст, тільки оголені щелепи. Проте вона усміхалась, Гаєвський чітко це бачив. Постоявши кілька хвилин біля заціпенілого Миколи, Смерть закрила своє обличчя і відійшла, залишивши за собою могильний холод. По цей бік було ще одне ліжко — Павла Михайловича... «Чи обмине вона його? — майнула думка.— Адже не біля кожного ліжка вона зупинялась...» Та довго сумніватися не довелося: не вагаючись, Смерть наблизилась до Павла Михайловича. Гаєвський насторожився, бо страшна жінка, як і до грузина, підійшла до узголів'я його друга, постояла, наче роздумуючи, і простягла кістляву руку до його горла. Микола закричав, і Смерть відступила. Прокинувся облитий холодним потом. Від його крику прокинулися сусіди зліва, скочив і Павло Михайлович.

— Що тобі? — спитав.

Микола розповів сон. Табірники уважно слухали. Лясковський сказав:

— Я пуйде поплатице на грузіна.

Пішов і за хвилину повідомив, що грузин мертвий. Ця звістка справила тяжке, гнітюче враження. Люди в таборі ставали марновірними, починали вірити у сни, в різні забобони. Повірів у те, що сон його віщий, і Гаєвський, тим більше, що це підтвердили події найближчих днів.

Був кінець вересня, ріка обміліла настільки, що навігація в цій частині припинилась повністю, не ходили навіть катери. Роботи на березі поменшало. Тепер тільки підвозили з шахт вугілля свіжого видобутку для майбутньої весняної навігації. Стояв теплий, сонячний день, яких на Півночі і в цю пору небагато. Гаєвський сидів у лимарні — теперішній своїй канцелярії, і писав рознарядку, коли його покликали в управління.

— Хто кликав? — спитав Микола.

Днювальний управління сказав, що кличе начальник планової частини Голубенко, бо з ним щось недобре.

— Що трапилось? Що недобре? — з'явився Микола. Дикувальний не знав.

— Захворів, може? Ви бачили його?

— Аякже, бачив, він сам послав мене.

Від цієї людини нічого більше не можна було довідатись, треба було швидше бігти, і переляканий Микола стрімголов побіг в управління.

У залі, де працював Павло Михайлович, панував переполох, працівники планової частини не сиділи, як звичайно, на своїх місцях, а стояли навколо стола шефа, а він передавав справи своєму помічникові. Побачивши Миколу, невесело усміхнувшись, сказав:

— Зараз підемо з тобою в зону, допоможеш мені зібратись, я їду в етап.

— Коли? — крикнув Гаєвський.

— Зараз, тільки здам справи.

— Чому? За що? — не стримався Микола, але відповіді не було.

У зону йшли удвох востаннє. Довго мовчали, боячись заговорити, бо обидва розуміли, що означає такий раптовий, несподіваний виклик в етап окремої людини. Важко було сподіватись на кращу долю, зимовий етап говорив про це красномовно. Про долю того несподіваного етапу всі знали. Хоч як дивно, а найбільші секрети проникали в зону неймовірно швидко, через так зване «довге вухо», через усні перекази, через вічний рух, через вічні пересування в'язнів з місця на місце.

— Так, так, — відізвався по добрій хвилині Голубенко. — Мабуть, більше не побачимось. — В голосі і словах його були туга, безнадійність.

— Що ти, Павле! — спробував заперечити Гаєвський, але Павло Михайлович не хотів слухати. Він одвернув голову і підняв до голови руки, немов хотів затупити ними вуха.

— Не заспокоюй мене, Миколо, ти сам не віриш у те, що говориш. Слухай, — він обернувся знову до Миколи, — як повернешся на Україну, а ти таки здо-

ровший від мене, ти напевно повернешся, то вклонися від мене нашій сонячній вітчизні, скажи її добрим людям, що я ні в чому не винний, і скажи ще, що любив Україну, як рідну матір, а людей добрих, як рідних братів.

— Не треба, Павле, не треба, — благав Микола. — Ти ще сам вернешся.

— Не перебивай, — промовив Голубенко, — не перебивай! Знайдеш Варю — проси вибачення, що стільки вимучилась через мене, і в сина мого проси, хай пробачить. Він знає за що. Я завинив, дуже завинив, раз у житті завинив...

Він замовк, так і не доказавши, перед ким завинив і що це була за провина. Микола не допитувався.

— Ще як знати, куди тебе повезуть, — сказав Микола, — а може, якраз на волю.

— Ой ні, — знов не дав доказати Миколі Голубенко. — Не на волю мене повезуть. Надто страшний зараз час. Єжов шаленіє. Коли вже Карпунов не зміг мене захистити, якому я потрібний наче права рука, то це не просто так.

З зони Павло Михайлович вийшов уже в супроводі двох конвоїрів, перепустку у нього відібрали — він уже був не начальником планової частини, а звичайним зеком, етапником. На березі його чекала велика шняга — п'ятитонка, а на ній — третій конвоїр. Значить, одного кволого зека мали супроводити троє охоронників. Павло Михайлович, побачивши третього конвоїра, і тут не міг не пожартувати.

— Тебе двоє привезли сюди? — спитав, усміхаючись сумно.

— Двоє, — відповів Микола.

— А мене повезуть троє! Як не є — небезпечна шийка!

Микола ніколи не міг зрозуміти, та й ніхто пояснити не міг, чому людину, раз уже засуджену невинно, чи за провину, на певний строк, людину, яка в таборі дуже сумлінно працює на тому місці, на яке її поста-

вили, забирають раптом, везуть кудись з усіма застережними заходами як справжнього злочинця, а по дорозі залишають на якійсь табірній командировці і, буває, часто забувають про неї. Єдине, що напрошувалось на думку, — це робота «кумів», які намагались показати свою пильність, довести, що даремно табірний хліб їдять.

На берег почали сходитися працівники планової частини, прийшов Георгій Миколайович, прийшов улюбленець Павла Михайловича — молодий, талановитий економіст Серафим Ілліч, який сидів тільки за те, що його батько, який уже давно помер, був священиком. Перед самим відходом човна прийшли начальник рудника Карпунов, командир воєнізованої охорони і «кум», цебто начальник третьої частини. Не без його участі їхав тепер у невідоме прекрасний товариш, чесна, розумна людина, зразковий працівник і справжній радянський патріот Павло Михайлович Голубенко.

Коли човен відчалив од берега і взяв курс на північ, Павло Михайлович встав, скинув шапку і низько вклонився проводжаючим. Він був блідий, і в очах його були сльози.

Гоша, який стояв поблизу начальників, почув, як «кум» майже на повний голос сказав, що це — остання подорож Голубенка. В словах цього сатрапа не було ні смутку, ні жалю. Ці людські почуття він втратив навіки.

XVI

Після проводів друга Гаєвський повертався в зону, наче з похорону. До барака боявся заходити. Здавалося, що згубив щось життєво цінне, без чого існувати неможливо.

А шняга тим часом пливла далі й далі. Конвоїри гребли з усіх сил, щоб до смерку стати на ніч у селі Щугор, за двадцять п'ять кілометрів від Кирти. Це

були молоді, здорові хлопці, нещодавно демобілізовані солдати, яких завербували в охорону. Вони пішли на цю службу, не знаючи, що замість обіцяних складів доведеться стерегти живих людей, іноді таких хороших, як оцей, що везли зараз.

До вечора таки встигли припливти без пригод. Допомагав попутний східний вітер, дув у паруси, пороблені нашвидкуруч з ковдр, той, про який північні мисливці кажуть: східний кригу ставить, східний її і ламає.

Переночували на поштової станції, не сподіваючись великих змін погоди не завтра, а прокинулись серед лютої зими. Північ щедріа на такі сюрпризи.

Снігу навалило за ніч на півметра, по ріці густо пішло «сало». Шняга обмерзла, Павло Михайлович вийшов і безпорадно опустив руки.

— Як же тепер?

Надворі було непривітно, холодно, мокро. Вітер ушух і сніг більше не падав, але подорожувати в таку погоду, та ще й човном, було не тільки неприємно, але й ризиковано.

— Не журіться, — заспокоїв його старший конвоїр. — Може, це ваше щастя. До Кожви вже не доїдемо ні в якому разі. Дай бог добратись до Кедрового. Там почекаєте льодоставу і зимового путі, а поки вона стане — про вас і забудуть. А коли б відразу в Кожву...

Він не закінчив, бо підійшов другий конвоїр, але все було ясно і без цього.

Раптова зима, що впала на землю одної ночі, дала привід солдатам не поспішати. Того дня вони вже не рухались з теплої хати і до пізньої ночі веселились як уміли. Павла Михайловича запрошували до своєї компанії, але він нездужав. Йому було невесело.

Тільки на третій день виїзду зі Щугора етап прибув у табірний радгосп Кедровий Шор, заночувавши ще дві ночі у прибережних селах — Вої і Концеборі. Конвоїри, як і в'язні, додержувались правила, що в табір, мовляв, ніколи не пізно потрапити.

Начальство табірне, навіть вище, не засиджувалось довго на одному місці. Бувало так, що з найвищого стільця лётить такий вчорашній володар у зону табору, в кращому разі, а то й туди, де козам роги правлять. Про нижчих начальників і казати нічого. За свій довгий строк Гаєвський знав їх кілька десятків. Ця непостійність і врятувала життя Павлові Голубенку. А сталося так: якийсь високий начальник, з відомих лише йому міркувань, вирішив не давати зеку Голубенку спокою, незважаючи на те, що той уже відсиджував свій десятилітній строк, і наказав перевезти його з Кирти в Ухту, де мав свою резиденцію. Наказ у Кирті одержали, і хоч яким цінним працівником був Голубенко на своєму місці, його занярадили в етап. Економічна користь, яку приносила і могла приносити людина тут, не бралась до уваги. І от пішов Павло Михайлович з Кирти, засмутивши друзів. Але на півночі етапна дорога довга, там людина залежить від природи, а вона сувора. Поки етап дійшов до табірного пункту Кедровий Шор (усього сто кілометрів), ріка вкрилася товстою шугою, і рух по ній припинився до льодоставу. А льодостав настає у різні роки по-різному. Минув місяць — шуга все йшла і йшла, щодня повільніше, щодня грубшала, а ніяк не могла зчепитись і злитись в одну крижану масу. Мороз ще не набрав сили.

Павла Михайловича, як чужого етапника, ні на які роботи на занаряжували, йому виділили місце при амбулаторії, і він відпочивав, відразу ж здобувши собі прихильність і ласку фельдшера та багатьох зеків.

Його ж знали по волі. Його книгами багато з них зачитувались, його гуморески в різних варіаціях передавались як веселі анекдоти, з яких потім сміявся не раз сам Голубенко.

Минув ще місяць, і по ріці позначили ялинками дорого. Цю роботу виконують взимку бакенщики. Новою дорогою можна було відправляти етап далі, вниз по Печорі. Коли несподівано прийшла чутка, що запопад-

ливого наркома в їжаківих рукавицях арештовано і вже чи не розстріляно за його жорстокості, у таборі настало потепління, відразу пом'якшав режим. З Єжовим полетів увесь його апарат, у тому числі й високий начальник, який велів далі репресувати Голубенка.

До Ухти, колишнього Чібі'ю, де він у 1934 році кинув уперше якір, де зустрівся у перший раз з дружиною, а потім і з Гаєвським, Павло Михайлович прибув уже як звичайний етапник, без відповідного «меморандуму». Колишнє Чібі'ю, тепер Ухта, за короткий час стало містом. Довкола вирости бурийні вишки, Ухта стала містом майбутнього. Із старого начальства, що було в тридцять четвертому році, не залишилося нікого. Був страчений і тодішній начальник управління табору та комбінату.

Павло Михайлович вирішив добувати строк на роботі найменш відповідальній і заявив, що він фельдшер, пригадавши свою стару професію ще за часів першої імперіалістичної війни. На цій посаді працював до року третього року — до дня звільнення.

* * *

Провівши очима шнягу з дорогою серцю людиною і другом, аж поки вона не сховалася за лісом, Микола поплентався у свою контору, віддаючи данину пекучому болю і смутку. До барака повернувся пізно вночі. На запитання чергового по вахті (що його обшукував, або «шмонав», як говорили в таборі), чи не має чогось забороненого (а забороненими вважалися ножі, ну й, звичайно, горілка — що ще міг проносити в зону звичайний зек, хай і начальник ферми?), відповів: «нема».

Гаєвського здебільшого не обшукували, багато хто з вахтерів чув про нього, як про письменника, а це викликало певну пошану. Та цього разу на вахті стояв новий, запопадливіший вахтер, який обшукав Гаєвського,

напевно, тому, щоб розігнати дрімоту. Він належав до категорії вільнонайманих, або (скорочено) веєнів.

У бараку вже спали. Стомлений народ лягає, щоб відпочити до ранку і заглушити голод. Уві сні голоду не відчуваєш, а майже всі табірники лягали спати голодними: ситими бували кухарі, «каптьори» й ті, що мають справу з харчами — дояри, свинарі, частково візники, та й то не всі, бо ті, що возять вугілля, не завжди можуть чогось «розжитись».

Гаєвський не міг нарікати на голод, бо мав забезпечений кухлик молока, а до молока іноді вівсяний кисіль, який щодня готував старий скотар дядько Миша з пареного в казані вівса для корів. Він брав жменьку вівса, видушував з нього клейковину, варив її, і виходила густа сіра маса з запахом затхлості, не дуже смачна, але ситна. Звикнувши, можна було їсти, тим більше з молоком, але і без молока люди вважали її ласощами. У таборі кожен зек мріяв про додаткову їжу. Це була найзаповітніша мрія, здійснима, на жаль, не для багатьох.

Привітавшись з нічним черговим, що край столу писав листа додому, Микола швидко роздягнувся і ліг. Його постіль перенесли на місце Павла Михайловича, як було домовлено з днювальним. Думка про сердешного друга не давала заснути. Де він зараз, де ночує, що з ним буде завтра, яка його майбутня доля? У голову лізли думки, які відігнали сон аж до ранку. Пригадував, як усе це сталося. Чому тільки одного Павла Михайловича, а не його, Гаєвського, — адже їм обом інкримінували груповий терор, і в групі нібито мав бути і він, Павло Михайлович, і ще два товариші, письменники, яких погнали в інші табори. Вони вдвох з Павлом, згідно з версією слідчого, мали завдання вбити Чубаря Власа Яковича, голову Ради Народних Комісарів України, дуже славу, до речі, й симпатичну людину. Гаєвський був раз у нього на прийомі і вийшов зачарований його ввічливістю, розумом і дотепністю.

Товариша Чубаря, за фантастичними припущеннями слідчого, збирались убити Микола Гаєвський разом з Павлом Михайловичем Голубенком. Слідчий навіть розробив план злочину. Гаєвський мав чекати біля входу в Раднарком і, як тільки вийде голова Раднаркому, кинути йому під ноги бомбу. Коли б це не вдалось, другу бомбу мав кинути Голубенко. Отака нісенітниця!

Слідчого не цікавило, звідки обвинувачений візьме ту бомбу. Коли б вірив у те, що писав, примушуючи арештованого підписувати кожную сторінку протоколу, він мусив би зацікавитись питанням, звідки ж ця людина взяла бомбу, хто їй дав вибухові речовини, хто її спільник тощо. Адже не буває так, що хтось сів собі у кімнаті і робить бомби, ніби личаки плете. У слідчого ж виходило саме так. Тут не бралась до уваги логіка; він мав зліпити якесь «дело». І він ліпив. Павла Михайловича допитував не той слідчий, що Гаєвського. Містилися слідчі на одному поверсі, їх кабінети були майже поруч, але вони навіть не домовились між собою, хто мав стати жертвою двох «терористів». Працювали вони вдвох по одній справі, але об'єкти «замахів» обвинувачених були різні: у Гаєвського — Чубар, у Голубенка — Павло Петрович Постишев. Підписуючи той липовий протокол, Гаєвський сподівався, що той, хто вище стоїть від слідчого, — прокурор чи якийсь начальник підділу, прочитає справу, прочитає всю ту нісенітницю, яка в ній написана, і порве її, а може, викличе його і питає, навіщо таке говорив, чому обмовив себе, і він, Гаєвський, пояснить тому начальникові, як «добували» з нього ці показання. І ще Гаєвський сподівався, що буде якийсь процес, де він виступить і скаже про все, як було від початку до кінця. Розповість, як викликали до дванадцять разів на ніч і щораз питали одне й те ж:

«Подумав?»

«Про що?»

«Не знаєш про що? — горлає слідчий, стукаючи револьвером по столу. — Про терор!»

«Ні, не подумав».

«Тоді марш униз!»

І так дванадцять разів на ніч. Аж до нервового розладу. У тридцять третьому, на початку тридцять четвертого року, ще не били, але ставили в куток на п'ять, десять, двадцять годин. Коли в'язень млів, його відливали водою і знов ставили, поки нарешті погоджувався писати те, що від нього вимагають. І були такі винахідливі, що гавкали в вухо своїй жертві. Спочатку самі гавкали, а потім кликали чергового солдата, що сидів за дверима, і той гавкав, поки не захрипне, а у жертви не залящить у вухах і вона почне кричати, мов божевільна. Гаєвського тримали перші дні після арешту в одиночці. Потім переселили в загальну камеру, де сиділо близько п'ятнадцяти чоловік. Микола знайшов там п'ять знайомих, давніх товаришів по гімназії, з якими років двадцять не бачився... Від них довідався, що ніхто у цій камері не знає, за що посадили. Ходять щодня до слідчих, кожен має свого, ні в чому не признаються, і їх мучать різними способами, аби видобути зізнання в неіснуючих злочинах.

Гаєвський довго не вірив, думав, що його провокують, але, побувши кілька разів на слідстві, переконався, що товариші мають рацію: все, що вони кажуть, — правда.

«Я сиджу вже рік, — оповідав один із колишніх гімназистів, — увесь час опирався, не хотів писати те, чого вимагав слідчий, змінив одинадцять слідчих, кілька разів оголосив голодовку, дійшов до повного виснаження. Товариш, — він вказав на другого гімназиста, що ходив, як вовк по клітці, від стіни до стіни і про щось думав, — потай узяв зі стола слідчого стальне перо, на прогулянці знайшов камінчик, на ньому вигострив тупий кінець пера і цим інструментом порізав собі горло і вени на руках. Його вилікували в тюремній

лікарні і знов почали слідство без істотних змін. Зараз він уже «зізнався». Якщо ти хочеш зберегти здоров'я і нерви і більш-менш нормальним вийти звідси в табір для в'язнів, то «зізнайся».

«В чому?» — з розпачем у голосі запитав Гаєвський.

«У чому?» — посміхнувся товариш по гімназії. — В чому скажуть».

«Добровільно підписати собі кару?»

«Зізнавшись, можна відбутися десятима роками».

«А без табору зовсім урятуватись не можна?»

«Невже ніколи не доведеш, що ні в чому не винен?» — питав уже вкотре Гаєвський.

«Є таке, правда неписане, правило, але тут застосовують його: хто потрапив у цю в'язницю, без строку з неї не вийде...»

Спогади про арешт і перебування у слідчій тюрмі не раз спливали в пам'яті; але цього разу вони виринули особливо яскраво. Гаєвський схопив себе за голову, застогнав, наче поранений. Так, усе те було страшне, безглузде й незрозуміле. Днювальний дрімав, зігнувшись над столом і написаним листом. Від кроків Миколи підвів голову.

«Не спите?»

«Не можу заснути».

«А я не можу втриматись, так хочу спати».

«То спіть».

«Не можна, прийде перевірка, застане, і мене за раз в карцер», — бідкався днювальний.

Микола напився води і ліг, але сон не приходив. Знов вернулися спогади про арешт, а перед цим — обшук. О, то був кошмарний вечір, точніше, ніч. За тих часів не тільки обшуки й арешти відбувались уночі. Всі начальники великих установ, зокрема всі слідчі в ОДПУ, працювали цілими ночами, мотивуючи це тим, що вночі працює Сталін, і коли йому заманеться викликати з будь-якого кінця Радянського Союзу когось із начальників, то щоб той був на місці.

Довгі роки тривали такі порядки, фактично до смерті Сталіна. Начальники великих установ і їх помічники, власне, ніколи вдома не ночували, а просиджували ночі в установах, дрімаючи над столами. Так боялись люди «мудрого».

...Була перша година, коли постукали, пригадував Гаєвський, лежачи горілиць на твердому матраці, напханому стружками. Він, як і зараз, тоді чомусь не спав. Страх перед арештом уже майже рік, як позбавив його щастя спочивати спокійно. Щодня до другої, а то й до третьої години ночі сидів за столом і на кожен шум машини, що проходила повз будинок, біг до вікна, припадав до нього лицем і дивився, чи не по нього приїхали. Коли це були сніговози чи приватні машини, зітхав з полегкістю, знову сідав за стіл і, куняючи, чекав нового шуму мотора.

Тієї страшної ночі він і не почув шуму, тільки стукіт у двері. Не було сумніву, хто саме стукав. Поки Гаєвський устав, щоб відчинити, стук повторився. На питання — хто, була відповідь: міліція. До кімнати ввійшло двоє. Двірника, що прийшов, як понятий, відправили спати як непотрібного свідка. Гаєвський був настільки знервований і стривожений, що й не протестував проти цього. Зрештою, він і не знав, чи так треба, чи ні.

Першими словами прибулих гостей, замість привітання, була команда: «Руки догори!»

Обшукавши господаря і переконавшись, що при ньому немає зброї, посадили його в м'яке крісло і почали обшук. Побіжно передивились книжки, а їх було чимало — чотири шафи, почали ритись у рукописах. З ними обходились безцеремонно. Скоро вся підлога вкрилася писаними від руки і друкованими на машинці аркушами паперу. Щоб потім навести у них порядок, здавалось, і тижня було б мало, але Микола вже тоді знав, що збирати й складати їх не доведеться. Пробирав протестувати, але на протести не звертали уваги.

«Ці папери вам більше не будуть потрібні, — заявив старший із них. Як виявилось пізніше, це був слідчий».

«Звідки ви знаєте? — крикнув Гаєвський. — Ви мене ще не арештували, а слідство і суд покажуть, чи я в чомусь винен. У цих паперах, які ви повикидали на підлогу, — моє служіння партії і Радянській владі. Ви не розумієте, яку шкоду робите. Схаменіться! Ви рубаєте сучок, на якому сидите».

«Не турбуйтеся, не впадемо», — іронізував старший.

Слова господаря не мали ніякого впливу на непроханих гостей. Навпаки, вони ще розв'язніше викидали з шухляд архівні папери Гаєвського і добрались нарешті до листів, до його «свята святих». В окремій шкатулці лежали листи від Сашеньки, його першої любові. Їх небагато було. Окремою пачкою лежали листи від батьків і родини, і окремо — кілька листів від Тасі. Всі вони були дорогі його серцю, і він беріг їх, як реліквії. І ось до тих листів добрались ці бездушні люди. Побачивши, що вони хочуть їх читати, Гаєвський почав просити, щоб не робили цього, що там чисто інтимні справи, які торкаються лише його самого. Але це тільки розпалило цікавість нелюдів.

«Нічого, нічого. Почитаємо. Цікаво, як до письменників дівчата пишуть. А потім і до самих дівчат доберемось».

Гаєвський зблід: у цих словах була загроза для Тасі. Говорив старший. Він уважно перечитував кожний лист, відтак складав на купку.

«Цікаво», — сказав, прочитавши того листа від Тасі, в якому вона погодилася стати його дружиною.

«Хі-хі! Женитися збирались».

Гаєвський не витримав.

«Чого смієтесь? Що смішного знайшли в листі дівчини, яка писала до мене, а не до вас!»

«Мое діло».

«Ваше? Ні, не ваше, не ваше! Ви компрометуєте владу, компрометуєте тих, хто вас сюди прислав. Чого

ви шукаєте в цих любовних листах? Якої крамоли? Ви радянські люди, хто вам дозволив нелюдські вчинки?»

Той, що читав листи, зблід. Жовна заходили в нього на щелепах, які стискав від злості.

«Забагато собі дозволяєте, громадянине, дивіться!»
«Що дивіться? Що? — Гаєвський зірвався з крісла, заціпивши кулаки. — Що ви мені зробите? Нічого ви не знайдете в мене, нічого, — кричав він. — Я радянська людина, я втік сюди від пілсудчиків, під захист Радянської влади. Чого ви від мене хочете?»

«Ти — шпигун!» — поволі промовив старший.

Гаєвський упав у крісло, немов від важкого удару.
«Боже! — простогнав він, і з його очей полилися сльози. Але слабість тривала одну мить. Микола підвівся і вже іншим тоном заговорив зі своїми мучителями. — Я цього так не залишу, — сказав він. — Ви не смієте ритися в моїй душі».

«Ми в твоїх паперах риємось, а душа твоя нам до хрину».

«Ви не смієте мені тикати, я радянський письменник».

«Наплювати мені...»

...Страшні спогади, з ними не скоро заснеш. І Гаєвський не спав до ранку, розтривожений думами, своїм безперспективним життям. Лежав з розплющеними очима, втупившись у чорну стелю барака. Він чув, як днювальний запалив у залізній пічці, як приніс воду і налив у кадки, чув, нарешті, дзвін шматка рейки, що висів, мов мрець, на шибениці, серед подвір'я, кликав на роботу.

Гаєвський мав щастя, що у нього не відібрали перепустки, а не відібрали тільки тому, що ніким було його замінити. Вільнонаймані на цю роботу не ішли, отже, його залишали, поки знайдеться заміна.

Розвід у таборі належить до найтяжчих функцій нарядника і коменданта. Були командировки, і немало, де розвід супроводив духовий оркестр. Це на великих

підприємствах, на яких щодня виходили сотні робітників. Їм на дорогу грали марш. Це виглядало досить смішно і жалюгідно, бо багатьом з тих, кому влаштовувано цей парад, кишки голодного марша грали. Бригадири виводять бригади. З постійними бригадами, на основних роботах, нема великого клопоту. Лихо з симулянтами, блатними, що ховаються, поки розвід не закінчиться. Гаєвський бачив, як їх витягали із зони за ноги, і голови їх бились об каміння, мов гарбузи; бачив, як били таких комендант, нарядчик, як тягли в ізолятор. Гаєвський належав до категорії так званих «придурків», тобто людей, що працюють не на основних роботах, а, так би мовити, «придурюються» на різних посадах: в управлінні, на кухні, в «каптьорках», бані та інших підсобних підприємствах. Робота їх вважається легкою, їм заздрили, а основна маса — табірники — «роботяги» — недолюбливали їх. Не снідавши, він вибігав з барака і йшов на вахту, щоб проскочити до розводу, бо коли він починався, вахтери з зони не випускали, треба було чекати, аж поки не скінчиться. Сніданок його, а найчастіше то була пшоняна каша, брав собі днювальний. За це він робив Гаєвському дрібні послуги: приносив хліб із «каптьорки», обід, який з'їдав сам, коли Гаєвський обідав поза зоною. В лимарні, де Гаєвський писав щоденні путівки, робив рознарядку візникам, він зупинився на кілька хвилин, щоб довідатись про новини на базі за ніч. Про це говорив йому Мислицький, який мав щастя мешкати в лимарні, бо інакше треба було б тримати сторожа. Потім обходив свої об'єкти: стайню, корівник, свинарник. Записував у книжечку денні удої за минулий день і ранок, питав, чого треба робітникам, а їм завжди чогось було треба: то концентратів, то солі для корів, то сіна своєчасно не доставили, то халати доярів порвалися. Щоранку доповідав і дядько Михайло, а після рапорту запрошував у молочну і подавав миску вівсяного киселю з молоком.

Поки начальник ферми снідав і вислуховував рапорти й скарги робітників скотного двора, підходили візники, і Гаєвський ішов у кінний парк, що містився поруч, на великому подвір'ї. Завгуж доповідав, скільки коней звільнив від роботи ветлікар Михайло Давидович, скільки візників не вийшло на роботу.

Пороздававши візникам путівки, Гаєвський ішов до контори сільгоспу, де заставав уже нормувальника Бориса Йосиповича, дотепного товариша, колишнього московського журналіста, більшовика з 1917 року. Сюди заходив до початку роботи, коли мав час, і економіст енергопоїзда, колишній професор Полтавського педінституту Григорій Йосипович. Високий, худорлявий з веселими карими очима. Невеличка борідка робила його дещо схожим з постаттю Христа на картині О. А. Іванова. Правда, характер мав далеко не християнський. Дотепний, трохи цинік, у таборі набрався блатних слів, яких вживав залюбки, що йому дуже не личило, але він казав, жартома, звичайно, що треба стояти ближче до мас. Колись, не будучи ще знайомим з Гаєвським, Григорій Йосипович написав статтю про його творчість в одному з товстих журналів. Це дало привід до дружби, яка міцно зав'язалась між ними і тривала протягом довгих табірних років. Це були, звичайно, найприємніші хвилини дня, коли можна було поговорити про справи, приємні серцям інтелігента. Згадували письменників, учених — і тих, яких уже нема, і тих, що десь далеко. Хто мав змогу прочитати якусь стару газету, а її можна було купити тільки на пошті або позичити у когось із «вільних» (були серед них і такі, що не цуралися в'язнів), той обов'язково заходив у канцелярію сільгоспу поділитися новинами з товаришами. Такі сходи́ни були не дуже безпечні. Кожен оперуповноважений (начальник третьої частини), або, як їх частіше називали, «кум», мав своїх «стукачів». Вони й винюхували, переважно серед «придурків», чим хто дише, чи не бунтує і не лихословить на адресу

уряду й табірної начальства, чи не збирається тікати, чи не висловлює хто сумніву щодо правоти і мудрості любимого вождя.

У Григорія Йосиповича можна було позичити навіть книжку. Бібліотеки в ті часи у таборі не було, але він, якимись йому одному відомими способами, діставав книги і тримав їх як найбільшу цінність на дні порожнього табірної сундучка. Такі сундучки з дошок і фанери майстрували після робочого дня табірні столляри. До «найшикарніших» робив шкіряні чи плетені ручки Йосип Мислицький. Сундучок з плетеною рукою придбав спеціально для схову книжок і Григорій Йосипович. Цей кволий чоловік належав до передових, багатообіцяючих вчених, однак не зумів уникнути задушливого віяння злого вітру і полетів, мов листок пожовклий, на далеку Північ на цілих десять літ.

Минали дні, сходяв з календарної дороги, відходив у небуття безславний тридцять восьмий рік. Минав, мов північна буря-хуртовина, що бушує, скаженіє, ламає в лісі дерева, заносить проторені дороги, валить з ніг людей і снігом сліпить очі. Після такої хуртовини настає іноді відлига. Вітер тоді втихає, надворі теплішає, і сніг зверху водою береться.

Чекали зеки, що наступний, по тридцять восьмому, принесе відлигу, та не дочекались.

Настала весна тридцять дев'ятого, і «десятилітники» побачили, що у них «дитячі строки», бо прийшов етап з «двадцятип'ятилітниками». Тепер уся увага вів'язованої охорони і наглядачів була зосереджена на новоприбулих. У всіх їх документах було написано, що вони зрадники Вітчизни, що їх засуджено за винищення партійних і радянських кадрів. Це вже були не статті кримінального кодексу, а так звані «формулювання». Вони були різні, залежно від фантазії слідчого, що вів справу, і мали таку аббревіатуру: «КРД», «КРТД»... Нарешті, прибуло кілька жінок з новим, незаниманим досі формулюванням — «ЧСИР», що означало: «Член семьи

изменника Родины». Всі ці жінки дістали без суду і слідства по вісім років таборів. Їх брали просто з домівок і везли в табори. Від одної з них, Таїси Юхимівни, яку призначили медсестрою, Гаєвський довідався, що на Воркуту відправлено дружину маршала Тухачевського і кількох дружин відомих партійних та військових діячів з такою ж характеристикою: «ЧСИР».

Для тих, що відсиділи півстроку, наступали деякі пільги в режимі. Це відбувалось якось спорадично: то притиснуть на деякий час, звичайно на півроку, то попустять. Залежно від загальної ситуації в країні та за її межами.

В першу чергу було ліквідовано режимний барак, тобто переведено його мешканців на загальне становище. Тепер хоч не гупав щоночі чобітьми солдат на естакаді, збудованій поверх даху барака. Гаєвського перевели в окрему хатинку, що стояла трохи нижче тої, де мешкав з Павлом Михайловичем. У цю хатинку поселили ще одного «придурка», лікаря Миколу Олександровича, невропатолога за фахом, який на волі писав докторську дисертацію і якого тим же отруйним вітром принесло в Еджит Кирту, в маленьку хатинку на схилі пагорба.

Вечорами, повернувшись з роботи, двоє самотніх мешканців хатинки коротали, як могли, час до сну. Згадували свої домівки, родини. Микола Олександрович тужив за дружиною і дочкою Риточкою, Гаєвський — за втраченою назавжди коханою, яка волею злої долі не стала його дружиною, тужив за батьками і ріднею, які далеко звідси, за тисячі й тисячі кілометрів, тужили за ним. Особливо тяжко стало Гаєвському, коли до нього дійшли відомості, що радянські війська визволили з-під польсько-шляхетського ярма його рідну Галичину. Як же хотілось бути там самому, радіти разом з усім народом. Уявлявся щасливий Львів, прикрашений червоними прапорами, веселі обличчя його мешканців, що позбулись, нарешті, безправ'я і неволі,

уявлялось, як вони йдуть вулицями старовинного міста, співаючи революційних пісень, як на свято Першого травня.

— Що б їм завадило звільнити мене з табору? — запитав раптом Гаєвський, розмірившись про вільну Галичину, про рідну хату, якої не бачив двадцять літ, про батьків і рідню.

— Може, й звільнять, — усміхнувся Микола Олександрович. — Хоч, кажуть, чудес не буває, — додав по хвилині і вже іншим тоном: — Не треба плекати даремних надій. — Він перебував у доброму настрої, бо одержав листа з дому, хоч і не з того дому, де мешкав, який любив і з якого його забрали одної ночі, а з іншого дому і з іншого міста, куди заслали його дружину, а з нею малолітню дочку. Він відклав книжку на стіл і підвівся на ліжку, на якому читав лежачи, поволі спустив на підлогу ноги і встав. Це був чоловік середнього росту, років сорока, худорлявий, з розумними карими очима, що ясно дивились на світ з-під високого чола, на яке спадав жмуток темного, без сивини, волосся. Вставши, одягнув поношений, але ж свій, з волі, темно-синій піджак, який акуратно висів на спинці стільця. Блатні не пограбували його тільки тому, що лікар. Перед лікарями, фельдшерами мали респект. Лікар міг вилікувати від недуги, звільнити на день-другий від роботи, дати першу або другу категорію прагнень до нездатності, словом, медицина була в пошані. Кого ненавиділи вурки, то це колишніх прокурорів, суддів і... розселян. Тих називали самосудчиками, згадуючи, які права чинили вони зі злодієм на базарах, або коли зловили злодія в своїй коморі.

Незважаючи на свій небогатирський вигляд і тихий голос, Микола Олександрович був людиною енергійною, вимогливою на роботі, але лагідною і скромною в приватному житті. Його побоювався середній і молодший медперсонал, проте шанував за знання і справедливість. З Гаєвським він щиро дружив і любив його, тож не міг

не усміхнутись на його нездійсненну мрію, висловлену вголос. Мовив:

— Ви просіть бога, якщо маєте в нього протекцію, щоб ваших земляків сюди не пригнали, і то вже буде добре. А щоб вас одного звільнили — годі й сподіватись.

— Та я знаю, — погодився Гаєвський. — Це так, поміряв трохи, — додав, наче виправдовуючись. — Які все-таки жорстокі люди на світі. От хоч би й наш «батько» всесоюзний, — Гаєвський стишив голос до шепоту. — Скільки ця людина осиротила самих дітей, не кажучи про вдів і старих батьків. І не кається. То давав по десять, а тепер по двадцять п'ять лупить. Бідних жінок, ні в чому не винних, заганняє в табір без суду і слідства. Коли ж нарешті опам'ятається? Це ж трагедія всього народу, це якесь божевілья, це масовий гіпноз. Таж у нашому таборі багато людей, навіть з числа партійців, які і зараз ще вірять у нього, як у бога, вірять у його «безгрішність». Всі ці великі полководці, запевняю вас, теж зізнались у неіснуючих злочинах, як і ми з вами; теж калялись у неіснуючих гріхах, як і ті маленькі, залякані, яких тут, у таборах, тисячі. І калялись, скажу вам, тільки тому, щоб дати достатній матеріал для слідчих і суду, який оправдував би найвищу міру кари. Я ж знаю, як каявся один наш солідний письменник, чесний, відданий партії комуніст. Мені розповідав про нього Григорій Йосипович, якого там же, на тому ж процесі, судили. Він сказав: «Нас треба розстрілювати, як скажених собак, як сапних коней, бо ми вороги народу». Це концепція слідчого, це продукт його довгого умовляння, а може, й гіпноз чи божевілья. Такого нормальна людина не скаже. Коли таке говорить письменник, то йому вірять прості люди, сам «великий» повірить, що це каже запеклий злочинець і банда його спільників. Він, той нещасний письменник, виголосив таке жахливе самообвинувачення, звичайно, не з власної долі. Він не назвав злочинів, за які його треба було розстріляти, бо їх не було, і він

їх навіть на думці мати не міг. Сильна Радянська влада, бо високі її ідеали, і хоч які злочинства чинять вороги над радянськими громадянами, ті, коли треба, голови за неї покладуть. Великі ідеї Леніна, за них варто і потерпіти, щоб дітям легше жилося, ніж батькам.

Одного разу Гаєвський одержав листа з Галичини, в якому сестра сповіщала про смерть матері. Довго і безутішно плакав він, припавши головою до подушки. Двадцять років тому Микола покинув рідний дім, любиму матусю, і пішов на Україну з іншими молодими людьми служити Радянській владі. І ось він у таборі для в'язнів, і тут довідується, що вже ніколи не побачить рідної матері; хто зна, чи матиме щастя відвідати свою домівку, рідних, які ще залишились живі.

На схилі пагорба, де стояла хатина Гаєвського і Миколи Олександровича, на кілька кроків вище, притулилася друга хатинка, менша і, мабуть, старіша. Невідомо, хто будував їх, може, мисливець, може, вугляр. Одне було певне: коли будувались ці хатки, довкола шуміла тайга і ніхто з тих будівників і в думці не мав, що колись у цьому місці з'являться селище, шахта, що в хатках будуть мешкати люди і дякуватимуть тим невідомим будівельникам за те, що можуть жити в них, а не в загальних бараках.

У меншій хатинці мешкали дві жінки: медсестра Таїса Юхимівна і санітарка Катя. Обидві — молоді, вродливі. Особливо впадала в око краса Таїси Юхимівни — висока, струнка, з матовим личком, карі очі, рівні, як шнурочки, брови. Вона сиділа вже третій рік, побувала на різних табірних пунктах, на різних роботах і нарешті як медсестра була переведена з радгоспу Кочмес у Кирту.

Таїса Юхимівна по службі підлягала Миколі Олександровичу як начальникові санчастини. І не раз за-

ходила до них додому в службових справах. Полагавши їх, ішла, хоч і просили її господарі залишитись, випити чаю, поговорити. Виправдувалась браком часу та й страхом перед охороною, бо ж не можна зекам-жінкам заходити в чоловічі приміщення.

Одного разу Таїса Юхимівна завітала, коли Миколи Олександровича не було дома. Хотіла йти назад, але Гаєвський затримав її майже силоміць. Він дістав поза зоною дорогих цукерок, на плитці в казанку мав готовий чай і хотів пригостити жінку, яка йому дуже подобалась. Таїса погодилась випити склянку чаю з цукерками. Від неї Гаєвський довідався, що її чоловіка, кадрового офіцера, заарештували з цілою групою командирів. Саме в той час, коли взяли й Тухачевського, Уборевича та інших полководців, звинувативши їх у зраді Вітчизни, і «пустили в расход», а їй без суду і слідства дали вісім років, як членові сім'ї зрадника Вітчизни, і відправили на Північ. Спочатку в радгосп Кочмес. Там жіночий табір.

— А як вам було в тому таборі? — спитав Гаєвський.

Таїса Юхимівна здригнулась, немов прокинувшись від страшного сну. Вона була гладко причесана з проділом посередині голови, з двома косами, укладеними в кружальця, з яких кокетливо визирали кінчики спокусливих маленьких вушок. Вона вловила на собі пильний погляд Гаєвського і мимоволі поправила зачіску.

— Ой, не питайте. Я щаслива, що вирвалася з нього, — промовила, червоніючи.

Тільки заспокоївшись від напливу почуттів, викликаних спогадами, почала розповідати історію своїх страждань після того, як її забрали з рідного дому, про перші дні перебування в таборі. Її розповідь була подібна до тих, які Гаєвський чув у Покчі від Наташі. Певне, така доля всіх жінок у таборі.

— Перша зима, пам'ятаєте, яка була сувора і сніжна, це на початку тридцять восьмого року. Снігу насипало

по пояс, нарядник посилав мене на роботу в ліс. Натягаєш на себе ватні штани не першого строку, підпериш фуфайку мотузкою, — і на вахту. І зараз страшно згадати. З лісовалом я, жителька Севастополя, ніколи нічого спільного не мала, а тут треба обкопати дерево від снігу, підрубати сокирою і спилати. Про виконання норми не могло бути й мови, а прийдеш у зону, то за невиконання норми — триста грамів хліба. Так кілька днів підряд, і людина готова: лікарня — і на той світ. Десь так за тиждень нарядник запропонував мені легшу роботу, але такою ціною... Я з огидою відкинула його домагання. Зрозумівши, що не можу працювати на лісовалі, я відмовилась від цієї роботи. Мене — в ізолятор, на триста грамів і баланду. І знову загроза смерті. Тоді підходить до мене комендант ізолятора і повторює пропозицію нарядника. Посилаю і його до всіх чортів. Іду до начальника табірної пункту. Він вислухав, але, бачу, і в нього нечисті думки, посміхається ласо, очі горять... і такий він мені огидний, що, здається, готова була б убити його. А він підходить до мене, схопив і хотів поцілувати. Я вирвалася і дала йому такого ляпаса, що він аж заточився і мало не впав. Я — в двері і втекла. А на другий день мене в етап — і сюди, в Кирту. Боявся, мабуть, що осоромлю на весь табір. Він був вільнонайманий, із солдатів-охоронників, малописьменний, боявся, що за зв'язок з ув'язненими йому могли б припаяти щонайменше догану.

З її личка сповз рум'янець, розтанув, мов рожева хмаринка, і на його місці виступила крейдиана блідість. Схвильована спогадами, Таїса Юхимівна підвелася. Гаєвський затримував, але даремно.

Коли гостя пішла, Микола довго думав над долею жінки в таборі. Не кожної, бо були й такі, що табір вважали рідним домом. Це блатні, повії, які не занедбували свого фаху і в цих умовах. На роботу не ходили, а коли й виходили за зону, то користі з них мало. Ці

жінки не йшли в рахубу, сумна доля була в таких, як Таїса Юхимівна. За один день через злих людей вона з щасливої, молоді хазяйки дому, дружини і матері стала вдовою і невольницею, з якою може, як з річчю, поводитись усякий бандит в ролі коменданта, начальника чи нарядника. Вони владні над її життям і смертю, і ніхто не порятує, бо нема кому скаржитись. Далі оперуповноваженого скарга не піде, а він за це не помилує.

Гаєвський пригадав, як поскаржився Сталіну на табірні порядки Івась Мельник — і що з того вийшло.

У той час в світі відбувались великі події. Восени тридцять дев'ятого року гітлерівська Німеччина напала на Польщу. Тієї ж осені Радянський Союз уклав договір з німцями про ненапад. І, нарешті, взимку почалася радянсько-фінська війна. До табору доходив тільки відгомін тих далеких подій, неначе цим приреченим людям, що сиділи в таборі, не було ніякого діла до того, що твориться в їхній Вітчизні. На війну нікого не брали, навіть молодих солдатів з охорони, — нібито стерегти в'язнів, що сиділи (зрештою, невинно), було важливіше, ніж боронити від ворога Вітчизну.

У таборі вирувало. По кутках у бараках та інших відлюдних місцях невеличкими групами збирались комуністи і патріотично настроєні інтелігенти для обговорення нової ситуації. «Чому виникла війна? — було основне питання. Чому маленька держава рискнула помірятись силами з велетнем? Значить, не все у нас гаразд. Значить, фінни розраховують на незадоволення наших мас».

— Треба дивитись правді в очі, — говорив геолог-литовець, з якого друзі потішалися, що виводить свій рід від Гедіміна. — У нас табори, а в таборах невинні люди. Треба вимагати, щоб нас послали на фронт.

На бажаннях і розмовах, звичайно, закінчувалось. Демонстрація в таборі чи бунт могли закінчитись розстрілом, а ризикувати нікому не було охоти. Довелось чекати, що буде далі.

Йшов сьомий рік перебування Гаєвського в таборі. Ніколи він не сподівався, що зможе відсидіти так багато років, а, проте, витримав. Таки правда, що людина — витриваліша за будь-яку тварину. Коли б розкласти на частинки все те, що пережилось за ці роки, то, здається, неможливо було б пережити жодної з них. А все-таки пережито, і людина продовжує далі боротися за своє існування. Велика ж бо тяга до життя.

Новим у кінці сорокового року було те, що в табір почали прибувати військові: рядові солдати й офіцери. Це були люди, які вирвались з полону або відповіли начальникові не так, як тому хотілось, похвалили зброю ворога, його літаки чи танки, тож начальникові вистачало поділитись своїми здогадками перед відповідними органами, як такий «підозрілий» переставав йому заважати. Словом, табір поповнювався новими людьми, найсвіжішого «набору». Від них табірники довідувались, як виглядає сучасна війна, які роди військ брали участь в операціях на Північному фронті, які види зброї застосовувались і як воювали фінни. Це цікавило не лише старих вояків, що пройшли першу імпералістичну і громадянську війни, — але й молодих в'язнів. Мабуть, усі без винятку проміняли б табір на фронт.

Новий наплив військових сумом лягав на серце. Гаєвський зрозумів, що війна (хоч і коротка, в одному кутку країни, та все ж кривава війна, яка коштувала життя не одній тисячі людей) нічого не змінила. Все йшло по-старому, на волі арешти тривали, значить, тим, хто покинув табір після звільнення, перспектив не було ніяких.

Раз на місяць, а іноді й частіше, залежно від обставин, у таборі відбувались обшуки, по-табірному «шімони». Вночі до барака заходило кілька наглядачів, зганяли сонних людей в один куток і починали ритися в їхніх сундучках, матрацах і подушках, набитих сіном. Чого саме шукали — нікому не було відомо, але забирали саморобні ножі, листи, фотокартки, дзеркальця, якщо

вони були чогось варті. Навіщо? Ніхто не знав, навіть ті, що робили той злощасний «шмон», від самої назви якого мурашки бігали по шкірі.

В одному з бараків був днювальним, відомий уже читачеві білорус Вася Жерносек, молодий парубок, який удавав з себе дурника. Він вирішив, що так легше прожити і, здається, мав рацію. На важкі роботи його не брали — від них він рішуче відмовився, заявивши, що мати йому заповіла берегти здоров'я. Його саджали в ізолятор, коменданти і нарядники били, але, побачивши, що все це даремно, зробили днювальним, і він «придурювався» на цій посаді. Роботу днювального виконував без ентузіазму, але вона його влаштовувала, бо тут він міг дещо заробити, виконуючи дрібні послуги: то миску супу від кухаря, то шматок хліба від «каптьора», то щось із чужої посилки. Його експлуатували наглядачі, заставляючи мити підлогу в казармі, а то й у приватних кімнатах, і він ішов безвідмовно, хоч це й не входило в його обов'язки. За це теж одержував пайку хліба, іноді півпачки махорки, і був задоволений.

Одного разу він мив підлогу в кімнаті наглядача-холостяка. Над його ліжком висів паперовий килимок, один з тих, які продукували табірні художники, здебільшого блатні. На них були зображені хатки над ставом, а на воді — лебеді. Килимки за пайку хліба і шматок сала купували вохровці і невибагливі на художні смаки цивільні мешканці селища. На цьому килимку Вася побачив ряд фотокарток різних жінок, а між ними впізнав наречену свого сусіда по ліжку, єврея Кавфмана. Кавфман одержав це фото від дівчини недавно, після довгої перерви в листуванні, коли уже втратив надію взагалі що-небудь від неї одержати. Аж тут фотокартка! Бідний юнак плакав з радості, раз у раз цілував її, раптом після «шмону» карточка зникла. Він розпитував і наглядачів, і «вохру» — ніхто нічого не знав й знати не хотів. Аж тут дурник Вася виявив фотографію, знайшов у зовсім несподіваному місці.

Не довго думаючи, Вася зняв її зі стіни і заховав у пазуху, а ввечері, коли товариші повернулися з роботи, віддав власникові цю реліквію. Відтепер Кавфман уже не розлучався з нею й уві сні. Сподівалися, що Васі дістанеться від наглядача, але обійшлося. Наглядач, певно, подумав, що її вкрав хтось із його братії, бо знав, що і серед них є любителі видати фотокарточку чужої коханої за свою. З того часу між Васею і Кавфманом зав'язалася міцна дружба.

XVII

Відколи Гаєвський прибув на Кирту, виробництво, хоч і повільно, та все ж рухалось уперед. Виросла шахта номер три. Неповдалік від неї — нова командирова, тобто житло для людей, що на цій шахті працюватимуть, отже, як водиться, — зона, з усіма необхідними будівлями: спершу вахта, а потім бараки, контора, «каптьорка», кухня, і, звичайно, карцер. За третьою шахтою пішла шахта номер чотири. Для неї окремої командирівки не будували, і робітники мешкали в зоні третьої шахти. Четверта була віддалена від третьої на три кілометри. Почали копати в тайзі шахту номер п'ять, коли несподівано вибухнула війна. Страшний і пам'ятний для табірників був день 22 червня 1941 року. Радіо принесло звістку, що німці перейшли кордон і просуваються в глиб нашої території. Вранці передали виступ Молотова. Суху, нецікаву промову.

— А де ж Сталін? Чому він не говорить? — питали пошепки один одного табірники. — Де ж гасло «Будемо бити ворога на його території, та ще й малою кров'ю?» Це, здається, було сказано Сталіним, чи, може, Ворошиловим? Чому ж не підтверджують ці слова на ділі?

У конторі сільгоспу, в лимарні, та й у всіх бараках зони не стихали розмови про події в світі. Переважала

в них тривога за долю Вітчизни. Перші успіхи ворога викликали занепокоєння і скорботу. Тільки один з блатних висловив бажання, щоб німецька бомба впала на казарму «вохри» і на кабінет «кума», проте воно не знайшло схвалення.

Гаєвський застав у конторі сільгоспу Подольського, Борисова і Григорія Йосиповича, який покинув свої розрахунки і прибіг послухати, що кажуть люди. Усі жваво обговорювали події.

— Що ви про все це думаєте, товариші? — не вітаючись, спитав Гаєвський, переступивши поріг.

Ніхто не відповів, питання здалося всім наче недовірчим, і тільки коли вдруге запитав, Григорій Йосипович зі злою усмішкою сказав:

— Відбувається горезвісний «Дранг нах Остен».

Недавній професор, а тепер табірний нормувальник добре знав всесвітню історію.

— Це стара як світ політика німецьких загарбників, — продовжував він уже серйозно. — Початок її датується ще десятим століттям і спрямована вона, як і тоді, так і впродовж усіх віків, на загарбання слов'янських земель. Зараз не місце і не час розповідати історію, але колись, коли буде охота, будь ласка, розповім про Тевтонський орден і про Льодове побоїще. Все це були спроби натиску на Схід. Нинішній «дранг», мабуть, найбільший і найнебезпечніший. Адже Австрію, Чехію і Польщу німці вже проковтнули. Тепер вони намагаються випробувати нашу міць.

Гаєвський наче не чув, що говорив Григорій Йосипович. Думав своє.

— Довго триватиме ця війна? — спитав знов.

Він був збуджений, блідий, руки в нього тремтіли і зуби цокали, як у лихоманці.

— Ще ж тільки почалася, — промовив, скорботно зітхнувши, Борисов. — До того ж ворог уже на нашій території. Якщо німцям і далі так легко піде, то за місяць матимуть Україну.

— Що ви кажете! — заперечив Гаєвський. — Ми ж не чехи і не поляки. Ми — сила!

— Побачите.

— Ні, ні, цього не може бути, — протестував Гаєвський.

— Побачите, — твердив своє Борисов.

— А що з нами буде? — спитав Микола.

— Будемо сидіти, — озвався песиміст-професор. — Сидітимемо і далі.

— Невже не покличуть нас на війну?

— І не сподівайтесь.

— Треба писати заяву, треба проситись на фронт. — Наївна ви людина, — промовив Григорій Йосипович. — Вам не повірили, що ви чесний на волі, в мирний час, а хочете, щоб повірили під час війни? Вони ж бо-ються, що розкриєте таємницю наших таборів.

Його іронії не зрозуміли.

— Таємницю наших таборів за кордоном краще знають, ніж ми з вами. Не в цьому справа.

— А в чому ж? — підняв брови професор.

— Не знаю і не хочу про це говорити.

— Даремно, поговорити б варто, — не вгавав Григорій Йосипович, — ви ж письменник, інженер людських душ.

— Перестаньте кепкувати, — запротестував Гаєвський.

— Я цілком серйозно. Та коли не хочете — не слухайте.

Він смикав свою борідку, все ще єхидно посміхаючись.

— От вашого брата, інженерів людських душ, тут щось небагато, Миколо Степановичу, — промовив по хвилі. — Було вас двоє, та одного кудись прибрали, можливо, для порядку, на той світ, і тільки ви у нас лишились.

— А ви хіба себе до цієї категорії не зараховуєте?

— Ні, я тільки виховував ті душі, учив їх, щоб вас

розуміли, щоб вас любили, інженери наші! Але... про що говорити! Начальство знало, що робить, воно вирішило, що я не можу навчати радянську молодь, і заслало мене сюди, нормувати роботу зеків і писати їм «туфту» в нарядах.

Страшно було чути такі слова від людини, яка, маючи феноменальну пам'ять, колосальні знання, ерудицію, виконувала роботу нормувальника. Крім усього, Григорій Йосипович був дуже працювитою людиною. Для одного табірнього поета-початківця він написав по пам'яті поезику, цілу книжку; він прекрасно знав образотворче мистецтво, кращі зразки його бачив у музеях Європи, міг годинами говорити про мистецькі школи та їх творців, чудово знав музику, неабияк грав на роялі і прекрасно знав рідну, російську, та іноземну літературу — твори іноземних авторів читав в оригіналі.

— То ви не будете писати заяву з проханням відправити вас на фронт? — спитав Гаєвський.

— До кого? До господи бога?

— В Москву.

— Це все одно, що до бога, — сказав професор і встав, бо, мабуть, не хотів говорити на цю тему. — Піду я, роботи багато. «Та нехай собі як знають, божеволіють, конають — нам своє робить», — процитував він і вийшов.

«А може, справді професор має рацію, що нам «своє робить», а не писати безнадійні заяви, — думав Гаєвський. — Як не є, а табір — теж установа державна. Тут задарма хлібом не годують, тут працюють радянські люди».

Микола згадав свою роботу на каналі Москва — Волга, куди його закинули відразу після тюрми. Канал будували зеки. А дорогу Котлас — Воркута хіба не вони укладали? І каналом, і залізницею користуються люди, має користь держава. А вугілля, що добувають наші шахти, хіба не піде на користь державі для при-

скорення перемоги над ворогом? «Піде!» — промовив уголос Микола і повеселішав.

Загальна мобілізація торкнулась і табору. З Кирти виділили двадцять п'ять солдатів з охорони — і все, нікого з в'язнів не взяли. Не допомогли заяви Гаєвського та інших товаришів, ніхто тих заяв не читав. Табірники знали, що німці наступають, що вже захопили половину України, а наші війська продовжують відходити і, хоч як не намагаються, не можуть стримати натиск сильного і підступного ворога.

— Чому ж хазяїна не чути? — питали один одного зеки. — Нехай би виступив, пояснив, чому наші війська відступають, — чи такі слабкі наші сили, чи, може, це стратегічний маневр?

І от нарешті третього липня, на дванадцятий день від початку війни, коли німці захопили вже Прибалтійські республіки, половину Білорусії і західні області України, виступив по радіо «вождь». Знову зібралися четверо товаришів у конторці. «Товариші громадяни! Браття і сестри! Воїни нашої армії і флоту...» — сльозливо почав той, кого вважали геніальним і передбачливим уся країна.

— Чуєте, «браття і сестри!» — вривався в промову Сталіна професор. — Бач, коли приперло, то знайшов братів і сестер. Ось вони, твої брати, в чорних бушлатах, — заговорив він палко, запально. — Ось твої сестри, — вказав у вікно, де на купі вугілля стояли з лопатами в руках замурзані вугільним пилом жінки-табірники у чоловічих штанах і грубих робочих спецівках, слухаючи по радіо промову Сталіна. — Ось твої сестри, яких ти, геніальний, позбавив радості виховувати дітей, любити своїх чоловіків і наречених, яких ти занапастив, «батьку всесоюзний!»...

— Тихо!.. — затулив йому рота рукою Подольський. — А коли хтось почує? Не можна так ризикувати! Воєнний час! Тепер розстріляти людину — все одно, що плюнути!..

— Не шкода життя, — сказав професор.

— Вам, може, не шкода, а я мушу жити, у мене діти.

— А хіба від того, що ви тут живете, вашим дітям легше? Та й що це за життя?

— Чекайте, тепер ситуація зміниться, війна внесе докорінні зміни.

— Такі, як фінська? Нові табори в'язнів?

— Тут пахне чимсь іншим. Я такої думки, — сказав Подольський майже пошепки, — що після війни — чи виграємо її, чи програємо — такого неподобства, яке твориться досі, такого винищення людей не буде.

— Буде, — сказав упевнено професор. — Війну ми виграємо, в цьому нема сумніву. Наш народ виграє, наш великий, могутній народ, що забув усі несправедливості і поклав своє життя на вівтар Вітчизни. Бо ж не секрет, що великий процент тих, які зараз воюють, мають або мали у таборах батьків, братів, рідних. Вони все забули, у всіх одна турбота: Вітчизна в небезпеці. Наш народ не дасть ворогові панувати на нашій чудовій землі, не дасть! Інша річ, що «великий» припише собі перемогу над ворогом, і буде те саме, що було, а може, й гірше. — Він помовчав хвилину. — Я вже вам не раз казав і ще раз кажу: винищення людей — це його божівільна ідея. Це, зрештою, притаманне тиранам різних масштабів: Полікратам, Діонізам, Періандрам... Нерон, як відомо, влаштовував бої гладіаторів, любив дивитись і слухати, як тріщали людські кістки в зубах левів на арені, для власної розваги спалив Рим... Історики тих часів не говорять нам про психічні розлади у тодішніх владик, тоді медицина була не на такій висоті. Тепер вона стоїть вище, але хто наважиться сказати, що наш «вождь і вчитель» хворіє на манію величності або на манію переслідування, або разом на обидві, що, мабуть, найпевніше. Пам'ятайте: доки він живе і здоров'яє, ми будемо «припухати». Ось так, любий Миколо Степановичу. Ви, може, ще

колись йому спасибі скажете, що посадив, бо коли вернетесь, то по вашій смерті ніхто з майбутніх поколінь не докорятиме вам підлабузництвом. А на волі примусили б писати оди і славити того, кого ви ненавиділи, як більшість ваших колег, що залишилися на волі поки що. *Dixi et arripam levavi*.

— Що він сказав? — спитав Подольський по відході професора. Він не знав латинської мови. Гаєвський переклав: «Я сказав і облепив душу».

...Війна закривавленими чобітьми топтала нашу рідну землю. Горіли села, в руїнах лежали міста, гинули люди: військові і цивільні, жінки, старики і діти, гинули посіви, пасовиська і луки, падали під ворожою сокирою зелені скарби країни — ліси.

Табір не бачив війни. Знав про неї зі скупих повідомлень по радіо. За всю війну в'язні не чули гулу жодного літака, проте війну відчували на власному шлунку: основний харч, хліб, став непридатним для їжі. Протягом якогось часу пекли хліб з вівса грубого помолу, несіяного, з половиною. Жувати його було важко, остюки застрягали в горлі, між зубами, шлунок не перетравлював соломи. Восени завезли в табір баржу квасолі, і от майже цілий рік табірникам довелося їсти баланду з квасолі — вранці, в обід і ввечері. На друге в обід були котлети чи бабка теж з квасолі, іноді з куском риби, рідко коли — з м'ясом. Мостили їжу олією. Але після того, як її розподілили між комендантом, нарядником, кухарями та іншими «придурками», роботягам лишилося дуже мало. Добре жилося у таборі в усі часи — мирні і воєнні — блатним або вуркам. Ці люди не витрачали енергії, бо нічого не робили. Коли й виходили з бригадою на роботу, то все одно нічого не робили, бо, як правило, бригадиром був блатний. В блатних були такі гасла: «Їж — прій, на роботі — мерзни» або «Поїв до поту, поспи в охоту». Союз блатних був дуже сильний, і табірне начальство нічого не могло з ним зробити. За панування Ягоди (а це було справжнє панування,

і не тільки його, а й усіх начальників таборів, що будували собі руками в'язнів палаци і жили в них у розкошах, як королі) в усіх начальників вурки були в пошані. Вони мали стояти на боці охорони на випадок бунту «контриків», які, до речі, ніколи ні про які бунти не помишляли. Проти кого вони могли бунтувати? Проти рідної держави, за яку заплатили власною кров'ю? Ті ж, на кого спирався Ягода, і йому подібні, байдужі до неї, якщо не ворожі, хотіли тільки весело пожити і нічого не робити, їм було все одно, хоч би у країні був і капіталізм. Однак, як не дивно, саме вони вчинили бунт.

Це трапилось десь у сорок третьому році. В одному табірному пункті на Печорі начальником був побутовець-аферист на прізвище Ретюнін, який тільки-но відсидів свій строк у таборах.

Чи то цьому Ретюніну захотілося слави Степана Разіна, чи Пугачова, чи просто йому нудно було сидіти на одному місці (вурки не люблять одноманітності), бо одного разу він зібрав своїх блатних і поділився планом, дуже простим теоретично і нездійсненним на практиці. Полягав він у тому, щоб роззброїти «вохру», солдатів перестріляти, навантажити продукти з бази на сани, доїхати до першої стоянки оленярів, силою забрати в них нарті і оленів і йти війною на всі табірні пункти, які містяться на берегах Печори. Він був певний, що всі в'язні повстануть, приєднаються до нього, і таким чином він звільнить усі табори. План Ретюніна здійснився тільки частково. «Вохру» свого табору він справді роззброїв і пішов із своїм «військом» вгору по Печорі, але скоро йому заступили дорогу солдати, мобілізовані по радіо в усіх найближчих табірних пунктах. Відомо, що взимку можна пересуватись тільки по ріці, і то найждженими дорогами. Маршрути Ретюніна були заздалегідь відомі. Заступили йому шлях в одному місці на Печорі. Серед снігів на ріці зав'язалася перестрілка, в якій Ретюніна було вбито, а решту табірників повернено, як овець, на табірний пункт. Закінчилася

ця безславна епопея тим, що всі учасники «походу» Ретюніна, винні й невинні, дістали додаткові строки.

Блатні ділились на дві категорії: «законників», які дотримувались злочинських законів, і «сук», тобто тих, що їх порушували. Блатне слово «зсучився» означає «зрадив». Основні закони їх були такі: злочин не сміє експлуатувати злочинця, а тому злочин не повинен займати ніякої посади, на якій міг би хоч якоюсь мірою верховодити над товаришем по «професії». Отже, ні комендантом, ні десятником, ні бригадиром злочин «законник» не мав права бути. Він старався нічого не робити. Коли ж примушували, тоді намагався працювати на загальних роботах. Однак найчастіше блатні «придурювалися» на культурній ниві: малювали плакати, віньєтки для стінних газет. Серед блатних були талановиті люди, були й любителі театрального мистецтва, які брали участь в агітбригадах, створених на зразок «Синьої блузи» — естрадного театру двадцятих років. У таборах створились невеличкі колективи, які виступали з виставами на актуальні теми, що носили характер інсценізованої газети. Тексти, звичайно, писали поети, яких у таборах не бракувало. Були тут професіонали і початківці; траплялись поети і серед блатних. В аматорських гуртках, у стінгазетах блатні-«законники» мали право виступати. Серед них (небагато, правда) були і освічені люди. Другим важливим злочинським законом було — не кидати свого ремесла. Кожен вурка вмів грати в карти, причому не для розваги, а щоб виграти. Грали на що попало. Могли грати на пайку хліба, на чоботи «каптьора» або голову начальника. Найчастіше грали на частини свого одягу чи одягу когось із фраєрів. Любили хвалитися великими виграшами або програшами в кілька тисяч. Це не означало, що й справді були такі великі ставки. Просто так блатні оцінювали речі, на які грали. Пара чобіт могла коштувати дві, а то й десять тисяч. Це залежало від тих, хто грав. Цікаво, що себе вони називали людьми, а всіх інших — фраерами, чортами,

рогатиками, гострокопитиками тощо. Якщо вурка сказав: зараз прийде чоловік, то це означало: чекай блатного. Грали тільки з своїми, з «людьми».

Траплялось, що програвали з себе все до нитки і залишалися в самій близьні. Це відбувалось найчастіше в карцері або в тюрмі, звідки не виводили на роботу, отже, «програний» міг спокійно сидіти на верхніх нарах в близьні. Були такі, котрі програвали пайки хліба на місяць наперед. Не маючи що їсти, рубали собі пальці, щоб потрапити в лікарню, де годуватимуть. Так розплачувались за програш. Програти в карти і не заплатити вчасно вважалося серед блатних найбільшою ганьбою, такого вважали «заганим» і його не мали більше не тільки за злодія, а взагалі за людину. Могли й зарізати, і це нікого не здивувало б.

Одного разу візник кінного парку Іван, кличка Рябий, повернувшись увечері з роботи, сів у бараку грати в карти і програв буханець табірною хліба вагою в три кілограми. Строк розплати визначили йому три години. За цей час Іван мав десь дістати хліб. Тут вибору не було: або відібрати у товаришів, або пограбувати «каптьорку». Але звідки у товаришів так багато хліба? Залишалась «каптьорка». А це не така легка справа, саме тоді хліб видавав «каптьор», сильний як бик чоловіча, з ним миршавому Іванові не справитись. Та й «каптьорка» зачинена зсередини, до неї не влізеш. Проте злодій знайшов вихід. Пригадав, що на сінній базі, де за годину до того вивантажував сіно, бачив на вікні у сторожа буханець хліба. До бази було зо два кілометри з гаком. Він збрехав вартовому, що йде до хворого коня. Йому повірили, видали перепустку, і він помчав на сінбазу. Було вже темно, дорога вела через ліс, але він біг, бо строк минав. Ось і база.

Здивований пізнім візитом, сторож, славний дідок, родом з Волині, якому залишалось кілька місяців до кінця строку, запросив гостя до хати. Закурили, погмоніли, а гість чомусь не може зважитись узяти хліб,

що лежить на вікні поруч із кільканадцятьма грамами олії, півкілограмом пшона і дрібкою цукру. Попрошавшись, Іван подався до виходу. Сторож вийшов проводити гостя за поріг, але в хату вже не повернувся. За порогом лежала сокира, якої старий, наколовши дров, не встиг прибрати. Рябий схопив сокиру і, обернувшись, ударив нею господаря по голові. Старий упав мертвий. Тоді Рябий забрав хліб і подався в зону. Більше нічого не чіпав: інші продукти так і залишились на вікні. Честь картяра була врятована.

Суд засудив убивцю на десять років, а оскільки вже мав десять, з яких відсидів два, то тільки додали до десяти два роки. Дешево обійшлося життя людинизека. Табірний суд, милосердний для злодіїв, був непримиренний для людей з різними політичними обвинуваченнями у «справах». Це відчув і перевірів на власній шкірі Микола Гаєвський.

«Суки» і «законники» ненавиділи одні одних, і не раз у зоні доходило до кривавої різанини, внаслідок якої були вбиті і поранені з обох сторін. Доходило до того, що «законників» тримали в окремих табірних пунктах, далі від «сук». Табірне начальство старалося привертати на свій бік «законників», даючи їм посади комендантів, бригадирів, і такі для решти «законників» уже були «суками» і непримиреними ворогами. Одначе ремесло злодійське можна було «зав'язати», тобто покинути. Покидали його, звичайно, люди, які випадково потрапляли в злочинне товариство й відтак у тюрму, і їх гнітило це становище. І вони намагались змінити сім'ю: коли «зав'язували» блатні, які вирішили завести сім'ю: одружитись з порядною дівчиною і чесно працювати. Це робилось досить просто. Той, що збирався «зав'язати», заявляв про це своєму товариству, і воно відпускало його, але він уже не смів брати посад, які ставили б його над злодіями і не смів красти. З таких виходили, до речі, хороші робітники і чесні люди, виростали талановиті інженери, бухгалтери, інші спеціалісти.

Людам у таборі не давали засиджуватись довго на одному місці. Їх перекидали з одного табірнього пункту в другий. Одних — щоб позбутися ледарів, хворих, других — з так званих «режимних міркувань». Найдовше втримувались у таборі деякі спеціалісти — начальники шахт, інженери. Серед них були і Микола Гаєвський, лимар Мислицький, який на своїй роботі відбув десятирічний строк. Думав досидіти строк у сільгоспі і Гаєвський, та не довелось.

Прийшов новий начальник рудника, а з ним нові люди, його довірені. На місце Гаєвського призначили молодого чоловіка, побутовця-афериста, який тільки-но звільнився з табору і з яким можна було робити незаконні справи. Начальник любив випити, спирт можна було діставати тільки за продукти, отже, в найближчі села йшли мішки вівса і свинячі туші. А Гаєвського, ніби за те, що не встиг вивезти сіно з далеких лугів, перевели в зону шахти номер три, «з виводом на загальні роботи». Цю переміну Гаєвський переніс досить важко. Адже вона позбавляла його тих привілеїв, які мав як начальник сільгоспу, тобто праці за зоною, відпадало ранкове молоко і вівсяний кисіль, чого в зоні шахти номер три не дістати. Але довелося змиритись. Почався новий період у його роботі й житті. В той час йшла розвідка вугілля, і в околицях третьої шахти працювали дві бурові.

Маючи вже деяку практику в бурінні нафтових свердловин, Микола Гаєвський попросився на роботу до бурового майстра Федора Петровича Ревенка. Його він знав ще відтоді, як Павло Михайлович Голубенко працював плановиком. Федір Петрович заходив у планову частину в службових справах, потім зустрічалися в бараку посиленого режиму, де також сидів Ревенко як небезпечний злочинець, хоч він, як і решта мешканців барака, не мав за собою ніяких гріхів. Потра-

пив у табір зовсім молодим і неписьменним хлопцем. За підпал будинку сільради в таборі пішло півсела, і він між ними, хоч зовсім не був причетний до цього. Відзначався винятковою працьовитістю і впертістю. Сидячи в «бурі», навчився читати й писати. Попрацювавши на буровій під керівництвом досвідченого бурового майстра, швидко засвоїв усі виробничі процеси, і незабаром став майстром сам. Мало того, він застосував нові швидкісні методи в бурінні, при спуску і підйомі інструмента, і швидко перевершив свого вчителя. Його бригада давала за день у два рази більше проходки, ніж бригада старого бурового майстра. Другим важливим моментом, чому Гаєвський пішов працювати на бурову, було те, що буровиків не змушували йти щоранку на загальний розвід — тяжку і неприємну повинність. Отже, їм не треба було топтатись на місці, поки «вохра» наведе порядок у бригадах, поки пропустить їх через вахту, по кілька разів перелічуючи людей і одержуючи усе нові цифри. Їм уже не доводилось вислуховувати щоранку «молитву» конвоїрів: «Бригада, слухай мою команду: вихід зі строю, крок праворуч, крок ліворуч вважається втечею, стріляю без попередження. Зрозуміло?» — «Зрозуміло», — відповідала бригада. «Руки назад, голову схилити, марш!»

У такому супроводі бригади йшли на роботу. Буровики виходили звичайно, раніше, до розводу, за них розписувався на вахті буровий майстер, і люди йшли самі, без конвоїра, без строю і без «молитви». Буровики мали ще й ту перевагу, що на місці роботи могли поводитись вільно, ніхто їх не перевіряв і не контролював. Так, один з них, Гаврилов, навчився ловити дичину сильцями. Наставляв їх звечора, а вранці іноді дичину з глухаря чи тетерева, рябчика чи ку-ріпку. Тоді було для бригади свято. Птицю там же на буровій варили і виходив смачний суп, що було дуже до речі, бо в таборі відчувався все більший голод. Звичайно, дичина попадалася не щодня, та хоч зрідка

люди споживали щось смачніше, щось домашнє, замість остогидлої за довгі роки баланди.

Гаєвському часто згадувалась картина художника М. О. Ярошенка «Скрізь життя». Справді, і в таборі, і в зоні жили люди, з якими можна було поділитися своїми думками, своїми radoщами і болями. Таким був і табірний аптекар, незабутній товариш Невлер. Престасна, благородна людина! Йому було вже понад шістьдесять років. Високий, кремезний, урівноважений. Свій тягар незаслуженої неволі ніс зі стоїчним спокоєм. Ніколи не нарікав на свою долю, твердо вірив у краще майбутнє. В його очах під навислими сивими бровами світилась доброта. Коли б носив бороду, а вона мусила б бути біла, міг би зійти за древнього мудреця-патріарха. На волі працював фармацевтом, дуже добре знав аптекарську справу, за браком медикаментів, робив ліки сам з місцевих трав, з дягелю, кори лози. Сидів він за те, що замолоду ще їздив до Америки. Гаєвського він по-батьківськи любив і допомагав йому чим міг. Іноді частував маленькою чарочкою «коньяку» власного виготовлення. Це був розведений спирт, закрашений відваром лозової кори, який він називав *decoctum salicis*. Смачний напій і дуже корисний. Після важкої цілоденної виснажливої роботи на буровій маленька чарочка наче повертала витрачені сили. Іноді, під час аварій, робітники бурової працювали не шкодуючи сил, не поверталися на ніч у зону, спали годинудві у кутку, та й то по черзі, а начальник бурової Федір Петрович Ревенко і зовсім не спав кілька діб, аж поки аварію ліквідували. Цього від людей ніхто не вимагав, але за довір'я вони платили самовідданою працею, свідомі своїх завдань і обов'язків.

Після роботи, а часом і у вихідний день, який давали табірникам раз на декаду, Гаєвський заходив до Зеліка Юдовича поговорити, посміятися з його жартів (старий був дуже дотепною людиною), поділитись новинами дня.

Коли аптека для клієнтів зачинялася, Зелік Юдович ішов у свою комірчину при аптеці, в якій спав, і через кілька хвилин виносив у мисочці кусочок риби власного приготування (він робив із тріскою всілякі маніпуляції: додавав олії, сушеної цибулі, яку одержував у посилках), і ці ласощі в мініатюрній кількості з сочком хліба подавав гостеві. А перед цим — маленьку, мов наперсток, чарочку «коньяку».

В сорок п'ятому році Зеліка Юдовича, несподівано для нього самого, звільнили (на клопотання родини) достроково, як старика-інваліда. Покидав він зону схвильований, але без великої радості, якої можна було сподіватись. Може, лякало якесь передчуття? В чужу душу не влізеш.

З Миколою попрощався сердечно. В обох стояли сльози в очах. Але більше Гаєвський про старого аптекаря нічого не чув. Були люди, що, покидаючи табір, спалювали за собою мости. Таким, мабуть, можна вважати і Зеліка Юдовича Невлера. А може, трапилось з ним те, найгірше, і він уже не міг писати? Старий аптекар залишився в душі Гаєвського назавжди сонячним промінцем серед табірної мороку.

У табір приходило все нове й нове поповнення. Це вже майже виключно були військові різних родів військ, різних офіцерських звань, різного віку. Спочатку вони трималися осторонь сірої табірної маси в брудних ватяних штанах і фуфайках. Певно, думали, що тут справжні злочинці, а вони, новоприбулі, потрапили в табір випадково, що ця помилка виясниться, їх перепросять і пошлють знову воювати за Сталіна, за Вітчизну. І ще боялися забруднитись, у буквальному розумінні слова, бо прибули вони на баржі в самій білизні: військові мундири з них познімали, а табірної «уніформи» під руками не було, отож повантажили їх на баржу і відправили геть з очей: на місці, мовляв, одягнуть. Табірники одразу дали новачкам назву — «білі леbedі», і ця назва приклеїлася до них, аж доки не повмира-

ли — годували їх дуже погано, давали хліб і оселедці, а воду доводилось пити з ріки. Майже всі, без винятку, страждали розладом шлунку, а де в кого — явна дизентерія. Ні ліків, ні фельдшера на баржі не було. Обов'язки лікаря виконував грузин, у якого чомусь був термометр. Проте міряння температури не давало користі, хіба тільки одному грузину. Прибувши сюди, назвав себе фельдшером. Йому повірили, і цей пройдисвіт, не маючи ніякого відношення до медицини, до кінця свого строку придурювався на посаді помічника лікаря.

Прибув в етапі «білих лебедів» і полковник артилерії. Звали його Михайлом Теодоровичем. Росіянин за національністю, він мав польське прізвище, досить важке для вимови, говорив, що далекі предки його по батькові були поляками і потрапили в Росію після польського повстання шістдесят третього року. Сам він польської мови не знав, проте його посадили за симпатії до Польщі, яка тоді повністю лежала під чоботом окупантів.

Минуло півроку з дня його арешту, а він ніяк не міг отямитись — писав заяви в ЦК партії, Сталіну, головному прокурору, верховному командуванню. Але всі вони не йшли далі кошика для сміття в кабінеті оперуповноваженого. Був тоді «опером» лейтенант Жовтяник, людина холодна, бездушна, кар'єрист, який не просився в лави захисників Вітчизни, а ховався від фронту в таборі в'язнів, ставши вершителем їх безталанної долі. Він не міг зрозуміти горя такого патріота і воїна, яким був полковник, поранений ще в громадянську і в Вітчизняну війни, груди якого ще недавно прикрашали два ордени Леніна, орден Червоного Прапора; лейтенант не старався допомогти людині в страшному, безвихідному становищі, боявся, щоб не запідозрили його в лібералізмі до в'язнів, та ще таких, як полковник.

Михайло Теодорович деякий час надіявся на сина, що воював на фронті командиром батареї і теж вкрив

себе доблесною славою. Чекав, сподівався, поки не одержав листа, що будь-які надії даремні. Йому дали зрозуміти, що його клопотання даремні: органи безпеки, мовляв, непомильні, і якщо взяли людину, то знають за що. Від недоїдання, а ще більше з горя, полковник захворів. У лікарні встановили: дистрофія. Страшна хвороба, що виникала головним чином від недоїдання і завойовувала собі дедалі ширший простір у таборі. У нього ця хвороба проявилася дуже різко. Може, тому, що був уже немолодим, а може, зіграв свою роль нервовий стан — і процес розладу всіх функцій організму став протікати особливо швидко. Іжа вже не затримувалася в кишечнику, і людина танула на очах. Умирав Михайло Теодорович у страшних муках. В агонах вигукував: «Хай живе Радянська влада, будь проклятий Сталін!» Це був перший прилюдний виступ проти всемогутнього. Медсестри повтікали з палати, щоб не бути свідками страшного блюзнірства. Хворі накрибувалися з головою: здавалось, на них упаде стеля, або ускочать наглядачі і потягнуть їх усіх, як свідків небувалого коштунства, в тюрму, але цього не трапилось. За полковником, один за одним, умирали «білі лебеді». В таборі з'явилася небувала досі хвороба — пелагра, проти якої не було ще способу боротись.

Полковник і ті військові, що зійшли за ним у могилу, не дожили до радості перемоги радянських військ у битві під Сталінградом. Червона Армія упевнено йшла на захід, а мешканці сибірських таборів з надією чекали кінця війни. Чекали оптимісти, бо скептики, такі, як Григорій Йосипович, твердили: ніщо не зміниться, все буде так, як було, табори існуватимуть і далі, бо доведеться відбудовувати країну, а для цього потрібні руки в'язнів.

А з фронту йшли тепер утішні вісті. Розгромивши ворога в Курській битві, Червона Армія по всьому фронту пішла в могутній наступ. Ув'язнені чекали скорого визволення України від ворога. Чекав радісної звістки

і Гаєвський. Десятирічний строк його наближався до кінця. Ще кілька місяців, і він покине цей остогидлий, страшний табір, цих начальників, наглядачів, вохривців, які лізли своїми чобітьми в його душу, позбудеться принизливих щоденних обшуків на вахті, коли «вохра» прискіпливо обмацує тебе з голови до ніг, шукаючи і в шапці, і в чоботях, чи не несеш у зону чогось недозволеного. Здавалося, що у «вохру» набирали найдурніших, таких, щоб не думали, а лише виконували.

Уже ночами, хоч і стомлений од фізичної роботи, не міг спати, все мріяв хоч на деякий час поїхати до брата, сестри, побачити інших родичів, яких покинув у дев'ятнадцятому році. Була велика сім'я, а лишилось кілька стариків...

По тому, як відходили у вічність його батьки, як умирали старі родичі і давні знайомі на волі, він усвідомлював свій вік. З того часу, як потрапив у табір, наче утратив рахунок власним рокам, бо з солідного чоловіка обернувся в слухняного хлопчика, якого водять за руку і поштурхують ним усі, кому заманеться. Крім того, перестав думати про власну сім'ю, дбати про себе, перестав турбуватись про одяг і їжу. Йому давали без грошей (здавалось так) одяг, харчі. І тільки коли наближався кінець строку, знову поверталися до нього втрачені категорії, якими жив до таборів, а з ними — і усвідомлення власного старіння, адже десять літ строку — це не додаткові роки життя. Десять років строку — це десять років власного життя, тільки в гірших умовах. Отже, п'ятдесятка не за горами... Чи від неї почнеться новий відлік часу?..

Й ось настало нарешті сьоме грудня тисяча дев'яност сорок третього року — день закінчення строку. Того ранку Ревенко не взяв уже Гаєвського на роботу. Товариші поздоровляли його з відбуттям незаслуженої кари.

Десь через годину по розводі в барак увійшли нарядники і комендант, як звичайно, перевірити, чи всі

вийшли на роботу. Гаєвський лежав на своєму тапчані і думав.

— Чом прохолоджуєтесь? — спитав нарядник. Він говорив ввічливо, бо знав Гаєвського як старанного робітника, який ніколи не симулював.

— Я вже своє відробив, — сказав Гаєвський, підводячись з ліжка.

— Як так?

— Сьогодні закінчився строк.

— Але ж до контори не викликали?

— Чекаю, що викличуть.

Нарядник і комендант пішли, а Гаєвський знову ліг, але вже з тривогою в серці. Справді-бо: чому не повідомили нарядника, що він уже вільний? Чому не покликали учора ввечері до бухгалтерії за розрахунком, адже строк минув власне учора ввечері. Такі здогади і терзання душевні тривали недовго. За кілька хвилин і терзання зникли, і покликав його до начальника табірної пункту. Гаєвський кинувся туди — полетів, все ще не тратячи надії, але в конторі на нього чекало страшне розчарування. Начальник табірної пункту прочитав йому циркуляр ГУЛАГу (Головне управління таборів), згідно з яким усі зеки, засуджені за статтю 58-ю на будь-які строки, залишаються в таборах як в'язні до кінця війни... Гаєвський знав уже з власного досвіду, що протест не допоможе, що начальник табірної пункту — таке саме ніщо, як і він, зек Гаєвський, робітник бурової...

Одного разу, вже десь на початку сорок четвертого року, за розпорядженням опера Жовтяника, Гаєвського перевели під конвоем у зону шахти номер два, де він мешкав колись з лікарем Миколою Олександровичем в окремій кімнатці на узбіччі, поруч із хатинкою медсестри Таїси Юхимівни. На цей раз його помістили не в хатинці, а в загальному бараку для шахтарів і призначили в бригаду вибійників. Такий був наказ оперуповноваженого. Чому, на якій підставі по закінченні

строку з ним почали поводитись, як з тільки-но засудженим в'язнем, чому літню вже людину послали в шахту, нікому не було відомо. Але Гаєвський, завжди дисциплінований, без заперечень пішов у бригаду колишнього злодія Москальця, що «зав'язав» зі злочинським ремеслом.

Москалець був молодий, розумний парубок. Попрацювавши рік у шахті, він став бригадиром, добре вивчив справу, дбав про своїх робітників, умів «вивести» їм норму, коли навіть вони її не виконували. В бригаді Москальця, крім Гаєвського, були ще Рувим Абрамович Зільберштейн, комуніст, колишній партійний працівник, якого посадили десять років тому по підозрінню в троцькізмі, комуніст Івлєв, родом з Кубані, колишній секретар райкому партії, два колишні колгоспники, а останнім часом воїни Червоної Армії. Обоє прибули в етапі «білих лебедів» і якимось чудом урятувались, уникнули долі полковника та його товаришів, котрі лягли в домовину, скошені неблаганною хворобою. Ці двоє опинились в таборі через те, що три дні побули в оточенні, хоч ворога там і в очі не бачили. Всі три дні вони блукали в лісі, голодні, сподіваючись, що їх звільнять свої. Нарешті німці відступили під натиском радянських військ, і солдати відразу пішли в наступ з частиною, яка їх звільнила. Одного з них в бою убито, а двох після успішного наступу заарештували і відправили в Кирту на роботи в шахту, позбавили не тільки волі, а й відібрали у них урядові нагороди. І все це тільки за те, що люди, потрапивши в оточення, не постріляли самі себе. Так принаймні формулював обвинувачення слідчий.

«Ви повинні були застрілитись, а не здаватися в полон».

«А хіба ми здавались? — пробував оборонятися старший. — Ми втекли в глиб лісу, щоб пристати до партизанів або дочекатись наших військ».

«Хто вам повірить?» — перебив слідчий.

Тоді старший з двох солдатів, дотепний полтавчанин Гаркавенко, сказав:

«Коли б ми пострілялись, то вам не було б що робити, і вас погнали б на фронт, якого ви й не нюхали».

За це він і його товариш Гулько одержали по десять літ таборів.

Бригада була досить строката, вона складалася з п'яти зовсім різних людей за віком, освітою, національністю, не кажучи вже про характери, уподобання, здібності. Проте всі вони працювали дружно, допомагали один одному, бо в перші дні в шахті було дуже важко, особливо новачкам, до яких належали Гаєвський і двоє солдатів. Зільберштейн та Івлєв вважались уже старшими шахтарями, хоч робили на шахті не більше двох місяців. Вони вже мусили виконувати щоденну норму, тимчасом як Гаєвський і солдати — тільки півнорми, бо були учнями.

Шахта номер два, куди спустилися новачки, була похила, розроблявся п'ятий горизонт — пласт вугілля завтовшки сімдесят п'ять сантиметрів. Працювалося важко: ніякої техніки не застосовували, бо її не було зовсім. Все робили за допомогою бура, кувалди і обушка з кількома зубцями. Процес видобування вугілля не складний, але важкий, зокрема для початківців, та ще таких, які не працювали раніше фізично. Треба було спочатку зробити підбій, лежачи на боці, вибрати обушком сажу з підосви вибою на ширину, визначену бригадиром, і завглибшки не менш як півметра. Після цього з допомогою бура і кувалди пробити кілька свердловин по півметра і більше в стіні вибою. В ці свердловини відпальник закладав патрони з вибуховими речовинами й запалював, а тоді вибійники зачищали стіну вибою для другої зміни.

Перші тижні, а особливо перші дні, в шахті Гаєвський переносив важко. Сам спуск на п'ятий горизонт нелегкий: сходи нерівні, в багатьох місцях поламані —

треба весь час бути в напруженні; поручні також вимагали бути набагато кращими. Та хоч незручно було спускатись, та виходити з неї після восьмигодинної роботи ще важче. Проте довелося звикати. Згодом звик і Гаєвський до крутих спусків, знав уже, в яких місцях треба бути обережним, звик до мокрих вибоїв. Жив надією на скорий кінець війни і всіх своїх поневірянь. Тим паче, що строк він уже пересиджував. Сиділи понад строк і Зільберштейн та Івлєв.

Після роботи, в бараку, лягаючи на свої ліжка, розмовляли — мріяли про скорий вихід з табору. Мрії ті не були рожеві. Чогось доброго не можна було сподіватись, хіба що легшої роботи, якщо залишаться при управлінні таборів за вільним наймом. Звичайно, до таких вільнонайманих начальство ставилось майже так, як до в'язнів. Різниця в тому, що вони не їли з табірного котла, а варили собі самі, одержували за роботу платню, а не так звані преміальні — кілька карбованців на місяць. І звичайно, мешкали за зоною, та «вохра» їх не обшукувала. А це вже було не абищо. Вони, ті веєни, не мали права мешкати у великих містах, а в малих їх також не прописували, бо в паспортах у них було тавро на все життя — стаття тридцять дев'ята, відома всім міліціонерам Союзу. За порушення так званого паспортного режиму колишній зек, а нині веєн, що посмів з'явитись у великому місті, діставав без суду п'ять літ нового строку. Таке «щастя» спіткало Бориса Йосиповича Борисова, який після звільнення поїхав в Одесу і повернувся з п'ятьма роками нового строку. Отож мрії шахтарів не були надто рожеві, однак без них також не можна жити.

Війна наближалась до завершення. Радянські війська добивали фашистського звіра в його лігві. Всі газети і радіо вихваляли доблесть Червоної Армії та її головнокомандуючого генералісимуса Сталіна. Багато людей не знало навіть, що то за звання таке. Питали один одного, особливо військові, хто може дати лю-

дині такий чин і за які заслуги. Правда, в усіх повідомленнях по радіо і в газетах, звичайно, говорилося, що всі перемоги на всіх фронтах здобуто завдяки Йосифу Віссаріоновичу.

— Хіба можливо, щоб одна людина могла командувати одночасно на всіх фронтах і здобувати скрізь перемогу? — питав Зільберштейн, залишаючись сам на сам з Гаєвським. Звичайно, цього не повинен був чути хтось третій, бо за таке можна було б ніколи не побачити волі. А що мав відповісти Гаєвський? Він міг лише сумніватися, як і дуже багато мислячих людей. Важко було допустити, що одна людина в цілому Союзі така геніальна, що керує всією державою, всіма фронтами, всіма ділянками науки.

Одне незрозуміло: як Сталін дозволяє про себе таке говорити? Це ж бо верх нескромності. Давно вже звертали на це йому увагу закордонні журналісти, але він сказав, що не може заборонити людям любити його. Чи це була любов, чи страх, чи, може, масовий психоз, чи примус згори — величати його перед кожними зборами, навіть отут, у таборі, коли весь зал вставав при згадці його імені і несамовито плескав у долоні. Не кожен, звичайно, робив це з любові, але мусив, бо коли б хтось, побачивши, що сусід збоку плеще в долоні без ентузіазму, і доніс, то людині тій це так не минулось би.

XVIII

Порівняно недовго, всього рік, довелося Гаєвському попрацювати в шахті. З вибійника його перевели на відгортальника вугілля. Це вже завдяки клопотанню лікаря, Миколи Олександровича, який при черговому медичному огляді вимагав, щоб Гаєвського взагалі вивели з шахти і дали роботу на поверхні, проте оперуповноважений затявся і наказав тримати його тільки

під землею. Це пахло недобрим, але Микола не міг здогадатись, де причина такої неласки. На початку строку за ним ходив «меморандум», який наказував тримати його на важких фізичних роботах, але ж за десять літ багато що змінилось. Невже й досі тяжить над ним ненависна тінь у вигляді цього оперуповноваженого — нелюда й кар'єриста Жовтяника?

Відгортальником Гаєвський пробув теж недовго, його поставили на відкачування вагонеток. Ці роботи вважались легшими, але залишались підземними.

— Чого це на вас «кум» уївся? — питав бригадир вибійників Москалець. — Чим ви йому не догодили?

Москалець любив Гаєвського за сердечність, ввічливість.

— Не мав я з ним і зустрічі ніколи, не кажучи вже про сутички. Якось незрозуміла злоба.

— Хтось «настукав» на вас, не інакше.

— Коли б так, то, може, сказав би.

— Це скаже, коли треба буде. Це жлоб, поганець, на наших горбах у рай виїжджає. Нові зірки на погонах його манять, заради них він півтабора погубить, гад.

Микола заспокоював його, просив говорити тихше, бо в лиху годину скаже — біда може бути.

— Мені нічого боятись, хай він мене боїться, — не вгавав Москалець. — Це вашому брату, усяким інтелігентам треба боятись, він вас усіх дуже не любить. А мені він нічого не зробить, знає, що де на мене сяде, там і злізе. Я бригадир, працюю під землею. Бригада дає норму? Дає. Хай спасибі скаже. А зачепить мене, кину бригаду, ляжу в ізолятор на нари і лежатиму. Сам прийде, гад, попросить, щоб ішов працювати.

Справді, у таборі тільки блатні могли поводитись сміливо, не боятись ні нових строків, ні карцерів. Вони ненавиділи всяке начальство, починаючи від бригадира і до начальника головного управління таборів, ненавиділи так, як раб тирана, і, не вибираючи слів, говорили те, що думали.

— Невже ви, просидівши десять літ у таборах...
— Не десять, а тринадцять, — поправив його Гаєвський.

— Так, правда, тринадцять літ, але це не так важливо... То неville ви не розчарувались у своїх ідеях?

— Ні, не розчарувався.

— Вам же їх обкаляли.

— Хто?

— Та всі ті опери, всі ті слідчі, судді, прокурори, що наживали капітали на вашому горбі.

— Це — на їхній совісті.

— Знайшли у таких совісті! А от коли б вам трапилась нагода втекти, ви б утекли?

— Куди? — замість відповіді спитав Гаєвський.

— Хіба немає куди? Ну, хоч би в Америку...

Гаєвський усміхнувся.

— Ви не бійтесь, — не зрозумів усмішки Москалець. — Я не «стукну», а ніхто нас не чує.

— Я не того сміюсь, і не боюся, що «стукнете». Мені смішно, що всі ту Америку раєм вважають. Чому? За що? За те, що там є мільйонери і мільярдери? Ви забуваєте про безробітних, бездомних...

— Побоялися б, що не дістанете роботи? — спитав Москалець. — Дивак! Тільки б описали наші табори — одразу б мільйонером стали.

— А батьківщина?

— Що — батьківщина? Де добре, там і батьківщина.

— Е ні, може, то для вас так, але запевняю, коли б мені на вибір дали: ось тут, у таборі, жити до кінця життя, або виїхати в Америку, я залишився б тут. І ви, мабуть, теж так зробили б. Ви просто не задумувались над цим ніколи. Ви тільки уявіть себе на чужині, де не почуєте рідного слова, рідної пісні, не побачите рідного неба, де довкола тільки панство — пихате, самозакохане, а ви серед них чужий і бідний, нікому не потрібний. І до всього того — німий, бо не знаєте мови.

Ми вже одвикли бачити багатів-нероб, нам важко було б звикати до різких контрастів між багатими й бідними, між тими, що живуть у палацах і тими, котрі туляться у фанерних халабудах.

— Звикли б.

— Ні, не звик би. А чому старі люди, які прожили там багато років, повернувшись на батьківщину, цілують рідну землю, як матір, плачуть з радощів. Ви не знаєте, що таке туга за Вітчизною?

— Ось ви ж з Австрії, а не тужите.

— З якої я Австрії?! — мало не обурился Гаєвський. — Я з Західної України, яку вже ось вдруге визволили від ворогів наші війська. Я тужу за рідними місцями, це правда, але ж я і тут між своїми людьми. Ми з вами говоримо одною мовою. От скоро війна закінчиться, і я поїду на свою Західну Україну, вклонюся рідній землі, старим порогам, якщо вони ще цілі. Я вірю, я певен, що не вік будуть табори для невинних людей, я вірю в народ-велетень, з якого мав щастя вийти. Я люблю його. І маю невгасиму надію на велике, щасливе майбутнє мого народу й моє особисте, і все це переваги над чужим краєм, хай там сьогодні, може, матеріально і краще.

— Мені важко вас зрозуміти, — промовив по деякій паузі Москалець. — Ми такі різні люди. Сказати б на вас: дурний — не вірно, божевільний — теж. Але й розумним назвати важко. Якби не знав, хто ви, сказав би — причинний. Мінати волю в Америці на табір на рідній землі не кожен зможе.

— Запевняю вас, що більшість буде на моєму боці.

— Може, хіба тому, що сім'ї дома залишили: жінок, дітей, — сказав бригадир.

— Я не залишив ні жінки, ні дітей, — відповів на це Гаєвський.

Москалець більше сперечатись не хотів. Махнув рукою і пішов, а Гаєвський довго думав над цією розмовою. Миколі здавалося, що бригадир не повірив у щирість його слів.

Дуже скоро виявилася причина неласки, в яку потрапив Гаєвський, стало зрозуміло, чому його зняли з посади завідуючого фермою і перекинули на бурову, чому, нарешті, з бурової перевели у шахту, хоча туди, звичайно, посилали молодих людей.

Одного разу нарядник вранці сказав Гаєвському, щоб на роботу не йшов, а чекав дальших розпоряджень. Що то мали бути за розпорядження, той не знав або не хотів сказати. О дев'ятій Гаєвського покликали на вахту. Тут уже стояв тюремний наглядач Ванька Окунь — пройдисвіт і «стукач» Жовтяника.

— Ви підете зі мною, — сказав він, облесно усміхаючись.

Цей чоловік був колись завідуючим базою, прокрився і дістав нових десять років таборів. Працюючи завбазою, був таємним донощиком оперуповноваженого: доповідав, що творилось на базі, хто при вивантаженні барж крав, і тим без суду і слідства оперуповноважений додавав строків скільки хотів. Не доносив Окунь тільки на себе. При одній ревізії бази було виявлено великі недостачі, і його засудили табірним судом ще на десять літ. Пам'ятаючи послуги вірного холоу, оперуповноважений зробив його наглядачем табірної в'язниці. Окунь прийняв цю посаду охоче і з вдячністю. Адже це давало великі привілеї. В таборі він був, як вільний. Ходив, куди хотів, без конвою, на вахті його не затримували, а обов'язки були невеликі. Три рази на день він приносив з кухні баланду і ще деякі добавки у вигляді каші, риби, один раз на день — хліб різної ваги, від трьохсот до шестисот грамів, залежно від ступеня провини арештованого. Словом, годував в'язнів, водив їх в убиральню, на допити, в лазню, до певної міри виконував обов'язки вохри, з чого був дуже гордий. Оцей самий Ванька Окунь, так його всі величали, взяв під розписку Гаєвського з вахти і повів на базу за два кілометри від шахти номер один, в будинок оперуповноваженого на березі Печори.

Володимир Іванович, так звали Жовтяника, з усмішкою попросив Гаєвського сісти, витягнув з шухляди папку, на якій було написано «Дело...», і запитав:

— Що ви знаєте про контрреволюційну діяльність зека Т.?

Він назвав прізвище старого, шестидесятирічного донського козака, який воював ще в 1914 році в одному ескадроні з прославленим на той час Кузьмою Крючковим, георгієвським кавалером усіх чотирьох ступенів. Старий у першу імперіалістичну війну теж був нагороджений георгіївським хрестом і медалями. Сидів у таборі давно. Тільки закінчиться один строк — йому дають кілька років нового, так що старий втратив надію коли-небудь вийти на волю. Зараз він закінчував останній строк, і оперуповноважений шукав приводу для нового, четвертого.

— Чому ви мене питаєте про Т.? — Микола зробив наголос на слові «мене». — І яка, так звана, контрреволюційна діяльність мислима тут, у зоні, взагалі?

Жовтяник зціпив зуби. Відповідь йому не сподобалась.

— Не знаєте? — перепитав він.

— Не знаю.

— Тоді скажіть про вашу контрреволюційну діяльність.

Тут Гаєвський не витримав. Він згадав свій арешт, моральні й фізичні муки, які перетерпів. І ось — нове знущання.

— Ви жартуєте, громадяніне уповноважений, чи серйозно? — спитав, весь трусячись від хвилювання, Гаєвський. В його очах бушувала гроза.

Жовтяник зблід, рука потягнулась до кобури. Він чув, а може й знав з власної практики, що в таких випадках, коли невинних людей обвинувачували у страшних злочинах, у слідчих летіли чорнильниці і все, що лежало на столі.

— Не хапайтеся за зброю, вам ніщо не загрожує. Чого ви хочете від мене?

Жовтяник зрозумів, що зараз нічого з нової жертви не витягне, тому непомітно для Гаєвського натиснув на гудзик електродзвінка. На дверях з'явився вартовий.

— Покличте Окуня і приходьте самі, — наказав.

За хвилину з'явився Окунь з солдатом.

На сьогодні допит було закінчено. До в'язниці, що стояла в зоні, оточена високим частоколом, Гаєвського ввів уже солдат. Від цього дня Микола Степанович вважався під слідством. Окунь по відході Гаєвського ще залишився, щоб одержати інструкцію, як тримати арештованого в тюрмі, як годувати. На це давались окремі вказівки. Коли він наздогнав нового в'язня, на обличчі його грала усмішка. Здавалось, у цієї людини не було більшої радості, як побачити в тюрмі когось із своїх ближніх. Йому б хотілося ув'язнити весь світ, бо ж коли він сидить, то чого мають інші ходити на волі.

Ворота в зону в'язниці були зачинені на важкий висячий замок. Окунь швидко вийняв велику в'язку ключів і відімкнув його. Гаєвський опинився на невеличкому тюремному подвір'ї. Тут було тихо. Загратовані вікна чотирьох камер були зовні закриті козирками — своїми рідними дерев'яними щитками, які пропускали тільки згори трохи денного світла. В такій камері, першій за номером, праворуч від входу, Окунь помістив Гаєвського. Переступивши поріг, Микола мало не скрикнув від жаху. В ніс ударив страшний сморід параші — дерев'яного відра, роками просяклого людською сечею і майже до половини наповненого. Видно, попередники не встигли або не могли винести її.

Окунь дозволив винести й спорожнити в убиральні відро, провітрити камеру. Отою парашою, темрявою і смородом він мав намір приголомшити Гаєвського, а потім проявити свою ласку, дозволивши випорожнити відро і провітрити камеру. Півкамери, п'ять метрів завдовжки і два завширшки, займали двоповерхові нари,

внизу — суцільні, вгорі — з невеличким півметровим проходом.

Гаєвський влаштувався на верхніх нарах. Окунь приніс з барака його матрац, набитий стружками, подушку, простирadlo й ковдру. В зоні, під подушкою, Гаєвський мав книжку — вибрані твори Бабеля, який так само, як і Гаєвський, десь поневірявся в таборі, а може, вже й не жив. Звідки взялися тут твори Бабеля — ніхто не знав. Можливо, привіз якийсь вільнонайманий, не відаючи, що книжка заборонена, бо ж усі книжки письменників, яких спіткала доля Гаєвського і Бабеля, були заборонені, вилучені з продажу і з усіх бібліотек; може, її вдалося пронести в табір нелегально, і тут вона пішла по руках. Але найвірогідніше, що той, хто привіз її на Північ, не знав ні автора, ні того, що його твори заборонені.

Гаєвському дав книжку Борисов, і ось вона опинилась у камері, на «дачі» Окуня: так називали тюрму в таборі. Гаєвський постелив своє в'язничне ложе, яке мало йому служити одинадцять наступних місяців, і ліг горілиць, щоб обдумати своє становище, розібратися: за що ж його арештовано? Пригадував: може, ще в конторці сільгоспу сказав щось недозволене? Але хоч би й так було, то з товаришів ніхто донести не міг. Отже, що? Треба було чекати до ранку — може, Жовтяник викличе на допит і тоді пред'явить обвинувачення. Взяв у руки книжку. Яке щастя, що ця книжка потрапила сюди, вона буде єдиною розрадою. Розкрив, але читати не міг, слова сприймав механічно, нічого з прочитаного не зрозумів. Сховав книжку під подушку, зліз на долівку і заходив по колу, як звір у клітці. Площадка, вільна від нар, була маленька, сім-вісім квадратних метрів. Ходячи по ній, швидко стомився і знову ліг. Узав книжку в руки, але читати, як і раніше, не міг, бо світла поверх козирка потрапляло замало, а невеличкої лампи, що висіла під самою стелею, ще не світили. В такій камері, як ця, опинився вперше. Багато їх

бачив у своєму житті: слідчу в Харкові, камери-одиночки, сидів і в пересильній харківській, в етапних по дорозі в табір, але такої гідкої, як ця, навіть не уявляв.

Лежав, втупившись у стелю, і думав, чому у цих двоногих істот, що носять горде ім'я homo sapiens — людина розумна, така ненависть один до одного? Нема, мабуть, і в тваринницькому світі такого, щоб особи одного виду пожирали самі себе, як це роблять люди. Думка перескочила на Жовтяника: чого він хоче від старого козака, який воював за вітчизну вже тоді, коли цього слідчого ще й на світі не було? Один негідник, такий, як Жовтяник, дав людині незаслужений строк, а цей все додає та й додає нових. Чому він учепився мене? — думав Микола. — Що я йому зробив, як і тому першому, котрий тринадцять літ тому зламав мені життя, насміявся над моїми почуттями, моєю любов'ю, наплював мені в душу? Навіщо він це вчинив? Він же знав, що, арештовуючи невинних людей, коїть злочин проти суспільства, проти людства, добре знав, що забираючи главу сім'ї, сиротить її. Невже він міг спокійно спати після допиту невинної жертви, коли та, залякана, вкрита холодним потом, сиділа перед ним, клялась, божилась у своїй невинності, а він видавав револьвером, рення, стукав кулаком об стіл, погрожував револьвером, бив по обличчю старшу від себе людину, вищу від себе освітою, розумом і знаннями?! Перед кожним слідчим проходили десятки таких людей, були серед них старі більшовики, які боролися за те, щоб йому, слідчому, колись жилося добре, були поважні військові, відомі на весь світ письменники, вчені — люди різного віку, різних професій, знань. Як після такого неймовірного злочину слідчий міг іти додому, їсти, бавитися з дітьми, цілувати жінку? Невже жінки тих слідчих не сумнівались у правоті своїх чоловіків, не вважали жодна з них не намагалась напоумити свого чоловіка? Відповідь одна: всі ті слідчі, прокурори, весь той колосальний

рохнувся, немов намагаючись встати, але другий удар прибив його навіки.

Убивши ворога, Льончик поклав сокиру на місце, закрив хатину на замок, узяв казанок і, наче нічого й не сталося, пішов по обід. Кухарі, звичайно, старалися для коменданта: не такий обід він одержував, як роботяга. З обідом Льончик пішов до «каптьорки», одержав хліб для себе і свого начальника, з'їв ці два обіди сам, з'їв свою пайку хліба, а комендантову заховав, і спокійно подався на вахту, заявити про свій вчинок.

«Я убив гада,— сказав він.— Ідіть, заберіть, лежить він у своїй кабіні».

Наглядачі не повірили, думали, що жартує. Але з такими жартами йти на вахту не дуже безпечно, отже, один з них побіг у хатину і переконався, що хлопець не збрехав. Льончика арештували, і ось він сидить і чекає рішення найвищого суду.

— Писали тобі прохання про помилування? — спитав Гаєвський.

— Хто мені напише? — відповів зустрічним питанням Льончик.

— Я напишу,— сказав Гаєвський.

— Буду дякувати, промовив хлопець.— Ви, здається, письменник,— згадав він.— Певно, зможете добре написати.

— На це не треба великого розуму,— відповів Гаєвський.— Жалієш, що убив Чурака?

— А ви б жаліли, убивши гада? — знов запитанням відповів Льончик.— Не помилують — плакати не буду, але коли б він встав, отой Чурак, убив би його знову.

В словах цього невеликого на зріст кволого хлопця звучала така ненависть, що можна було не сумніватися, що це правда. Однак те, що плакати не буде, якщо й не помилують, Гаєвського здивувало й збентежило. Чому хлопець так сказав, хіба що хизувався? В такому

віці не хоче жити?! Важко повірити. Адже здоровій людині жити хочеться і в таборі, і навіть у тюрмі. І він перепитав його, бо, може, недочув, чи не так зрозумів.

— Ви правильно зрозуміли,— сказав Льончик.— Заслухавши вирок суду, я просив, щоб мене не милували, щоб розстріляли, бо жити не хочу. Вони не спитали мене, оті судді, чи я бачив хоч дрібку доброго в житті. А нічого такого я не бачив, за чим можна було б тужити. Мене, маленького, підібрали на вулиці чужі люди, виховували спочатку дитячі будинки, а потім будинки для неповнолітніх злочинців. Чому такі, як я, крадуть? Та тому, що ніколи не бачили в житті нічого доброго, ніколи в дитинстві булки не їли, не мали іграшок, а в десять літ я і такі, як я, вже були дорослими, все знали. На крадіжку підбивали нас, малих, старші, ми потрапляли в міліцію, звідти — в будинки неповнолітніх злочинців, а звідти — у табори. Мені двадцять два роки, а я вже сім літ у таборі. Що мене ще чекає в житті, крім в'язниць і таборів, ну що? В найкращому разі, якщо помилують, нових десять літ, а там ще і ще...

— Чому так: ще і ще? Адже ви за діло сидите,— почав Гаєвський.— Я не беруся судити, чому ви вчинили злочин, багато причин було, ви самі зараз про це розповіли, але злочин вчинено, і вас посадили. Я ж потрапив у табори без суду, тільки постановою трійки, відсидів десять, мені дали зверх того ще надбавку — до кінця війни. Уже відсиджую третій рік, а коли війна скінчиться — невідомо. Оце знову посадили в одиначку і, напевно, сфабрикують новий строк. То що я маю робити? Не кажу, як ви: не хочу жити. Ні, не скажу.

— Чому?

— Та тому, що вірю в краще майбутнє.

— А я не вірю,— сказав юнак.

— Вам так здається. Вірите, але не уявляєте собі, що таке може бути. Ось скінчиться війна, люди повер-

нутья з фронтів, почнеться відбудова країни, для таборів, напевне, прийде амністія.

— Для мене амністії не буде. Для вбивців амністія не буває.

— В усякому разі повного строку не відбудете. А ви ще молодий, зовсім хлопчина, треба тільки «зав'язати». Подумайте.

Гаєвському не довелося писати прохання про помилування Льончикові. Через два дні прийшла йому з Москви заміна смертного вироку десятима роками, і його випустили в зону. Гаєвський не мав уже з ким розмовляти. Потяглися сірі, одноманітні дні. Вранці — з парашею, умивання надворі з казанка, сніданок з чотирьохсот грамів хліба і черпака каші, ходіння по колу до втоми, лежання на нарах, читання тої самої книжки до обіду, власне обід складався з баланди і каші, часом шматок риби, по обіді — те саме, що й по сніданку, часом десятихвилинна прогулянка (коли Окуню заманеться), і знов нескінченне чекання до ранку. Уже через тиждень голод дався взнаки. Шматок хліба був найгарячішою мрією. Ні про які делікатеси не мріялось у тюрмі, тільки про чорний хліб. Найвищою, недосяжною мрією був цілий буханець, який можна не краяти, а ламати великими шматками, і так класти в рот...

Кількаразові виклики до слідчого нічого не дали. Слідчий вирішив добути признання голодом. Він знав, що на чотирьохстах грамах в'язень довго не витримає, що за пару місяців стане, як казали блатні, «тонкий, дзвінкий і прозорий». Йому треба було, як колись слідчому в Харкові, підтвердження пред'явленого обвинувачення, але Гаєвський уже був не тим довірливим простачком, який підписав на себе мало не смертний вирок, повірив, що цього «вимагає революція»! Тепер, після тринадцятилітньої табірної практики, він уже інакше дивився на ці справи. На одному з чергових допитів, коли двогодинна розмова нічого не дала (Гаєвський стояв на своєму, не визнаючи за собою ніякої

провини), слідчий прочитав йому показання свідків, на підставі яких він дістав санкцію прокурора на арешт. Це були доноси його штатних «стукачів». Один з них, Качанчик Цаль Літманович, написав, що Гаєвський говорив про німців, як про культурний народ, «і взагалі настроєний проти Радянської влади».

— І це все? За те, що «стукач» написав вам брехливий, голослівний донос, ви мене тримаєте в тюрмі?

Жовтяник, розсівшись у кріслі, з єхидною посмішкою заявив:

— Є ще й інші докази.

— Покажіть!

— Слушайте, прочитаю, — сказав він. — Це ваші слова? «Коли б жив Тухачевський, не було б відступу до Сталінграда, і ми тут не сиділи б». Ваші слова?

— Мої, і я знаю негідника, що спровокував мене на ці слова, щоб потім донести. Він скоро здохне, педагога його доконає, мерзенного «стукача». Ви погано його підгодовували.

— Забагато дозволяєте собі! — ошкірився Жовтяник. — Ви забуваєте, де сидите!

Гаєвського це не збентежило.

— Ні, — сказав він спокійно. — Цього я не забуду до віку. А що Шингорн «стукач» — це відомо всьому таборові.

— Даремно ви його лаєте, він виконував свій громадянський обов'язок.

— Тим, що доносив на товариша? А що, власне, ви бачите контрреволюційного в словах про Тухачевського?

— Він розстріляний за контрреволюційну діяльність.

— Таку, як оце зараз моя?

— Мовчати! — знову гаркнув «кум».

— От ви сердитесь, а чого? Певне тому, що я маю рацію.

— Якщо ви не будете себе вести як слід, я посаджу вас на триста грамів і воду.

— Воля ваша. Може, назвете ще які обвинувачення?
— Назву! Ви казали, що після війни будуть докорінні зміни. Що ви під цим розумієте?

— Я сказав, що, певно, не буде таборів.

— Ні, ви не так думали. Ви думали про зміни в державному керівництві!

— Я краще знаю, що я думав.

— Так? Ви казали, що товариш Сталін позаздрив бандитові Чан Кайші і назвав себе генералісимусом.

Гаєвський пригадав, що справді щось подібне говорив, але не в такому контексті, і говорив про це зі старим козаком Т., пояснював йому, що значить слово «генералісимус», від якого слова походить, і хто ще носить такий високий військовий чин. Сказав, що його незаслужено носить китайський бандит. От і все, більше нічого не говорив.

— А яким тоном це було сказано, ви забули? — спитав слідчий.

— Звичайним, я не мав злого наміру, пояснюючи незрозуміле слово, — промовив спокійно Гаєвський. — Зрештою, я ніколи не сподівався, що тон, яким сказано звичайне слово, може кваліфікуватись, як злочин.

— Ми вас наскрізь бачимо, — вів своє слідчий, опустивши голову. Він рідко дивився в очі, розмовляючи з людиною на допиті чи в приватній зустрічі зі знайомими, завжди дивився під ноги або кудись убік. Зараз він рився в паперах, хоч там нічого було шукати. Чотири доноси на окремих аркушиках, певно, писаних під його диктовку, лежали в папці, на якій було написано «Дело...», а нижче — прізвище Гаєвського.

— Якщо підпишете протоколи допиту, слідство вважатиметься закінченим.

— І що далі? — спитав Гаєвський.

— А далі відомо що: буде суд, і він вирішить, винні ви чи ні. Може, вас виправдають. Я не матиму нічого проти.

— Виправдають?! — промовив з гіркотою Микола. —

Я чув, що кого посадять по 58-й статті, то хоч і не знайдуть і сліду злочину, без строку не випустять.

— Хто вам таке казав?

— Так усі кажуть.

— От бачите, навіть на слідстві розводите контрреволюцію, навіть у мене в кабінеті — а що ви кажете, коли я не чую?

— Ех, начальнику! — промовив з гіркотою в голосі Гаєвський. — Коли б ви справді цікавилися, що говорять радянські люди, яких сюди заганяли такі, як ви, то хоч під кінець попросилися б на фронт, аби спокуювати свої тяжкі гріхи проти людства.

— Як ви смієте! — гаркнув Жовтяник.

— От ви і весь тут.

— Замовкніть!

— Мовчу.

Гаєвський протоколу не підписав, табірний прокурор «справи» не затвердив, визнавши, що обвинувачень замало, і допити почались наново.

Одного разу, повернувшись у супроводі солдата від слідчого, Гаєвський застав у камері сусіда, який розмістився на верхніх нарах. Це був відомий злодій, якого ненавиділи і «законники», і «суки». Будучи якийсь час комендантом, він жорстоко поведився зі своїми недавніми товаришами, не кажучи вже про решту табірників, з якими анітрохи не церемонився. Особливо ненавидів зеків-селян. Зняли його з посади коменданта за велику крадіжку із зломом, яку вчинив цей охоронець порядку, поставлений оберігати табірне майно. Проламавши в приміщенні ларка стелю, забрав денну виручку і деякі цінні речі. Слідство довго не могло викрити злодія, бо він сам «помагав» у розшуках, але нарешті «засипався», і тепер сидів у тюрмі під слідством. Сидів у загальній, але там йому було небезпечно, бо могли убити свої — кілька чоловік злодіїв, ув'язнених за різні злочини, скоєні вже в таборі. Прізвище його було Лаптев, кличка Лапоть. Гаєвський знав його як

небезпечного рецидивіста ще з тих часів, коли той був комендантом. Цей вайлуватий, незграбний як ведмідь чоловіка, давно не голений, оброслий шерстю, від чого ще більше нагадував лісового звіра, став тепер найближчим сусідом Гаєвського і єдиним співрозмовником. Гаєвський звук уже до самоти, принаймні міг спокійно думати — ніхто не заважав. Аж тут оцей Лапоть! Перша думка була, що це підсланий провокатор. Вирішив бути насторожі. Окунь, розпливаючись в усмішці, висловив сподівання, що Гаєвському буде приємно мати співрозмовника. Перечити не можна було, щоб не образити сусіда, і Микола промовчав. Тим часом двері, грюкнувши, зачинились, і в'язні залишилися самі.

Почалось, як завжди при зустрічі двох незнайомих у таборі, з питання, за що кожний з них сидить. Розповідь Гаєвського була нецікава, зате Лапоть мав чим похвалитися. Злодії взагалі люблять згадувати свої «подвиги», прикрашаючи їх залежно від фантазії оповідача. Часто зухвалі вчинки інших приписують собі. Лапоть розповідав про свою щасливу гру в карти, про свої любовні пригоди, про в'язниці, в яких перебував, про подорожі «зайцем» по всіх краях і областях Союзу — від Збруча до Владивостока і Сахаліну, розказав і про останню крадіжку зі зламом, за яку тепер сидів.

— Більше року не дадуть, — говорив він.

— Невже так мало? — здивувався Гаєвський.

— Десять я мав, — пояснив Лапоть, — рік відсидів, значить, додадуть до повної катушки. Більше десяти не дадуть.

— Розстрілу не боїтесь? — спитав Микола.

— Нашому брату розстрілу не дають, от якби я щось сказав — тоді так.

— А що саме?

— Ну, щось проти «хазяїна». Скажімо, якийсь політичний анекдот. Вашого брата здебільшого за анекдоти садять.

— Звідки ви знаєте?

— Знаємо, не маленькі. Ви за що сидите?

— Не знаю.

— От за це, що не знаєте, вже можна дістати строк.

— Що ви кажете?

— А те, що чуєте. Як це ви не знаєте, за що сидите?! Хіба в нас безправ'я чи беззаконня, щоб ні за що садовили, та ще й давали по десять років? Фрари всі такі: кого не питаєш, за що сидить, відповідають — ні за що, а насправді ділов за ним — дай боже! Недарма вас усіх мають за «соціально небезпечних».

— А вас за «соціально шкідливих».

— Так, але це краще. Шкідливого можна виправити, а небезпечного — ніколи.

— Ви певні?

— Ясно, як божий день.

Лапоть показав себе з першого разу: хитрий злодюга і не дурний. Гаєвський був певен, що це провокатор, хоч і не дуже досвідчений у цьому ремеслі, бо надто прозорий проведений діалог, наче з кимсь прорепетирований, можливо, з Окунем.

— Добре, що ви так переконані, — сказав не без іронії Гаєвський. — Ви, певно, знаєте багатьох таких «соціально шкідливих», яких табори виправили, може, й на собі відчули цей благотворний вплив?

— Хай буде проклят віднині й довіку, хто хоче тюрмою виправити чоловіка, — сказав ні з того, ні з сього Лапоть. Досі він говорив з чистіс намови, а це йшло від душі. А може, машинально повторив гасло, написане на стінах усіх в'язниць і бараків у таборах.

— Значить, то неправда, що табори виправляють «соціально шкідливих»? — спитав Микола.

— А вашого брата? — відповів запитанням Лапоть.

— Нашого брата виправляти не треба, лише треба боятись, щоб не зіпсували. Сильну людину важко зламати, і зіпсувати важко, а слабку табори можуть зробити ворогом. У неї може з'явитись ненависть до тих

слідчих, прокурорів. Я бачив таких. Але ніколи не бачив, щоб радянський комуніст став ворогом своєї Радянської держави, ворогом своєї влади. У покривдженої людини може зародитись, кажу, злоба, ненависть до окремих осіб, щоб стояти на чолі держави, але не до Радянської влади.

— До кого, наприклад? — спитав Лапоть.

— Вам треба конкретних імен? — спитав Гаєвський. — Таких у мене нема. — Я тільки кажу, що за свої тринадцять років у таборах бачив різних людей, бачив і таких, озлоблених. Але коли вибухла війна і вороги полізли на нашу землю, багато з них першими подали заяви з проханням відправити їх на фронт. Любов до вітчизни сильніша, ніж ненависть до окремих властей імущих.

— Ха-ха-ха, — раптом зареготав Лапоть.

— Чого ви? — здивувався Гаєвський.

— Я згадав, як один вояка, котрого сюди з фронту привезли за якісь заслуги на п'ятнадцять років, розповідав про штрафні батальйони. І боялася ж їх німчур! Вони не кричали «ура», коли йшли в атаку, а по-своєму...

І Лапоть сказав, як це виглядало, і смачно вилаявся від надміру почуттів. Заспокоївшись, звернувся до Гаєвського:

— Ви кажете, що тільки ваші, «контрики», подавали заяви. Що з того, адже їх не пускали, а наших пускали, і вони, бач, як себе показували!

Одного ранку Окунь відчинив двері камери і, як щодня, крикнув: «На оправку». Гаєвський узяв смердюче відро за поржавілу дужку і поніс в убиральню. Лапоть лежав. Вимивши відро і умившись з казанка, Гаєвський вернувся в камеру. Лапоть лежав на нарах, повернувшись до стіни, і вдавав, що спить. Глянувши на своє ложе, Гаєвський помітив якусь зміну, але відразу не второпав, у чому справа. Це, звичайно, тривало одну мить, бо за хвилину він уже виявив нестачу прос-

тирадла. Подивився, чи не впало. Та ні, простирадла не було. Глянув на кілок, забитий у стовп, там він повісив свою чорну сатинову сорочку. Не було і сорочки. Заглянув під подушку, де лежали його окуляри, але й окулярів не стало. Поки він ходив на оправку — його обікрали. Такі випадки вже траплялися в Миколиному табірному житті. Обкрадали його «соціально шкідливі» уже кілька разів. Багато років замість домашньої подушки, яку вкрали ще в Покчі, клав під голову фуфайку. Потім украли всі речі, привезені з волі, і ці роки він ходив у табірному одязі, що складався з бавовняних штанів, легких улітку і ватяних узимку, і фуфайки — основної, універсальної частини одягу, що мала найрізноманітніше застосування. Бушлат — це теж ватяна стьобана одяжина з фарбованої бавовняної тканини. Чорна сорочка, яку зараз украли і яку Гаєвському пошив за гроші табірний кравець, була його власністю. Простирадла і сорочки шкода, але це не таке страшне, як пропажа окулярів. Купити їх ніде не можна, в таборах таких речей не тримали, вони не потрібні, бо читати нічого. Але Гаєвському, який не міг обходитись без друкованого слова, хоч мав одну-єдину книжку, яку перечитував уже вдесьте, окуляри були конче потрібні.

— Петре! — штовхнув він Лаптя. — Хто тут був, коли я ходив на оправку?

— Не знаю, я спав.

— Не бреш, не спав ти. Хто був?

— Не знаю.

— Ти взяв?

Лапоть зірвався з нар, зобразивши на обличчі «благородне обурення».

— Ти бачив?

— Не треба бачити, не треба бути й дуже кмітливим, щоб здогадатися, хто взяв речі. Ось що, давай полюбовно: простирадло і сорочку візьми собі, а мені поверни окуляри. Вони тобі не потрібні.

— Не брав я.

— Не віддаси — заявлю Окуню і оперуповноваженому.

— Спробуй.

— Нічого пробувати, заявлю обов'язково.

— Шкодуватимеш! Я маю на тебе матеріал. Скажу, як ти розшифровував назву «СРСР».

— Не я, а ти.

— Хто тобі повірить.

Гаєвський відразу заявив Окуню, що коли Лаптя зараз же від нього не заберуть, він оголосить голодовку. Окунь зробив це без зайвих ускладнень, перевівши Лаптя в іншу камеру, бо те, що хотів, уже мав: додаткові матеріали на Гаєвського. Про них красномовно сказав Лапоть, натякнувши на розшифровку назви «СРСР», хоч Гаєвський ніколи й не чув її. Власне, сам Лапоть розповів йому, як розшифровують ці літери, а потім на допиті заявив, що їх так розшифровував Гаєвський. Ніяких доказів не було, та слідчому вони й не були потрібні. Досить і свідчення злодія-рецидивіста, вже кілька разів судженого в таборі, людини, для якої не було нічого святого, нічого заповітного, людини з чорною, як сажа, душею. Того ж дня, як Лаптя перевели в іншу камеру, він попросився на допит і там передав слідчому все, що «зібрав» на Гаєвського. Потім його випустили в зону, а Гаєвський залишився в камері сам.

Раз на тиждень в'язнів виводили в лазню, і це була для них визначна подія. Проходячи через зону, можна було побачитись, перекинутись хоч кількома словами з товаришами, а в самій лазні — передати їм записку, дістати у когось пачку махорки, шматок хліба. Махорку дозволялось мати в камері, а хліб — ні. Адже в'язня навмисне тримали голодним, щоб, доведений до відчаю, швидше зізнався. Гаєвського лазня манила ще й тим, що завідуючою там працювала Таїса Юхимівна, яка не переставала йому подобатись. Колись, ще живучи в сусідній з нею хатині, коли заходила в службових справах до Миколи Олександровича, він

милувався її блідим матовим личком, стрункою постаттю, променистими очима, що уміли заглянути в глибину душі співрозмовника, його тішив її милий голос і легеньке, ледве помітне грасируюче «р». Коли б це було на волі, він, певно, сказав би їй про своє почуття і, можливо, знайшов би взаємність. Але, навчений гірким досвідом, пам'ятаючи, як закінчився коротенький роман з Наташею, вирішив не говорити про це, тим більше, що не було перспектив на майбутнє: у Таїси Юхимівни вже скоро закінчувався строк і вона виїжджала з Кирти, а він мусив сидіти до кінця Вітчизняної війни. Зрештою, сама доля розлучила їх, доля в особі начальника рудника, в особі різних табірних чинів. Його перекидали з місця на місце, і якимось виходило так, що коли його перевели на шахту номер три, Таїса Юхимівна залишилася в зоні другої шахти, коли ж він став працювати на другій шахті, вона перейшла на роботу завідуючою лазнею і мешкала за зоною. Тепер же, сидячи в тюрмі, Гаєвський мав змогу раз на тиждень бачити її записку кілька хвилин, розмовляти, передати через неї записку або одержати через неї, а часто і від неї самої, трохи махорки і ласкавий, співчутливий погляд. Таїса Юхимівна повернула йому його окуляри, відкупивши у зека, що виміняв їх у Лаптя за пайку хліба. Яким способом той передав за зону тюрми крадені речі, в тому числі й окуляри, так і не з'ясувалося. Може, це зробив сам Окунь.

Одної ночі солдати привели в тюрму трьох блатних-«сук». Всі — колишні коменданти в різних зонах і в різний час. Всі вони прокрались, були зняті з цих посад, і вже як звичайні зеки потрапили в загальні бараки в зоні. Тут їм «законники» збирались віддячити за все. Щоб урятуватись від помсти, а помста у блатних жорстока, колишні коменданти попросилися в тюрму, як у найбезпечніше місце. Тут вони мали пересидіти до чергової відправки етапу кудись із Кирти, де їх ще не знають. Блатних звали Серьoga, Тарасов, Горбач.

З ними привели молодих злодіїв Рокамболя і Крису. Ці двоє, молоді і досить освічені хлопці, були начитані, особливо добре знали літературу авантюрно-пригодницького жанру. Так з роману Понсона де Террайля була взята кличка Рокамболь. Довгими, нудними тюремними вечорами юнак розповідав пригоди авантюриста, ім'я якого він собі присвоїв. У блатних це називалось розповідати романи (наголос обов'язково на «о»). Рокамболь знав багато пісень і добре співав їх.

Криса мав інший характер. Спокійний, урівноважений, дуже допитливий. Через стінку, в якій була дірка, він задавав Миколі багато запитань з різних галузей знання. Дуже добре умів слухати. Дивлячись на його вродливе молоде лице, важко було повірити, що це злодій-рецидивіст, багато разів суджений, людина, яка гордиться своєю професією кишенькового злодія і тим, що краде з шестилітнього віку. Побачивши одного разу в руках Гаєвського книжку, Криса і Рокамболь попросили почитати їм, і Гаєвський читав прекрасні оповідання Бабеля. Найбільше їм подобались одеські оповідання, де описувались пригоди злодіїв, менше — деякі епізоди з «Кінармії». Люди цієї категорії люблять гострі відчуття. Слухаючи оповідання з захоплюючим сюжетом, у якому герой ризикує життям, вони доповнюють його своєю фантазією, проймаються нею, і потім уже історію героя оповідання розповідають як свою власну. В цих людей, незважаючи на їх жорстокість, бо легко, без жалю, можуть пограбувати старця, убити людину, є багато сентиментального, багато незрілого, дитячого. Вони не визнають, здається, ніяких релігій, але залюбки носять хрестики на шиї, співають жалісливих пісень, поважають зеків-попів, які потрапляють з ними в ізолятор за відмову від роботи, годують їх в ізоляторі, не дають кривдити.

Довідались про книжку й колишні коменданти, що сиділи в окремій камері, і попросили її собі на один день. Не знаючи намірів рецидивістів, Гаєвський віддав

їм книжку наступного дня вранці, під час оправки, і більше її цілою не побачив. Ці люди порізали її на карти.

Зробити гральні карти в умовах в'язниці — справа нелегка, проте є спеціалісти, які роблять їх і справді майстерно. Власне, зробити собі карти повинен уміти кожен блатний. Вони ніколи не грають фабричними картами, хіба що в дурня. Для азартних ігор служать виключно карти-саморобки, малі розміром, такі, щоб їх легко можна було сховати в долоні перед ревізією, яка час від часу насакає на картярів. Якщо робити карти в тюрмі, то треба мати ніж або принаймні якийсь предмет для різання паперу. Для цього служить кусок бляшки консервної банки або старе перо — його широкую частину розплющують і нагострюють до кам'яної підлоги чи до камінчика, знайденого на подвір'ї під час прогулянки. Маючи чим різати, шукають паперу. Отут і стає в пригоді книжка. Однак аркушки її надто тонкі для карт, їх треба склеїти. Для цього розжовують хлібний м'якуш, відтак жуйку перетирають через полотно, і клейковиною, що пройшла на другий бік полотна, склеюють два листки. Тоді ріжуть заготовку на потрібні частини. Залишається накласти трафарети й почорнити їх. Трафарети мастей — трефи, піки, черви, бубни — вирізують дуже старанно, накладають на склеєні аркушки, і сажею, розведеною слиною, переводять на папір. Для туза — один знак посередині, для десятки — десять, так само, як і на фабричних картах. Традиційних фігур нема, замість них ставлять ті ж знаки у двох протилежних кутах. Для валета — два, для дами — три і для короля — чотири у відповідній, теж трафаретній, віньєтці. На виготовлення карт у в'язниці йде багато часу, бо для того, щоб зробити їх, треба спочатку виготовити інструмент для різання аркушків і вирізування трафаретів, добути сажу. Де є в камері пічка, це легко зробити, але найважливіше, треба стежити, щоб наглядач не помітив цієї «фабри-

ки» через вікно у дверях. У виготовленні карт беруть участь, звичайно, всі партнери, і кожен з них робить те, що найкраще вміє.

І ось картярі позбавили Гаєвського єдиної у в'язниці розради — книги. Коли б хоч вирвали аркуші на початку чи в кінці її, було б легше, а то повіривали як попало, і книжка втратила будь-яку цінність. Коли Гаєвський наступного дня під час ранньої оправки карток їх за варварське поводження з книжкою, йому пригрозили:

— Так і знай, письменнику, поскаржишся — більше книжок ні читати, ні писати не будеш.

Гаєвський скаржитись і не думав, бо добре знав табірні звичаї і закони. Перспектива після тринадцятилітнього строку, відсидженого в таборі, дістати ножа в бік, не приваблювала. Та хоч би й поскаржився, це нічого не змінило б. Зрештою, кому скаржитись? Окуню? Саме його ім'я викликало огиду. Проте сталося так, немов сама доля покарала злочинців. У таборах дуже часті етапи: перекидають людей з місця на місце, з одного табірному пункту в інший, з периферії в центр і навпаки. Найчастіше, як уже було сказано, відправляють людей, небажаних адміністрації або «кумові»... Якщо не можуть вправитися з табірними злочинцями, відсилають таких типів кудись далі, а там, побачивши, що людей прислали незаконно, без нарядів, переправляють їх знов на старе місце. Така міграція тривала постійно, відколи існували табори.

Черговий етап зібрали для відправки в Інту. Цього населеного пункту довго не було навіть на спеціальних військових картах. Ніхто не знав такої місцевості, доки в кінці тридцятих, на початку сорокових років на річці з тією ж назвою не відкрили покладів вугілля. Туди перекинули відповідну кількість зеків, і вони створили нову населену точку, яка згодом стала іменуватися селищем, за кілька років — районним центром, а пізніше — містом.

У цей малонаселений тоді ще пункт, який, до речі, налічував уже кілька тисяч зеків і кількості в'язнів, включаючи воєнізовану охорону, відправили трьох рецидивістів, колишніх комендантів, сусідів Гаєвського по в'язниці.

Треба сказати, що на Інті в той час уже стояло кілька капітальних будівель, розрахованих на зростання цього пункту, бо поклади вугілля були знайдені великі. Серед капітальних будинків була і в'язниця, збудована з цегли, не дерев'яна, як у Кирті, яку блатарі кілька разів намагалися підпалити, щоб таким способом хоч на деякий час звільнитись від неї.

Етап супроводили два солдати. Старший, невеличкий на зріст, на прізвище Житній, розповідав, як «гостинно» прийняла його етапників Інта. Етап прибув на табірний пункт у неділю, в конторі нікого з начальства не було. Куди подіти до ранку етапників, ніхто не знав. І повели їх на ніч у в'язницю. Хлопці пішли туди без заперечень, не маючи й гадки про те, що там сидять «законники».

Тільки-но зачинилися двері в'язниці за прибулими, як вони, побачивши, в яке товариство потрапили, закричали пробі. Хотіли назад, але їм відразу ж затулили роти, і не встиг Житній одержати розписку, що благополучно доставив етапників на місце, як усі три колишні коменданти були вбиті. Тарасову відрубали голову сокирою, яку переховували в камері і яку «вохривці» не могли знайти в цій модерній тюрмі, незважаючи на кількаразові пильні обшуки; Горбача задушили, накинувши йому на голову бушлат і навалившись на нього; Серьогу вбили іншим способом: загорнули каменюку (заздалегідь для чогось припасену) в сорочку і нею розбили йому череп з першого удару. Після цього в камері знявся неймовірний рев, на який позбігались «вохривці» і наглядачі, прибіг і начальник пункту. Начальникові заявили, що убивство вчинила вся камера, і це було схоже на правду. В'язнів, на їх вимогу, пе-

ревели в іншу камеру, а трупи так і залишили до ранку для огляду комісії. Але ніякої комісії не було.

На ранок склали по шість актів на кожного трупа, як того вимагав табірний порядок, нікого до відповідальності не притягували, навіть слідство не велося: все одно ніхто не признався б, а тих трьох дуже хотілося позбутись.

І знов минали дні і ночі, здебільшого схожі між собою, сірі, невеселі, тривожні, для більшості табірників — голодні. Навіть не прислухаючись до розмов у гурті, наперед можна було вгадати, про що мова. Хтось оповідав, як його жінка чи мати варила смачні страви, а інші слухали, ковтаючи слину. Другою темою була амністія, мрії про закінчення війни, яка колись таки мусить скінчитись, і про повернення додому. І от настав-таки довгожданий день — 9 Травня 1945 року. Як же чекали його мільйони людей в Радянському Союзі, як же чекали його в'язні, як чекав його Гаєвський! «Невже, — думав він, — не випустять? Невже в такий радісний час, коли солдати вертаються з війни додому, Жовтяник й далі вестиме висмоктану з пальця «справу»? Невже і сьогодні, в такий день, не випустить хоч у зону?» Проте Гаєвського оперуповноважений і не думав випускати на волю. Ця бездушна двонога тварина не хотіла розуміти чуже горе, вона виконувала свій підлий план, щоб показати таким же, як сам, підлим начальникам, що вона викорінює контрреволюцію в таборі, сподіваючись одержати за це нагороду. А Микола сидів і плакав — не міг опанувати себе. Скільки ж бо настраждався за тринадцять літ, і от здали нерви. Згадав товаришів по недолі, тих, що сходились, бувало, в його сільгоспній конторці. Тепер уже, певно, за зоною, бо всі вони підписалися сидіти

до кінця Вітчизняної війни. І він прийшов, цей вимріяний кінець війни, але не всім у таборі приніс радість. Три зайвих роки чекав його Гаєвський. І зараз сидить один у тюремній камері і, без сліз уже, плаче з розпуки, бо всі сподівання розвіялись, бо навис над ним новий строк, принаймні десять літ, після яких уже не буде і надій.

Кілька днів після 9 Травня в таборі панував піднесений настрій. Усіх «пересидчиків» випустили з зони, і вони кинулись до заборонених у таборі напоїв. У вільному селищі, недалеко від зони, день і ніч лунали пісні, грала гармонь, відчувалася подвійна радість: волі і кінця війни, перемоги над лютим ворогом. Раділи, звичайно, на повні груди лише вільні, а інші зеки, серед яких було багато військових, залишилися сидіти в зоні. Правда, сподівались амністії. Вона згодом прийшла, але торкнулася тільки побутовців — «соціально шкідливих», а решта — як сиділа, так і лишилася сидіти (по-табірному — «припухати»).

— Забув нас «батько рідний», забув нас «хазяїн», — говорили між собою зеки. — Забув вусатий, — не називали імені тисячі разів проклятого. Не називали, бо боялись.

Гаєвського викликав уповноважений ознайомитися з закінченим слідством. Крім тих обвинувачень, які були раніше і яких, на думку прокурора, було замало, додалися показання Лаптя — розшифрування назви «СРСР». У протоколі записано, що воно має контрреволюційний характер, проте не було сказано, як саме розшифровувалась ця аббревіатура. Певно, сам слідчий побоявся писати.

Гаєвський, як і перший раз, не хотів підписати протокол, і слідчий вирішив тримати його в тюрмі до суду. Сім разів викликали Гаєвського на табірний суд, і шість разів з них суд не відбувся.

Табір у розумінні багатьох в'язнів був, так би мовити, державою в державі. Він мав не тільки своїх слід-

чих у кожному табірному пункті, а й власних прокурорів і суддів. Судили вони, не дуже дотримуючись законів, а керуючись переважно порадами тих, хто створював «справи» — оперуповноважених — «кумів». Те, що Гаєвський шість разів із семи відхиляв слухання справи, мало свої підстави. Йому страшно було навіть уявити новий строк і, відхиляючи справу, він сподівався на якісь внутрішні зміни і в таборі, і в державі. Мотивував це різними причинами: і недостатністю доказів, і тим, що свідки обвинувачення — злочинці, і тим, що його свідків не викликають на суд. Та нарешті побачив і зрозумів, що такі правду кажуть: кого посадили по 58-й статті, того обов'язково засудять. І на сьомий раз, змучений до краю, просидівши одинадцять місяців у табірній в'язниці, він дав себе засудити. Але і Жовтяник не зазнав радості від перемоги над своєю жертвою. За невміння вести справи його перевели в інше місце, а дехто навіть казав, що й зовсім звільнили як такого, що не справився з роботою. На його місце прийшов розумніший, з місцевих, лейтенант Льомтібожев. Ознайомившись зі справою Гаєвського, він пообіцяв звести строк до мінімуму, але зовсім звільнити не міг.

Одного осіннього дня табірний суд під головуванням судді Потапова засудив Гаєвського Миколу Степановича на чотири роки таборів із зарахуванням пересидженого строку. Отже, залишався ще один рік, замість десяти, обіцяних попереднім слідчим. Чотирнадцятий рік. Гаєвський прийняв вирок спокійно. Тепер уже видно було якийсь кінець: ще рік, і він зможе покинути зону. Про повернення на Україну не могло бути й мови, ніхто з його товаришів, що відбули строки і виїхали на Україну, ніде не міг влаштуватись. Отож, великих перспектив на майбутнє не було. Але цей додатковий строк треба відбутися. Залишалося вибрати якусь роботу, щоб не вмерти з голоду. Йому, змученому довгими літами неволі, пішли б назустріч і нарядники, і сам начальник. Але обійшлося і без них.

Якось у зоні він побачив знайомого лікаря, який теж до кінця війни пересиджував строк, а тепер працював уже кілька місяців хірургом за вільним наймом і одночасно начальником санітарного містечка, яке почав будувати осторонь зони, в дуже гарному і мальовничому куточку. Рачія Седракович зустрів Гаєвського дуже привітно і, почувши, що він не має ще постійної роботи, порадив сказати, що захворів, щоб потрапити в санітарне містечко.

Другого дня Гаєвський уже стояв у кабінеті начальника санмістечка.

— Будете в нас статистиком, — мовив лікар. — Згода?

Гаєвський, звичайно, погодився, тільки спитав, чи зуміє вести цю роботу.

— Легше легшого, — пояснив хірург. — Уранці будете приймати нових хворих, заносити їх прізвища у книжку, де відведені графи, за якою хворобою прийнято пацієнта, ввечері виписувати здорових. Уся робота займе у вас дві-три години на день, а решту часу витрачайте на що хочете. Житимете в окремій хатинці, через стіну від лікаря Лепка Віктора Андрійовича. Оце і все.

Рачія Седракович говорив швидко, діловито, з легким вірменським акцентом. Це був комуніст, чудовий спеціаліст і прекрасна людина. Вистраждавши дванадцять років у таборах невідомо за що, він по-батьківськи ставився до хворих в'язнів, які потрапляли до нього в лікарню, розумів їх фізичні й моральні страждання. Неоціненну послугу зробив він і Миколі Гаєвському. Так у санітарному містечку почався чотирнадцятий рік таборів ще раз невинно засудженого колишнього письменника.

Хатинка, в якій оселився з дозволу начальника санмістечка Гаєвський, стояла на обгородженій території лікарні, у вибалочку. Коли стати серед подвір'я, то видно було тільки вершечки молодих ялинок, що групою росли біля хатинки, закриваючи її од вітрів і людського ока. Після тюрми з її блощицями, смердючими парашами і злодіями, хатинка здавалась Миколі раєм на землі. Не тривожили коменданти, вічні перевірки.

У вохру прибуло поповнення з демобілізованих солдатів, що побували на війні і багато чого бачили на своєму віку. Про Гаєвського вони знали, що це людина, якій можна довіряти, і не турбували його перевірками. Крім того, вони вже інакше дивились на так званих «контриків», ніж стара вохра, куди, здавалося, потрапляли найтупіші і найдурніші представники людського роду, готові стріляти в рідну матір, аби не відступити від букви закону. Один з таких, стоячи на посту, поклав у сніг свою дружину, яка принесла йому їсти: він добре бачив, що це вона, але у статті було сказано, що саме так повинен діяти солдат на посту. Його дружина потім казала, що чоловік застрелив би її, коли б вчасно не зупинилась і не лягла за його командою в сніг. Про цю подію тоді довідався весь табір і весь виселок, а ім'я вартового стало прозивним.

У Киртинський табір підходили нові етапи, тепер уже з Західної України. В'язнів, які прибували, називали бандерівцями. Багато було серед них ворогів не тільки Радянської влади, але й людства. Тих, що кидали своїх односельчан у криниці, убивали сільських активістів, грабували, які служили німцям. Були й такі, що навіть не знали до пуття, хто такий той Бандера і чого йому треба. Його авантюра коштувала життя тисячам людей, а десятки тисяч приречення на поневіряння в таборах для в'язнів, бо невблаганна коса, що викошувала бур'ян, стинала між ним і корисні трави.

З одним із таких етапів у табір Еджит Кирти прибув Іван Михайлович Криворук, без вини засуджений на десять років. Уже півроку, як його забрали з дому, а він і досі не міг опам'ятатись від цього страшного удару. Вдома залишив молоду жінку і маленького сиручка. При згадці про них не міг і зараз стримати сліз.

Гаєвський познайомився з Криворуком, приймаючи його в лікарню з діагнозом «цинга». Як зрадив Микола, почувши рідну галицьку говірку, від якої одвик за довгі роки перебування в таборі. Зрадив і Криворук, довідавшись, що Гаєвський його земляк. Сумна радість зустрічі двох земляків у далекій північній закутині, та ще й у в'язниці! Однак, побачивши земляка, заговоривши з ним, Гаєвський відчув справжню радість. З цієї людиною немов прилинули вітри з рідного краю, «принесли на своїх незримих крилах запах рідної землі, яку не бачив тринадцять років, барви південного неба, музику рідної мови, мелодії давно забутих пісень».

Разом з Іваном Михайловичем прийшло в табір багато молодих хлопців і дівчат. Вони залишилися в зоні, на основних роботах, і тільки декого направили в санмістечко доглядати хворих та на будівництво нового корпусу лікарні.

Іван Михайлович належав до групи ходячих хворих. З них утворили окрему бригаду, яка виконувала легкі роботи. Вечорами, після роботи, він заходив до Гаєвського. Микола відразу ж пригощав його супом, якого сам не з'їдав, кашею, шматком хліба, кухликом мосола: додаткова їжа була конче потрібна землякові для поправки розладнаного організму. Він розповідав про Галичину, про панування пілсудчиків, про боротьбу комуністів, про радість визволення, про мітинги, маніфестації на честь цієї події, згадував, як сам тішився, що нарешті заживе вільно. І от... живе.

— Що ж воно значить? — уже вкотре питав Гаєвського Іван Михайлович. — То страшно! Прийшли вночі,

забрали, посадили в кримінал і питають, чи я знаю, за що посадили. Гей! Та то ви мені маєте сказати, за що посадили, а не я вам! А потім били, і били доти, доки не набрехав на себе. І от — десять літ таборів. Чи ви можете пояснити щось?

Гаєвський не міг. Цього, мабуть, не міг би пояснити і сам Сталін.

— Не так давно я дістав по суду чотири роки, — сказав Микола. — Ніяких доказів, лише наклепи «стукачів», падлюк, злодія-рецидивіста — цього було досить. І ще всі кажуть, що це милостиво, бо за «таке» можна було дістати «цілу катушку», тобто десять років. Але за «яке» — ніхто не знає.

— То як, то що, невже так вічно буде? — питав у розпачі Криворук. Його очі сповнював жах. Йому згадалася сім'я, що залишилась без опіки, без допомоги. Ідучи сюди, він думав, що це непорозуміння, чийсь злобний жарт, що нарешті все з'ясується, все стане на свої місця. І аж тепер побачив, що непереливки, що люди сидять і сидять...

— На ваше питання, чи так вічно буде, я вже до деякої міри можу відповісти, — сказав Гаєвський. — Не буде вічно, як не вічна людина.

— Ну так, — Іван Михайлович не розумів, до чого веде Гаєвський. — Ясно, що людина не вічна, ми помremo, а колись, може, й краще стане.

— Ви не помрете, ви ще молодий, — твердо сказав Микола Степанович. — Ви доживете й побачите своїх рідних.

Гаєвський ходив по малій кімнаті: два кроки вперед, два — назад. Ходив, бо хвилювався. Зрештою, і звичка виробилась — так він робив щодня, сидячи в табірній одиночці.

— Усьому свій час, — утішав Гаєвський. — Треба чекати й берегти здоров'я, все ще буде гаразд.

— Коли б то! — зітхнув Криворук. — Коли б ви знали, як наші люди чекали приходу Радянської влади!

Гаєвський сів. Це його цікавило. Криворук оповідав, яка радість була по містах і селах.

— Чи не обманулися люди у своїх сподіваннях? — сумнівався Криворук.

Гаєвський заспокоював.

— Люди в Галичині чекали приходу Радянської влади не дарма, — сказав він. — Селяни одержали землю, робітники — заводи. Вони мають нині школи, університети, про що раніш і мріяти не сміли, по селах — клуби, бібліотеки, читальні, амбулаторії, дитячі ясла і садки. Те, що робиться зараз, оті арешти невинних, страшно, як ви кажете, але воно минеться. Не тільки ми з вами це бачимо, партія бачить.

— Чому ж мовчить?

— Це або масовий гіпноз, або просто масовий жах. Буває ж таке, що жах передається від людини до людини, зростає і нарешті охоплює цілу державу.

— І партія боїться? — спитав Криворук з недовір'ям.

Гаєвський ніби чекав такого запитання.

— Ні, не боїться, — сказав він. — Партія керує державою, як і керувала. Ви ж знаєте, певне, чули, читали, якими темпами відбудовуються міста і села, виростають нові заводи, електростанції.

— Чув і бачив дещо, але мені особисто від того не легше, коли я знаю, що мою сім'ю, може, вигнали з дому, може, погнали жінку з дитиною кудись від родини, світу: півроку я не маю жодної вісточки від родини, але знаю від декого з наших, що сім'ї в'язнів вивозять...

Не завжди нові друзі вели такі сумні розмови. Іноді Гаєвський читав гостеві свої оповідання, які писав у вільні години. Це, власне, були не оповідання в повному розумінні слова, а ескізи, канва, на якій можна було б колись писати справжні твори. Але він не мав надії, що навіть і в такому вигляді ці писання побачать, коли-небудь світ, а писав для того, щоб переконатися, чи може щось створити по чотирнадцятирічній перерві.

Його єдиним слухачем і критиком був Іван Криворук. Він хвалив оповідання, просив перерахувати їх, чекав нових, заохочуючи автора до писання. І Гаєвський був вдячний своєму єдиному слухачеві, — бо чого вартий найцікавіший твір, коли його ніхто не слухає і не читає?

— Ех, коли б мені ще хоч під кінець життя дозволили писати! — мріяв у голос Гаєвський. Скільки тем у голові. Які характери! Або коли взяти місцеве населення. Хто знає про цей цікавий народ? Він же тільки при Радянській владі здобув свою письменність. Ніхто про нього не сказав ще слова ні в нашій літературі, ні, мабуть, і в російській, а я сказав би, коли б дали змогу.

— Ви вже сказали у своїх оповіданнях, що мені читали, — вставив Іван Михайлович.

— Це ще не все. Край Комі став мені рідним, я прожив тут уже тринадцять літ, стільки, як і в Харкові, а може, доведеться тут і вікувати. Полюбив я цей народ, полюбив безкраї ліси, великі ріки, холодні зими.

— Хіба полюбили й зими?

— Все полюбив. І вічні дні влітку, і сполохи взимку. Де ще ви побачите таку зиму, як на Півночі. Але для цього треба бути не в таборі, а вільним. Спитайте мешканців, чи люблять вони свою зиму. Все, що я в цій країні пізнав, описав би в творах, щоб ознайомити наших людей з життям-буттям Комі. Та не знаю, чи вдасться... Чи зможу творити...

Весною сонечко на Півночі сідає тільки на короткий час на спочинок і не закриває за собою дверей для ночі, протягом якої кують зозулі, а довгохвості жовті плиски, бігаючи вздовж водойми, ловлять мух. Одного такого весняного вечора Гаєвського викликали до контори лікарні, де він щодня реєстрував хворих. Приходила до нього невисока на зріст медсестра, вірменочка, Марія Геворківна.

— Привезли важкохворого, хірургічного, ідіть негайно, — сказала Марія Геворківна і побігла.

— Почекайте! — крикнув Микола. Йому хотілося поцілувати маленьку медичку, але вона уткнула.

Гаєвський узяв свій реєстраційний журнал і побіг у контору. На носилках лежав і тяжко стогнав хворий. У грудях його клекотіла кров, вони були наскрізь пробиті довгим ножом. У пораненому Микола впізнав Лаптя.

— Доплигався, — сказав Гаєвський. У нього не було ані краплі співчуття до цього нелюда, який викрав колись через вікно вагона швидкого поїзда, що затримався на хвилину на степовій станції, шкіряне пальто з загорнутою в нього дитиною. Пальто забрав, а дитину підкинув під чужий будинок, не турбуючись про те, чи її з'їсть свиня, чи розірвуть собаки. Про цей випадок він сам розповідав, як про подвиг. Він задушив одну жінку, сподіваючись, що в неї є гроші, і забрав шість карбованців. Цей нелюд обікрав його, Гаєвського, в тюрмі. Це він брехливо свідчив у суді проти нього. А тепер лежав перед ним безвладний, і його очі сповнював жах неминучої смерті. Тієї ж білої ночі Лапоть умер на операційному столі, і Гаєвський без жалю написав на нього шість необхідних актів. В одному з них описувалася причина смерті, в другому — що похований у дерев'яній домовині, в третьому — якому одязі. Все це для бухгалтерії, що могла списати одяг і домовину і витрати на похорон мерця та викреслити його із списку живих. Убив Лаптя ударом ножа ззаду його однофамілець, також Лаптев, що мав з ним якісь, їм одним відомі, рахунки.

Тільки-но підсохла земля на початку червня, Гаєвський з групою видужуючих скопав досить велику ділянку землі в зоні санмістечка і посадив картоплю. Восени вона стала великою підмогою для лікарняної кухні. Це була своєрідна подяка Гаєвського лікареві за притулок і ласку, бо цей рік він прожив майже як

вільна людина, не відчувши неприязні ні з боку табірного начальства, ні з боку охорони.

Наближався кінець його випробуванням. З жадобою і острахом чекав Микола завершення строку. Що там, на волі, його чекає? Воля, звичайно, куца, її початок і кінець — відразу ж за зоною. Хоч і здалеку, він бачив своїх товаришів, що відбували свої строки, знав, що деякі одружились, до речі з ким попало, часто навіть і не познайомившись як слід, без сердечного потягу, без почуття, з повіями, що недавно повиходили з таборів, бо інших не було. Проживши довгі роки без жінок, не задумуючись реєструвались і нашвидку закладали нові сім'ї. До декого приїжджали жінки з волі. Одні радісно зустрічали їх, другі не хотіли приймати їх. Десятилітня перерва в житті цих людей вирила глибоку прірву, через яку переступити було вже неможливо, і ображені жінки повертались додому, а їхні чоловіки шукали собі нової пари. Приїжджала дружина до головного бухгалтера, але він не захотів навіть говорити з нею. Вона благала його, ходила скаржитись на чоловіка начальникові, але нічого не допомогло. Горе цієї жінки підсилювалось ще й тим, що була вона бездітна, а молода жінка, з якою зійшовся головний бухгалтер, ходила вже вагітна від нього. Про те, щоб зійтись з першою, не могло бути й мови.

Часом вечорами мріяв про жінку Гаєвський. Після в'язниці і всього пережитого, він нарешті опам'ятався, у своїй хатинці відпочив, на кухні при лікарні підхарчувався і повернувся до нормального людського стану. Вернулись до нього і нормальні людські бажання. Ночами з'являлися сни, яких він раніше не бачив, снилися жінки. Все частіше — і вдень, і ночами — спадали на думку вечори, проведені з Тасею, і тут же виринало питання: де вона зараз, що з нею, чи знайшла собі пару, чи така ж гарна, чи згадує його? Пригадувались випадкові зустрічі в таборі, зокрема Наташа. Її він згадував з приємністю. Згадував і жінок з місцевого на-

селення, з якими він знайомився під час поїздок човном з Дьоми в Льомдибож, спадала на думку красуня Таїса Юхимівна і нарешті Марія Геворківна, маленька медсестра. Коли б і вона зараз кінчала строк разом з ним, можливо, він з нею одружився б, бо літа підійшли солідні — п'ятдесят, вибирати не було часу. Але Марія мала ще цілих п'ять років строку попереду, отже, про неї не можна було серйозно думати, а тим більше давати їй якісь обіцянки. Вона це сама розуміла і щиро плакала, прощаючись з ним перед його вже останнім виїздом з Кирти.

Зима впала цього року рано. Цілий листопад лютували морози. В кінці місяця вже стала ріка, кілька днів було чути здалеку могутній шум стихії — то терлись одна об одну величезні крижини. Мороз додав їм люті, але одної місячної ночі, коли на небі грали спалахи, Печора заніміла. Тепер по ріці вже їздили на той бік санками, на зміну річковому прийшов гужовий транспорт.

Одного разу до Гаєвського прибіг Іван Михайлович, збуджений, із сльозами на очах. Одержав довгожданого листа від дружини, але не з дому, а десь аж з-під Іркутська. Її, тещу і дитину вивезли з України назавжди.

— За що їх? — схлипував Іван Михайлович. — Чого їх вивезли на таку стужу, на чужі зорі, на чужі води, на чужу землю?

Він почав голосити, як над небіжчиком. Гаєвський обняв його.

— Не треба, будьте мужчиною. Не чуже там усе, як ви думаєте. І зорі такі ж самі, як і у нас на Україні, і води хороші, тільки більші там ріки, і люди не чужі, і земля така ж, радянська. І вам тут не вічно сидіти, і ви колись вийдете з табору, як і я. Ніколи я не думав, що виживу ці чотирнадцять років, а бачте, вижив, і ви дочекаєтесь волі. Зійдетеся знову з коханою дружиною, з улюбленим сином. Все буде добре, побачите. Зміна буде, мусить бути!

— Але поки що нема,— говорив крізь плач Криворук.— Нові й нові етапи невинних людей. Та як же свята земля так довго носить на собі цих злочинців?

Він сидів на стільці зіщулюючись, похитував головою, закусивши пальці, щоб фізичним болем заглушити біль душевний.

— Доки ви тут, я мав якусь опору, опіку, підтримку, я йшов до вас із своїм сумом, як до рідного батька. Тепер ви поїдете, до кого ж я піду?

— Нічого, нічого,— заспокоював Гаєвський.— Я домовлюся з начальником, і ви залишитесь на моєму місці. Робота не важка, будете її сумлінно виконувати, будете уважні до людей, бо тут немає здорових, тут усі з покаліченими душами, з пораненими серцями, всі вони позбавлені родинного тепла, не знають ласки, чуйного слова, любові. У вас серце чуйне, добре, шукайте завжди в людині людину. Під табірними бушлатами ховається багато теплих сердець. Помагайте таким, чим можна: добрим словом, співчуттям, а коли зможете, то й шматком хліба. А мені пишіть, я дам вам адресу, тільки-но влаштуюсь на якійсь роботі. Де це буде, ще не знаю. Пошукаю, де краще. Дванадцять років я не виїжджав з цієї Кирти, забув, який вигляд має світ. Поїду в Інту, кажуть, там уже ціле місто виросло, десь зупинюся. Звідти й напишу. І ви відповідайте, тоді легше буде переносити неволю.

Молодий чоловік уважно слухав старшого друга, сина однієї з ним великої матері-Вітчизни.

— Коли подумати,— почав Криворук,— то нема нічого на світі жорстокішого, як позбавити людину волі, можливості задовольняти найелементарніші фізичні і моральні потреби.

— Хто з цим не погодиться?

— Я чув,— продовжував свою думку Криворук,— що в Чехії пускають до в'язня раз на тиждень його дружину. Там дають кімнату побачень, і жінка ночує з чоловіком. Це не розбиває сім'ю, це дуже гуманно.

— Ви уявляєте, що б то було,— усміхнувся Гаєвський,— коли б до всіх, хто сидить у тюрмах, приїхали на побачення жінки?

— Так, правда, занадто багато нас тут,— погодився Криворук.— Але чому тут і процвітає онанізм, гомосексуалізм. Де хто бачив чи чув, щоб селянин таким займався, а бач — займаються, і все це — породження таборів.

За тиждень до кінця строку табірників відправляли в районний центр Канін, за сто сімдесят кілометрів від Еджит Кирти, одержувати паспорти. До Каніна треба було йти шість днів пішки.

У Кожві, за шість кілометрів від Каніна, де також був досить великий табірний пункт, містився так званий «стіл звільнень». Там зекові давали довідку про те, що він закінчив строк і має право одержати паспорт, а бухгалтерія виплачувала йому гроші, які з нього стягали протягом усього строку до так званого «фонду звільнення».

Забезпечившись сухим пайком на шестиденну подорож, попрощавшись з начальником санмістечка і своїм сусідом за стіною — лікарем Лепком, подякувавши обом за допомогу і дружбу (бо саме вони зробили останній рік його перебування в таборі терпимим), потиснувши руки зустрічним знайомим, Гаєвський побіг востаннє в хатинку, щоб забрати свої вбогі пожитки, а головне — рукописи кількох оповідань, які все ж написав за цей рік. Тут його чекали друзі — Іван Михайлович і Марія Геворківна. Побачивши їх, Микола не міг стримати сліз, бо й вони плакали ридма.

— Чого ви? — спитав, усміхаючись крізь сльози, Гаєвський.— Радіти треба, що покидаю табір.

— Ми ж і радіємо, що покидаєте табір, але плачемо, що залишаєте нас.

Як страшно залишати добрих друзів у неволі! Та минула і ця важка хвилина. Обнявши обох, поцілувавши, Гаєвський вискочив навір.

— Прощайте! Довго сидіти не будете, я вірю,— сказав і побіг. Більше залишатись не міг ні хвилини — манила воля.

Хотілося швидше спробувати, яка ж вона, та воля. Біг, легкий і швидкий. Здавалося, за плечима крила вирости, на лиці грала мимовільна усмішка, з уст виривалися слова радості.

За воротами чекав попутний обоз, що йшов у табірне селище Кожву. З обозом ішов солдат. Гаєвський спитав:

— Ви мене будете конвоювати?

— Ні, йдіть самі. Але документи на вас у мене.

Цим вохривець, певно, хотів показати, що хоч тиждень ще має владу над ним. Та це вже Гаєвського не турбувало. Кинув на сани дерев'яний чемоданчик і побіг уперед. Не пішов, а побіг, як хлопчина. Не відчував свого віку п'ятидесятирічний чоловік, тих чотирнадцять літ, які просидів, наче хто зняв їх з нього і зробив на стільки ж літ молодшим. Йому хотілося співати з радості, йому здавалося, що всміхаються небо, дорога і вкрита снігами тайга. Не чув під собою ніг, летів на могутніх крилах радості.

Того першого дня пройшов двадцять п'ять кілометрів, і тільки в хаті, де зупинився переночувати, відчув легку втому. За шість днів подолав сто шістьдесят п'ять кілометрів і надвечір шостого дня був у Кожві. Довго довелося чекати там, поки підійшов обоз із солдатом-конвоїром, який не йшов, а їхав.

— Підете ночувати в зону чи маєте тут знайомих? — спитав солдат.

Миколі Степановичу залишився ще один день до кінця строку, конвоїр міг його забрати на цей день, вірніше на ніч, у зону, але він був із солдатів-фронтовиків. Микола сказав, що має знайомого, і в нього переночує.

Ще в зоні другої шахти (Гаєвський тоді мешкав в одній хатині з Миколою Олександровичем) він довів-

дався, що в Кожві, куди Микола Олександрович одного разу їздив на конференцію лікарів Воркуттаборів, лікарем працює зек Торецький Микола Андрійович, земляк Гаєвського, довголітній друг і рятівник його батьків і всієї родини. Заслали його в 1939-му на десять років. Торецького Микола ніколи не бачив, але був певний, що той прийме його радо.

І от Микола постукав у двері амбулаторії, де працював і мешкав Торецький. Два чоловіки впізнали один одного, хоч ніколи в житті не бачились. Микола Андрійович появився в домі батьків Гаєвського тоді, коли Микола Степанович уже був на Україні. Але схожість з братом одразу виказала Гаєвського. Тільки-но він переступив поріг амбулаторії — і лікар кинувся обнімати прибулого. Чоловік середнього росту, молоді рум'яне обличчя, невеликі, карі, веселі очі і зовсім біле волосся, хоч йому не було ще й п'ятидесяти, жвавий, моторний, він мав приємний тембр голосу і ласкаву усмішку. Гаєвського зачарував з першого погляду.

— Закінчили? — спитав весело.

— Закінчив.

— Яке щастя! Скільки?

— Чотирнадцять. А ви?

— Я тільки перейшов у дев'ятий клас, — пожартував Торецький, — а ще є й десятий. Але чого це ми на порозі стоїмо? Заходьте, сідайте. Я думаю, ви у мене залишитесь?

— Якщо приймете, звичайно, тут у мене більше нікого із знайомих немає.

Микола Андрійович мав привілей жити окремо, в амбулаторії, яка складалася з передпокою, що служив і кухнею, приймальні, в якій приймав хворих, і маленької кімнатки, де спав. Привілей жити окремо надали лікареві за те, що лікував начальників і їх родини. Адже немає людини, яка була б застрахована від хвороби, а тим самим і від послуг лікаря, та ще й у такій глушині. А Торецький був лікарем сумлінним і досвід-

ченим. Він скоро завоював симпатії і зеків, і в'єнів. На останні слова Гаєвського Микола Андрійович відповів радісним вигуком:

— Чудово! Ми зараз щось придумаємо попоїсти і навіть... Він зробив рукою знак, з якого легко можна було здогадатись, про що мова. Кожна амбулаторія одержує спирт, принаймні на початку місяця. Любителі міцних напоїв випивають його відразу, але Микола Андрійович належав до людей, які використовували спирт за призначенням, тому мав його і в середині місяця.

До пізнього вечора говорили земляки, товариші по нещастю. Гаєвський багато чого почув про своїх батьків і родичів, яких не бачив двадцять сім років, про колишніх знайомих, яких зараз і прізвища позабував. І не дивно, з часом пам'ять слабне, до того ж перед його очима за довгі роки таборів пройшли тисячі людей, з багатьма він мав справи службові й приватні, з багатьма дружив, багатьох ненавидів. Зрештою, все це злилось у якийсь сумбур, і тільки образи далекого минулого, образи дитинства, ранньої молодості жили в його мозку ясно, непорушно, захопивши в ньому найкраще місце на все життя. Вони манили його до себе під час безсонних ночей усі ці роки, стояли перед ним і зараз.

На запитання гостинного господаря, куди Микола думає їхати тепер, сказав, що тільки додому.

— Хочу побачити всіх, хто живий з родичів, бо якщо не зараз, то, може, вже ніколи й не побачу.

— А чи безпечно? — запитав Торецький.

Микола Андрійович розповів Гаєвському про випадок з дівчиною-комсомолкою, яка одержала десять років ув'язнення за те, що була послана сибірським комсомолом у Москву на навчання в університет. Хтось з її товаришів довідався, що в Сибір вона потрапила з України, будучи ще маленькою дівчинкою, з батьками, висланими туди на вічне поселення. За це комсомолка дістала лєсять літ.

— Байдуже, — сказав Гаєвський. — Мені б тільки побачити — і назад. Я знаю, там мені місця нема. Так, нема нам місця на нашій рідній землі, — мовив з гіркотою.

— Нема! — луною злетіло з уст лікаря.

Наступного дня вранці, ще затемна, в лютий мороз, Гаєвський в самій фуфайці біг уже по Печорі в містечко Канін, біг по паспорт, вимріяний протягом чотирнадцяти років. У кишені лежала довідка про те, що він був засуджений спеціальним табірним судом на чотири роки позбавлення волі, що мав попередню судимість у 1934 році на десять літ і відбув кару в місцях ув'язнення сьомого грудня 1947 року. Це була путівка в нове життя. Яке воно — важко вгадати, в усякому разі мусило бути відмінним від того, що пережив.

Паспорт одержав надвечір. Тремтячою рукою взяв його, перегорнув, подивився — і враз радість зникла. Там було зазначено, що видано паспорт на підставі довідки за таким-то номером і 39-ї статті закону про паспортизацію. Це, по суті, вовчий документ, з яким він міг жити тільки в межах таборів. А там, звідки Гаєвський прибув у табір, там йому жити тепер заборонено. Проте за всяку ціну вирішив їхати додому, хоч нелегально, хоч з ризиком дістати новий строк. Такою великою була туга, що гнітила його серце, так хотілося хоч раз дихнути теплим повітрям України, поцілувати її святу землю, якої не бачив стільки років. Хотілося нарешті побути серед своїх людей, відчути тепло рідної хати, почути солодку музику рідної мови. Отже — їхати! Їхати, чого б це не коштувало. Однак і тут знайшлася перешкода: грошей, зароблених за чотирнадцять літ у таборі, не вистачало на поїздку. Та виручив лікар Торецький. Він був знайомий з багатьма вільними, лікував їх, і вони позичили грошей. У плацкартному вагоні, в який посадив його Микола Андрійович, почував себе незручно. Йому здавалося

чомусь, що всі на нього дивляться — хто співчутливо, хто байдуже, а хто, може, й з ненавистю, але всі знають, хто він і звідки їде. Одяг видавав його беззастережно: ватні стьобані штани, кирзові чоботи, фуфайка, зелена гімнастерка, брудний білий козушок і саморобна шапка, щось на зразок кубанки, а на додаток дерев'яний сундук з висячим замком. Усе це красномовно свідчило про те, хто їх хазяїн. У сундучку — всього дві пари табірної білизни і літні казенні бавовняні штани. З цим добром можна було і не возитися.

З сусідами по вагону старався не говорити, цікавих відпочикував короткими фразами, підкреслюючи небажання розмовляти. Зате після Котласа, а особливо на Україні, він виходив на кожній станції подихати свіжим повітрям, порадуватися теплу. Стояв кінець грудня, а снігу тут майже не було, і температура повітря вище нуля, а там, звідки приїхав, лютували морози. В день від'їзду зі станції Печора термометр показував 39° нижче нуля. Але все це позаду: і табори, і морози. Ще одна ніч і нарешті — Київ, столиця України! І схотілося ж долі, щоб першим, кого він побачив ще на вокзалі, був ненависний Цаль Качанчик — той, хто першим обмовив його перед Жовтяником і через кого, власне, він одержав додатковий чотирилітній строк. Цей табірний «стукач» давно звільнився, і хоч не мав права жити в Києві, а проте жив, можливо, під чужим паспортом, і чимось промишляв, бо поспішав кудись дуже заклопотаний. Побачивши Гаєвського, він на мить збентежився, відкрив було рота, наче хотів заговорити, але відразу опам'ятався, звернув убік і загубився в юрбі, що заповнювала вокзал. Гидка зустріч. Чи ж бо віщувала невдачу? Але геть забобони! Не може бути, щоб доля насміялася ще раз. Отже, вперед! Вперед, що б там не трапилось!

Здавши свій чемодан у камеру схову, Гаєвський відправився в місто. Був ранок. Двірники замітали тротуари від снігу, що вночі ледве припорошив землю,

на ринки поспішали жінки з кошиками, в місті виднілись руїни. Сліди війни ще були помітні.

Ішов пішки. Чомусь боявся сісти в трамвай, неначе вперше його побачив. Соромно було спитати кондуктора, скільки коштує проїзд. Йшов, оглядаючи давно забуті вулиці. І ось він уже на Хрещатику. На місці колишніх будинків були розчищені площадки, подекуди стояли паркани з плакатами, лозунгами, кіоски, в яких продавали цигарки, цукерки і горілку. Було й довідкове бюро. Запитав адресу Голубенка, хоч знав її напам'ять, але це вже була суто провінціальна потреба зайвий раз пересвідчитись у правильності інформації. Одержавши довідку, що Павло Михайлович справді мешкає недалеко від Хрещатика, Гаєвський пішов туди. У кожної людини своя доля. У двох рідних братів-близнят вона неоднакова, не кажучи вже про двох друзів.

Павла Михайловича Голубенка доля повела іншими шляхами, ніж Гаєвського. В тридцять восьмому році повезли його з Кирти на розстріл. Врятувало бездоріжжя республіки Комі. Поки везли, пішла шуга до ріці, поки ріка замерзла та утворилася на ній санна дорога, хтось переглянув його справу, і розстріл відмінили. Павла Михайловича перевели в Ухту (так те пер називалась колишня Чіб'ю*), знов у те місце, звідки він виїхав у Кирту. Там він працював на різних роботах до сорок третього року і, не добувши кількох місяців до кінця десятирічного строку, члена уряду, з допомогою дуже впливової людини, члена одного з секретарів ЦК. Ця людина довела «хазяїнові», що такого письменника треба звільнити. Його звільнили і повернули в Київ на літературну роботу, не реабілітувавши навіть, щоб у разі потреби можна було легко, без клопоту, повернути його назад, на фельдшерську роботу в Ухту або й в інше місце.

* Річка; пити (комі).

Павло Михайлович і Варвара Олексіївна зустріли Миколу як рідного брата. Добре знали, що приїхав він нелегально, що за порушення паспортного режиму його можуть відправити етапом назад, а проте не побоялись. Багато дечого довідався Микола. Почув, скільки товаришів загинуло в таборах, у якому страху за своє «завтра» перебувають ті, що залишились на місцях. Розповів Павло Михайлович, як його підгодовували в тюрмі, оскільки не було готелю, поки не відвезли до Москви.

— Я спершу не повірив, коли мене капітан запевняв, — капітан! — що я можу замовляти собі обіди, які схочу, як у ресторані. Дай, думаю, спробую замовити смаженої картоплі. Знаю, що картоплі нема, це ж Північ, та й весна надворі, — де тій картоплі бути? І, уявляєш, дістали, чи не в того ж таки капітана. І подали на обід: смажену, як з ресторану.

Оповідав Павло Михайлович ніби й весело, але в цій веселості вчувався біль і смуток.

Після сніданку пройшлись по місту. По дорозі Гаєвський бачив декого з товаришів-письменників, вони вітались з Павлом Михайловичем, але його, Гаєвського, не впізнали. Нічого дивного, — чотирнадцять літ, та й одяг, змінили вигляд людини.

Увечері Микола виїхав з Києва до Львова. Павло Михайлович провів його на вокзал, дав телеграму братові, щоб той його зустрів.

Цілу ніч у дорозі Микола не спав, мріючи про зустріч з братом, про рідне місто. І ось уже вокзал, з якого виїхав двадцять сім років тому. Тремтячими руками взяв свій порожній дерев'яний сундучок з ручкою роботи Мислицького і вийшов на ледь освітлений перон. Перон той самий, те саме чавунне склепіння, тільки шибки де-не-де повибивані. Люди вийшли з вагонів і зникли в підземному коридорі. Він залишився сам і став чекати. Чи прийде брат? Який він? Залишив його невеликим безвусим хлопчиком, а зараз? Який він на

зріст? Який у нього голос? Усі ці питання швидко пропливли в думках, а очі пильно шукали вимріяного брата. Але його не було. В душу поволі закрадався сумнів: чи одержав він телеграму? А що, коли ні? Доведеться на вокзалі чекати ранку і вже вдень зайнятися пошуками. А коли його нема вдома? В серці зростала тривога. Ось на сусідній перон вийшов з підземного коридора чоловік у сірому пальті з хутряним коміром і почав озиратись навколо. Чи не він? Так і є. Чоловік зупинився і неголосно спитав:

— Микола?

Микола перебіг через колію, і ось він уже в братніх обіймах. Він на встиг придивитися, бо темно, але чув рідний голос, такий м'який, солідний, «професорський». Це визначення мимоволі спало на думку Миколі.

— Як їхав? — спитав брат.

— Добре. Трохи нездужаю. Часто виходив на станціях, милувався природою, теплом, бо ж там, звідкільду, люті морози. І от, мабуть, трохи застудився.

— Вилікуємо. Ходім, машина чекає, — брат хотів узяти чемодан, але Микола не дав.

— Твоя машина?

— Ні, така розкіш мені не по зубах, та й не потрібна вона мені.

Тільки вдома брати почали оглядати один одного, знайомитися. Зміни в обох величезні, двадцять сім років дали себе знати. Старший брат спробував відтворити в уяві образ молодшого, яким той був двадцять сім років тому, і порівняти з тим, що зараз стоїть перед ним. І не міг, хоч цей новий для нього, ще молодий, жвавий, ласкавий, ніжний. Але тепер він з обличчя, деякими рухами, усмішкою, голосом більше нагадував батька, ніж того милого хлопчика, якого Микола залишив пам'ятного дня тисяча дев'ясот дев'ятого року.

— А ти не дуже змінився, — сказав Євген. — Я бо-явся, що побачу тебе в гіршому стані.

— Холод Півночі законсервував, — пожартував Микола.

Брати не могли знайти спільної мови, не могли розговоритися. Щось заважало, навіть незвичний для Гаєвського-молодшого одяг учорашнього табірника. Так, принаймні, думав Микола. І був недалекий від істини — Євген запропонував був йому своє вбрання, але воно не підійшло. Ніяковість виникла не від того, що табірне вбрання бентежило молодшого брата, а від того, що він не міг, не мав чим зарадити біді. І вони перекидалися звичайними незначущими фразами, поки Євген нашвидкуруч готував каву. Він поспішав на роботу в інститут: з дев'ятої — лекції.

Ось він і пішов. Микола залишився сам. Квартира гарна, ясна. Дві великі кімнати, кухня. Житло з усіма вигодами, добре умебльоване, зі смаком, хоч і скромно. І живе брат сам у цій розкоші. Для Миколи це була недосяжна розкіш. З листів Євгена він знав про його родинну трагедію, знав, що жив самотньо. Раптом спало на думку: чи не боїться молодший брат його приїзду? Адже часи небезпечні, в лісах ще бродять залишки банд. В країні тривожний, напружений стан, а він, по суті, перебуває на нелегальному становищі. Що, коли нагрянуть з перевіркою документів? Тоді обом не минути лиха. Треба спитати Євгена, як він дивиться на його нелегальний приїзд, які його думки і поради?

— Ти відчуваєш себе безпечно? — спитав Микола брата, коли той повернувся.

Євген заперечливо похитав головою і сказав:

— Ні, безпечно може почувати себе хіба сам «хазяїн». Так у нас напівофіційно називають «вождя всіх народів, корифея всіх наук»!

Євген усміхнувся і тут же погасив усмішку.

— Ти думаєш, що він відчуває себе безпечно? — перебив Микола брата. — А мені зараз прийшла думка: чи не є результатом усіх неприємностей саме страх за власне існування? Як ти гадаєш?

Євген мовчав. Микола зрозумів, що він або не погоджується з його думкою і не говорить, щоб не образити брата, або просто боїться сказати. Щоб звільнити його від ніяковості, промовив:

— Не гнівайся, та, щоб тобі, і мені теж, було спокійніше, я в тебе лише переночую, а завтра вранці — до Теремовлі, до сестри, до дядьків. Подивлюсь на них, обніму — і назад, туди, де найбезпечніше: на Північ. Звик я до неї за довгі роки поневірянь, та й вона до мене, мабуть, звикла.

Зустріч з сестрою і родичами була щиріша, бо без страху. Ці люди не усвідомлювали становища так, як брат, який працював на державній посаді, жив у великому місті. Дядьки були людьми старого гарту, роки уже під шістдесят, ніколи в політичному житті участі не брали, ворогів не мали, а це багато важило.

Родичів у Теремовлі теж важко було впізнати. Сестру він покинув дівчинкою, а зараз це була вже статечна жінка, яка теж багато пережила. Дядько, якого юнаком виряджав в чотирнадцятому році на війну, зараз уже посивів. Познайомився Микола і з дядиною, яку ніколи не бачив, і їхньою дочкою, своєю двоюрідною сестрою, що народилася й виросла без нього. Скоро до всіх що народилася й виросла без нього. Скоро до всіх звик, а вони до нього. І пішли розмови, спогади про далекі юні літа, про визначні епізоди з сімейної хроніки, про смерть батьків, які так і не дочекалися зустрічі з найстаршим сином. Миколу просили розповідати про себе, і він говорив про сумне і веселе в своєму житті, що проходило далеко від них, на тій далекій Півночі, про яку вони мали не дуже чітке уявлення.

Микола не хотів згадувати про табір і його порядки, щоб не завдавати їм смутку, а розказував про республіку Комі, про гостинний, спокійний народ, його звичаї, заняття. Всім подобались розповіді про мисливство в цьому краї, про оленярство, про лісову дичину, небачену в Галичині, про люті зими, нескінченну тайгу, що вкриває всю республіку.

Розповідав Микола про снігопади, про те, як йому одного разу довелося котитись по снігу: намело його вище пояса, і йти було неможливо. Він ліг, котився через насипи.

Його слухали затамувавши подих.

— А ви не боїтеся приймати мене у себе? — зненацька спитав Микола. Але це питання було прийнято мало не як образа. Тут не розуміли тієї небезпеки, що тяжіла над «нелегальними».

Микола не пояснив їм, чого саме боїться і що могло б статись, коли б якась лиха людина донесла на нього або на когось із сім'ї.

— Ти не чув, мабуть, (ми з чотирнадцятого року не бачилися), що в сімнадцятому році я брав активну участь у революційному русі в Росії,— промовив дядько.— Революція застала мене під Ташкентом, у таборі для військочолонованих австрійців, і мене вибрали тоді делегатом від полонених. Я розповсюджував серед них «Декларацію прав народів Росії», виступав на мітингах і, певно, був би в партії більшовиків, коли б залишився в Росії. Але нас повернули в Галичину, де вже панували пілсудчики, довелося шукати роботи. Українцеві, навіть з вищою освітою, було дуже важко одержати посаду лісничого, на якого, як ти знаєш, я вчився у Відні. Власники лісів категорично не приймали на роботу українців. Довелося їхати у Варшаву, і там я на силу одержав місце лісничого в державних лісах, де й працював до розгрому Польщі. Від фашистських військ тікали, доки могли. Нарешті вони нас наздогнали. Ну і набралися ми страху, набідувалися — отак, — він показав на горло.— Адже втекли, як стояли, не встигли теплих речей забрати, і перші місяці дуже бідували. Роботи не було. Коли б не допомога родини, твого брата, сестри, хоч вони теж мало могли... Дещо продавали з речей і ділилися з нами.

Сумна була дядькова розповідь. Микола слухав його, легшою здавалася йому власна доля. Адже він не ба-

чив страхіть війни, не бачив ворожих полчищ на рідній землі.

Прийшло різдво, яке в західних областях України в той час святкувалось урочисто, хоч слово «святкувалось» не підходило для дому дядьків Гаєвського. Релігійні мотиви тут не відігравали ніякої ролі, але традицій, що нагадували юні літа, батьків і їх дім, дотримувались по змозі так, як було в давнину. На вечерю подавали традиційні страви: борщ з вушками, голубці з гречаної каші, вареники з картоплею, капустою, по-видлом, кутю і, звичайно, пампушки. Не було, правда, традиційного судака, та за ним ніхто не тужив. Для Миколи, що не бачив різдвяних свят довгі роки, сталися зробити цей вечір схожим до тих, які він запам'ятав у дитинстві. І хоч усе було так, як тоді, але бракувало настрою, оточення, батьків, які творили цей настрій. І найголовніше, бракувало молодості, дитинства: Микола був того вечора сумніший, ніж у звичайні дні по приїзді до рідних.

XX

Коротенька нелегальна відпустка минула швидко, як сон. Треба вертатись на Північ, шукати роботи. Грошей нема. З тих, що дав йому брат, а він сам мав небагато, треба віддати борг Торецькому і їхати з Кожви туди, де потрібний агроном. Таких місць було кілька. Воркута мала свої радгоспи в Новому Борі, Кедровому Шорі, Кочмесі, мала радгосп «Северный» по ріці Усі і досить великий радгосп за сто кілометрів від Воркути, теж на цій річці, «Горняк». Однак всюди посади агрономів були зайняті.

Гаєвський вирішив поїхати на нову велику будову в Абезь, під саме Північне полярне коло. Що то була за будова — не знав: тримали в секреті, — але його й не цікавило. Туди відправлялись люди всіх спеціаль-

ностей. І хоч там були, можливо, й важчі (порівняно з іншими місцями європейської Півночі) умови, їх при-
ваблювала перспектива високих заробітків.

Попрощавшись одного дня з Миколою Андрійови-
чем Торецьким, Гаєвський рушив далі на північ. Був
січень, морози страшенні — п'ятдесят градусів нижче
нуля, а то й більше. В Абезь приїхав увечері. Станція
маленька, дерев'яна, незатишна. Ночувати довелось у
товарному вагоні для перевезення худоби, обладнаному
для ночівлі. Це був тимчасовий притулок для таких
приїжджих, як Гаєвський. Хазяйнував у цьому вагоні,
що носив претензійну назву «готель», в'язень із зло-
діїв. Обов'язки мав невеликі: раз на день підмести і
напалити в залізній пічці, що стояла посеред вагона
з дерев'яними (нижніми й верхніми) полицями для
спання. Миколі дісталось місце на верхній полиці. Там
лежав матрац — такий, який він мав у таборі, — вузь-
кий, чорний, набитий стружками, подушка в не дуже
чистій пошиванці, таке ж простирадло і суконне пок-
ривало. Пічка зовсім не гріла. Блатний господар «го-
телю» сидів майже в обнімку з нею, а про мешканців
не дбав, і холод тут панував жаклибий. Про те, щоб
роздягтись, не могло бути й мови. Всі місця були
зайняті, люди спали, а може, тільки намагалися заснути,
скулившись у три погібелі. На нижніх нарах якийсь
п'яний безперестанку вигукував непристойні слова. В
такій обстановці заснути було неможливо. Але минула
й ця страшна, холодна ніч. Умитися вранці не дове-
лося. Замість умивальника в «готелі» до стіни була
прибита якась бляшанка, але вода в ній замерзла на-
віки. Не було й убиральні, тільки яма, не захищена від
вітру й хуртовини, за кільканадцять кроків від «готелю».
Внутрішні стіни вагона вкрилися товстим шаром інею.
В повітрі стояла холодна імла, мороз не меншав.

Микола вибіг до управління будівництва, передусім,
щоб зігрітись. Поки зійшлися службовці, перестав дри-
жати від холоду, від якого, було, зуб на зуб не попадав.

Допитавшись до відділу кадрів, пішов туди. В гарній
теплій кімнатці сидів майор військ МВС. Службовцями
були здебільшого недавні зеки, що відбули строк. Тепер
вони веєни, і далі тягнуть усю роботу. Тільки високу
посаду (начальник відділу кадрів), як правило, займав
військовий. Звичайно, не з тих, що воювали на фронті,
а з тих, що в тилу боролися з вигаданими ворогами.
Вони і зараз з тими, ніби вже вільними, що закінчили
строки, поводитись не як з повноправними громадя-
нами, а як з людьми нижчого гатунку. Перед таким
майором став Гаєвський. У ньому був дуже непрезента-
бельний вигляд: брудний табірний козушок, що відслу-
жив за довгі роки багато різної служби, не міг спра-
вити гарного враження.

— Що скажете? — недбало спитав начальник відділу
кадрів.

Гаєвський розказав, хто він, чого прийшов і що
хотів одержати.

— Документи?

Гаєвський показав паспорт і свою «довідку про
звільнення».

— Двічі суджений? — здивувався майор. — І перший
раз — за терор?

Гаєвський оповів, як дістав першу, а потім другу
судимість, але це тільки роздратувало начальника.

— Ви, бачу, невдоволені радянським судочинством, —
спитав, ехидно мружачи очі. — Місця для вас нема. —
Майор дивився на Гаєвського так, що його охопив страх.
«Коли б, чого доброго, третьої судимості не заробити».

Гаєвський вийшов у коридор в розпачі. Що робити?
Куди подітись? Невже вертати в Еджит Кирту? Невже
і на краю цієї холодної землі не зможе знайти собі
роботи? Пригадав, що дехто з товаришів, які закінчили
строк у сорок п'ятому році, одержали посади у Воркуті:
важкий там клімат, невеселі обрії, безкрая тундра, ніде
ні деревини, довгі ночі, довгі зими. Але вибору не було.
Вирішив їхати туди. Дорогу Кожва—Воркута тільки

будували, проте залізнична вітка Абезь—Воркута вже існувала. З управління до вокзалу було далеченько, та мороз підганяв. Опинившись у теплому вагоні, зітхнув з полегшенням. Що буде далі — не думав, був щасливий, що вирвався з похмурої Абезі. Після розмови з майором навіть радів, що не знайшов там роботи.

Воркута, про яку тільки чув, захопила його. Це вже було велике дерев'яне місто, збудоване руками в'язнів. Виросло воно, наче в казці, на голому, безлісому місці, в тундрі, над невеликою річкою Воркутою кілька років тому. Коли чотирнадцять років тому Микола їхав у табір, на місці Воркути ще паслись олені. А тепер уже мало близько ста тисяч мешканців, було оточене териконами й вишками шахт. Споруджували їх також зеки.

Перші будинки, в тому числі й будинок управління таборів і шахт, не звиклому, не при звичаєному оку могли видатись чудиськом. Всі вони були покороблені, з горбами й сідловинами, як верблюди. Справа в тому, що будівельники не врахували глибини й нерівномірності відтавання ґрунту в районі вічної мерзлоти, і почали западати стовпи під фундаментами, а відтак і стіни. Далі такого вже не траплялось, люди набули досвіду.

Гаєвського, що за свій довгий строк у таборах бачив усяке, здивував і дуже пригнітив вигляд каторжан, яких уперше зустрів на Воркуті. Чув про них, але бачити не доводилось. І ось перед ним у місті чистять вулиці від снігу ці люди. Хто вони? Вороги? Прислухався до мови — ні, звичайні радянські громадяни. За що ж їх так безчестять? На їх шапках, на спинах бушлатів і на штанях — білі смуги з номерами. Гаєвський згадав: людина — номер. Проїжджаючи через Москву, він відвідав музей подарунків Сталіну, і серед експонатів бачив такі ж смужки з номерами. Належали вони борцям за волю Іспанії, Франції, інших країн. Не було тільки аналогічних подарунків від радянських каторжан...

У сільськогосподарському управлінні, куди в першу чергу подався Гаєвський, несподівано зустрів Аркадія Михайловича, доброго знайомого з давніх покчинських часів, чудового, розумного товариша, який тоді, при першому знайомстві, стругав з напарником кільсони на березі Печори. Потім відбулося ближче знайомство, яке переросло в дружбу, перервану, на жаль, тоді, коли Гаєвського перекинули на Кирту. Невдовзі цей талановитий інженер Аркадій Михайлович, закінчивши свій трирічний строк, перейшов завідуючим відділом у Воркуту, в управління сільського господарства, під керівництво естонця Карла Гансовича. Тепер зустріч була несподівана й радісна. Друзі впізнали один одного відразу, зраділи, розцілювались. Довгі роки розлуки не зменшили їхніх почуттів, що гартувалися в суворих табірних умовах.

— Закінчив строк нарешті? — спитав Аркадій.

— Нарешті закінчив.

— Скільки ж ти просидів?

— Рівно чотирнадцять літ.

— Немало! Що думаєш робити?

— Шукаю роботи.

— В сільському господарстві?

— Так.

— Маєш щастя, — промовив, усміхаючись, Аркадій. Голос у нього низький, бархатний, усмішка добра, лагідна, сам великий, могутньої статури, флегматик. Нагадував чомусь добродушного сенбернара, який радо дозволяє бавитися з собою малим дітям. Зараз трохи розповнів, постарів на десять літ, уже намічалось й черевце. — Маєш щастя, що тепер приїхав.

Гаєвський усміхнувся. Він пригадав, що саме такі слова сказав йому Павло Михайлович Голубенко дев'ять років тому, коли його перегнали з Покчі в Еджит Кирту. Тоді Павло Михайлович влаштував його на роботу агрономом. І от зараз Аркадій зустрічає його тими ж словами. Чи мало б це бути доброю прикметою?

— У чому ж це щастя? — поцікавився Микола.

— Сьогодні, — сказав Аркадій, — відкривається щорічний з'їзд сільськогосподарських робітників усіх радгоспів і ферм «Воркуттабору». Будуть агрономи, зоотехніки, бригадири, ударники, доярки.

— І що це мені дасть? — спитав Гаєвський, не розуміючи, до чого веде Аркадій.

— Перш за все побачиш людей, з якими так чи інакше доведеться працювати, побачиш обстановку, в якій відбудеться з'їзд, ну, і познайомишся з нашим керівником Карлом Гансовичем.

— Це той, що був начальником радгоспу в Кедровому Шорі?

— Той самий. Ти знаєш його?

— Бачив здалека. Він колись з револьвером не розлучався, коли приїхав у табір із своєї Естонії, думав, що всі зеки — бандити, «контрики», словом, небезпечна публіка.

Аркадій засміявся.

— Той самий. Проте він скоро сховав револьвер.

— Сховав?

— Так. Йому там, у Москві, в управлінні таборів, змалювали нас, як страшних злочинців, які ладні висадити державу в повітря.

— Як люди могли вірити? — дивувався Гаєвський.

— А ти хіба не вірив, доки самого не посадили?

— І вірив, і ні.

Аркадій махнув рукою.

— Замилували й замилують очі, — сказав тихше. — Але про це іншим разом. Іди зараз до залу засідань як гість. Під час перерви підійди до Карла Гансовича, він буде головувати, і подай йому заяву. Напиши зараз. Сідай отут, бери ручку і пиши.

Він продиктував Миколі текст.

Засідання почалось тільки-но Гаєвський ввійшов у зал. Кілька вільних місць було ще ззаду, і одне з них зайняв Микола. Головував начальник сільськогоспо-

дарського управління — невисокий на зріст чоловік, огрядний, кремезний, з обличчям фінського рибалки, яких малюють на лубочних картинках. Відкрив він на раду коротким вступним словом. Говорив з сильним естонським акцентом, запам'яталося слово «тисячі», яке вимовляв, як «тісяці». З його дозволу доповідач, головний агроном управління, недавній зек, говорив довго, майже годину. Доповідь про підготовку до весни, про заготівлю торфогноевих горшечків під капусту — однієї з основних культур, що дає добрі врожаї на далекій Півночі. Нарешті, про трудове змагання двох радгоспів.

У дебатах виступали прославлені на весь табір доярки, які викликали інших позмагатися, запрошували редактора табірної газети бути арбітром у цій справі.

Микола слухав і вухам не вірив, що все це відбувається в таборі, що всі промовці, які закликали до змагання, — зеки. У його мозок вбилося незвичне слово — трудзмагання замість соцзмагання. Невже поняття «соціалізм» чуже в цій радянській установі? Вирішив спитати Аркадія.

Як тільки було оголошено півгодинну перерву, Гаєвський швидко попрямував до президії і подав записку. Голова прочитав і вголос почав пригадувати, звідки він знає прізвище Гаєвського.

— Чи не ви працювали агрономом у Кирті? — нарешті згадав.

Гаєвський підтвердив.

— Ви якось прислали мені кавуна, що самі виростили?

— Я.

— Добрий був кавун.

Начальник управління розповів головному агрономові, що стояв поруч з ним, історію кавуна, і тут же наклав резолюцію на заяві Гаєвського: «Відділ кадрів, зарахувати старшим агрономом у Кожву». Були два місця на вибір — Кочмес і Кожва. Микола вибрав

Кожву з різних міркувань. По-перше, там був лікар Торецький, близько залізниці і, нарешті, там тепліше, бо це на південь від Кочмеса.

Справа з кавуном була досить цікава. В сорок другого році комусь із зеків прийшла з дому посилка. Прислали, між іншим, і гарбузове насіння, а між ним — два зернятка кавуна. Микола взяв ті зернятка і ранньою весною посадив у невеличкій теплиці, яку побудував з власної ініціативи, вклавши в це будівництво немало фізичної праці. Не було великої надії на ці зернятка, але, на щастя, вони проросли. Коли надворі потеплішало, Гаєвський переніс уже досить сильні рослини з горщиками, у яких вони росли, в парник. Доглядав цих дорогих південних гостей, як найбільшу цінність. Коли зацвіли, сам запилював і нарешті з'явилися зав'язі, а згодом — і кавуни, на диво гарні, великі, майже як південні.

Велику радість приносили ці кавуни Гаєвському. Щодня зранку біг на город, піднімав рами, вентилював парник, милувався ростом дорогих серцю рослин. Це була до деякої міри творча праця, без якої людині важко жити.

Довідався про ці кавуни начальник рудника. Це вже був не Карпунов, а садист і п'яниця Паршин Петро Петрович. Рідко він показувався в сільгоспі, але, почувши про кавуни, прийшов відразу, порахував і, наче свої, розподілив кому їх роздати. Всіх було двадцять чотири штуки, з них десять — більших і чотирнадцять менших. Найкращі звелів послати у Воркуту — керівнику, це в порядку підлабузництва, щоб показати, який він господар, одного кавуна — в Кедровий Шор, начальникові радгоспу, щоб його подразнити: мовляв, у нас тільки підсобне господарство, а є й кавуни, у вас — радгосп, а кавунів нема. Решту наказав роздати місцевому начальству, забувши того, хто ті кавуни виплекав. Цей розкрадач державного майна не вважав зека повноцінною людиною, з якою треба раху-

ватися. Гаєвський кавуна навіть не покуштував. Але він про це і не думав: було просто цікаво виростити кавуни під Північним колом.

XXI

Наступного дня по поверненні в Кожву Гаєвський прийняв від агронома-зека справи нового радгоспу, якого фактично ще не було і який треба було тільки створити. У Кожвинському господарстві, яке протягом року мало перетворитися на радгосп під назвою «30 лет Октября», Гаєвський застав сорок корів і десять коней, старий, зіпсований трактор і дві вантажні автомашини, на яких калимили шофери, відвозячи ночами з пристані на станцію Кожву, за шість кілометрів од пристані, пасажирів і вантажі. Агроном, уже літня людина, добував свій строк і зовсім не цікавився господарством. Всюди було запустіння. Стайня ледве трималася, гноєм завалене велике подвір'я, дисципліни ніякої.

Першим завданням нового агронома було навести порядок і дати відчутти робітникам і службовцям, що прийшов господар. Це Гаєвському вдалося легко. Він зібрав людей і сказав, що вони мають робити, а тим, кому це не подобається, порадив добровільно покинути господарство; розповів про перспективи і завдання. А завдання — велике: необхідно звалити і викорчувати п'ятдесят гектарів лісу і на очищеній ділянці посадити картоплю. Здаючи своєму наступникові територію, на півметра вкриту снігом, старий агроном попередив, що, можливо, не все зроблено, бо зима не дає змоги чисто вибирати з землі коріння тощо. І коли сніг зійшов, Гаєвський побачив, що пні не викорчовані. Зеки рубали дерева під корінь, а старий агроном ніколи не навідувався туди, де йшли роботи, він тільки й знав що лежати у своїй холодній комірчині при корівнику, і підписував липові наряди.

Навесні Микола забракував усі зимові роботи старого агронома і почав шукати місця, де з меншими затратами відразу можна посадити картоплю, а потім, після справжньої розкорчовки, розширити площі для посівів на наступні роки. На той час зеків-чоловіків вивезли у Воркуту, на шахти, а на їх місце пригнали в табір велику кількість жінок, переважно з західних областей України, яких тут називали «ойками» або «почекайками» — від слів «ой» і «почекай», які вони часто вживали. Це були молоді, працьовиті, переважно вродливі жінки і дівчата, забрані з недавно звільненої від фашистських окупантів території. Принесли вони з собою запах рідної землі, солодку мову і солов'їні пісні. Було багато і з інших областей Радянського Союзу. Поки не почалася навігація, жінкам нічого було робити, і їх посилали в радгосп корчувати пні, причому — по триста жінок щодня, хоч Гаєвський просив не посилати стільки, бо не мав навіть інструменту на всіх. Конвой, що приводив цих жінок, визначав невеличку територію, на якій вони могли працювати. Розвернутися не було де, і ті сиділи без роботи. В результаті виробництво дорожчало. Адже вартість усіх людино-днів лягала на молодий радгосп, який тільки-но починав існувати. А люди не могли заробити і на пайку хліба, голодували. Та на це ніхто не зважав. Щоб людей хоч будь-чим зайняти, їх гнали в радгосп. А там, звідки їх пригнали, вкрай була потрібна робоча сила. Країна піднімалася з воєнної розрухи, але внутрішній, прихований ворог робив своє — знаходив усе нових і нових «ворогів народу».

Першої весни на першій самостійній відповідальній роботі старший агроном радгоспу «30 лет Октября» Гаєвський посадив на десяти свіжорозкорчованих гектарах картоплю і на десяти гектарах кормові трави. Земля під цими культурами дика, без слідів гумусу, на врожай не було ніякої надії, треба підживлювати, отже, знову займати велику кількість людей. Але все

це зробили і, нарешті, восени зібрали по шість тонн картоплі з гектара. Це була справжня перемога на лісових піщаних землях, — перемога, якої ніхто не сподівався.

Гаєвський радів, як колись від виходу в світ своєї нової книги. Радів, свідомий того, що на землях, які ніколи ніхто не обробляв, на диких землях Півночі, відвойованих у тайги, він перший виростив культурні рослини. Дорого це коштувало, але вина тут не його. Була б техніка і роботи непримусові, все обійшлося б значно дешевше.

По збиранні картоплі два асенізатори цілу зиму поливали ті землі нечистотами, возили гній з корівників і стайні. Тільки на третій рік поля почали давати по п'ятнадцять-двадцять тонн з гектара, але, можна сказати, що родила там «золота» картопля.

Зберегти спокій, повагу і авторитет серед стількох молодих жінок, які щодня приходили на роботу в радгосп, чоловікові важко. Багато з них були спокусливі, різні за красою і віком, соціальним становищем і темпераментом. Вибір великий. Але за зв'язок вільнонайманого з засудженою жінкою карали висланням з місця роботи, а за повторну «провину» давали новий строк. Більше того, ті, що відбували строк, не мали права одружуватися з жінкою — членом партії.

Жив на Воркуті виключений з партії чоловік, до арешту — викладач математики в якомусь навчальному закладі. Кажали, що професор. Непоказний на вигляд, невеличкого росту, кволий, в окулярах, не старий ще. Він часто хворів і відлежувався в лікарнях. Під час останнього довгого перебування в лікарні закохався в санітарку, просту селянську дівчину, що невідомо яким чином опинилась у Воркуті. Це трапилось напередодні звільнення «пересидчиків» з таборів, по закінченні війни. Він, як і багато йому подібних, пересиджував строк. Звільнившись, розписався з санітаркою в загсі. Через рік у них народилась дитинка. Батьки були щас-

ливі. Та лиха година в особі слідчого чатувала на них. Одного разу молоду жінку викликав до себе в парткабінет слідчий, він же, на нещастя, був секретарем партосередку. Дівчина була членом партії. І в кабінеті відбулася така розмова:

«Ви одружені з таким-то?»

«Так, у нас і дитина є».

«Ви знаєте, хто він такий?»

«Знаю, колишній професор».

«А про те, що він мав десять років за контрреволюцію, знали?»

«Знаю, але він їх відсидів».

«Ну то, негайно подавайте в суд на розлучення або з партії геть».

Жінка просилась, але це не допомогло. Довелось подати в суд, і от в суді відбувся такий діалог:

«Чому ви хочете розлучитися з чоловіком?»

«Я не хочу».

«Але ж це ваша заява?»

«Мене примусили».

Суддя знав, хто саме примусив, отже, і не питав.

«Ви чоловіка любите?»

«Дуже люблю».

«А він вас любить?»

«Ще більше. У нас і дитина є, яку ми теж дуже любимо».

«Ви не хочете розлучатись?»

«Ні, не хочу».

Суд не розлучив цих людей, але жінку виключили з партії.

Любовні зустрічі не припинялися, звичайно, але це крадене, недозволене, хвилиanne кохання далеке було від справжнього. До тих взаємин, які мали місце між жінками-зеками і вільнонайманими чоловіками, найкраще підходила назва «пташина любов». Це стосувалось не тільки вільних чоловіків, що працювали з табірними жінками, але й Гаєвського.

В радгоспі кіньми завідував завгуж, корівником — бригадир, але обидва вони підлягали старшому агроному, який незабаром став начальником ферми: так переіменували радгосп після того, як комісія з Воркути ствердила, що будувати радгосп без техніки нерентабельно.

В корівнику і кінному парку працювали вільнонаймані, більшість з них, — учорашні табірники. Були тут і місцеві жителі — комі.

Гаєвський почав думати про одруження. Він вважав, що доля його, як письменника, скінчилася, нічого кращого в житті не сподівався, хотілося тільки попрацювати до пенсії, збудувати тут же, в Кожві, дерев'яну хатинку на клаптику городу і поратись на цьому городі до смерті. Писати, відколи приїхав з Еджит Кирти, не пробував, бо на це не вистачало часу, на його відповідальності — велике господарство: корови, коні, теплиці, парники. Вставав удосвіта, о шостій вже обходив усі об'єкти, потім — контора, поле, і так до вечора. А ввечері сам варив щось їсти, якусь годину читав і засинав мертвим сном. Писати ніколи, та й не було охоти: знав, що його творіння ніхто не читатиме. От є кілька оповідань ще з Кирти, та й що з того? Нецікаво писати, коли знаєш, що тебе ніколи не надрукують. Отже, думка про одруження не виходила з голови Гаєвського. Заробляв він тепер добре, міг утримувати дім і дружину, та й набридло холостяцьке життя. Ні зварити, ні з'їсти вчасно, у хаті незатишно, не завжди й чисто. Наводити порядок дома раз на тиждень просив робітницю з ферми, доярку, скромну жінку з місцевих жителів, не з табірників. Була вдовою, мала дві дорослі дочки і малого синочка, який часто бігав перед його вікнами у будь-яку пору року. Гарненький білявий хлопчик років семи-восьми припав до серця бездітному Гаєвському, і він часто кликав його до себе, пригощав, чим міг. Скоро малий звик до дяді Колі і заходив до нього без запрошення. Мати його, порядкуючи в кімнаті, поводитися скромно, навіть з якимось

острахом перед начальником. Ніколи він з нею майже не говорив. Це була людина малописьменна, російської мови добре не знала, української й поготів, то й не було про що з нею говорити.

Одного разу взимку Микола купив хлопчикові ковзани, про які той мріяв давно, бо мати не мала змоги купити їх. На radoшах малий похвалився матері: мовляв, у нього є вже батько, тепер він, як і інші діти, все матиме на зиму. Почувши таке, Микола купив йому козушок, валянки.

Оцей хлопчик своєю поведінкою, своєю прив'язаністю до людини, що зіграла його теплом свого серця, подав думку про одруження з його матір'ю. Ця скромна вдова, що зазнала багато горя в житті, могла стати ідеальною дружиною. Він бачив її спокійну вдачу, працьовитість, охайність, дбайливість. А те, що вона малограмотна, не має значення в умовах далекої Півночі. Головне — добра людина. І він сказав їй про своє бажання одружитися з нею. Спершу не повірила, потім заплакала, може, з радості, може, від несподіванки, і на другий день перейшла до нього жити. Люди, як звичайно, поговорили та й замовкли. Гаєвський написав про свій зв'язок рідним, його дії схвалили. І пішло в Миколи життя новою колією.

Минали роки, Гаєвський переконався, що його вбір вдалий. Маша стала прекрасною дружиною. Була ніжна, дбайлива. Він завжди ходив чистий, доглянутий. Бракувало, звичайно, волі, але про неї мріяти не доводилось. Переконався, що й ті, котрі ще сидять, і ті, що вже відсиділи, приречені на вічне перебування на Півночі. Навіть пішов поголосок: усі ці арешти для того й були, щоб заселити необжиті місця країни, бо добровільно мало хто погодився б покинути, наприклад, рідні місця на Україні. А примусово пішли — і нічого, звикли. Наводили приклади, і Гаєвський сам переконався, що люди справді звикли, особливо молодь, яка народилась уже на Півночі.

Недалеко від Кирти був виселок Горт-Йоль. Туди десь наприкінці двадцятих років вивезли родини розкуркулених з Кубані. Привезли їх з Нарьян-Мара цілу баржу, причалили до пустинного берега і сказали: «Отут будете жити. Рубайте ліс, будуйте хати, розкорчуйте пні, сійте, садіть — словом, живіть». Баржа відчалала, і люди лишились на березі. Як вони жили, скільки живих залишилося, не згадують, але виник новий виселок, з'явилися поля, на них — посіви. Створили колгосп. Виросли нові люди — і з тих, що маленькими прибули та вижили, і з тих, що народилися тут. Ті старі, котрі пам'ятають свої домівки, господарства, свій край, тужать за тим усім, згадують майже щодня, зітхають. А молодим байдуже. Спитаєш такого, чи поїхав би на Кубань, на Україну? Відповідає: ні, нам і тут добре. Тут наш край, іншого не знаємо.

Щось подібне було і в сім'ї Гаєвського. Він усе ще тужив за рідним краєм, а жінці — байдуже, їй тут добре, бо тут вона виросла, тут минула її молодість, хоч і в бідності. Адже замолоду й бідність не страшна. Тут вона вийшла заміж, виховала дітей, тут овдовіла і тут їй усміхнулося щастя — знайшовся чоловік, про якого і мріяти не могла, чоловік з освітою, на добрій посаді, правда, недавній зек, але для неї це не має значення, вона відчула його батьківську опіку над сином і щиро приязнь до себе. І цього досить для неї.

Хатинка, яку переробив із повітки, стала тісною, коли в неї вселилася жінка з дитиною, тож вирішили будувати нову хату. Сільрада виділила клптик землі з того фонду, що Гаєвський розкорчував для майбутнього радгоспу, і він заклав фундамент.

Побудувати хату на Півночі, особливо в Кожві, де з ріки щороку витягають до півмільйона кубометрів деревини, не важко. Тим більше, що керівництво Лісоперевалочної бази — так називалася установа, в якій тепер працював Гаєвський, — само заохочувало співробітників будувати індивідуальні житла.

Через кілька місяців хата була готова, і подружжя зажило спокійним, мирним життям. Обое працювали з ранку до вечора, а ввечері обох чекала спільна вечеря, затишок, який створила в проміжках між працею в корівнику ця не стара ще, жвава, скромна жінка. Завели курей, побудували для них окремих теплий курник, вечорами йшли туди, і при електричному світлі спостерігали життя домашньої птиці.

Треба сказати, що курей комі не тримають. Адже курка вважається на далекій Півночі екзотичним птахом, — як у мешканців Півдня — полярна куріпка.

Знову минуло кілька років без великих змін у житті Гаєвського. Розваг ніяких, хіба що кіно двічі на тиждень. В ліс не вийдеш, бо дуже глибокий сніг, а влітку комарі і мошка не дають жити. В селищі є бібліотека, але ніколи читати. Єдине забуття і задоволення дає праця, коли вона по душі людині. Гаєвський полюбив свою нову професію агронома і сільського господаря, для чого колись і вчився, і не помічав, як минали роки заслання, особливо відколи одружився.

Настав тисяча дев'ятсот п'ятдесят третій рік. Одного вечора, це було п'ятого березня, в гості до Гаєвського прийшов товариш, колишній зек, Сергій Михайлович Спиридонов. Сиділи, розмовляли. Була десята година. Гаєвський спати лягав рано, бо рано треба було вставати, а гість усе сидів і не збирався йти. Щоб делікатно звернути його увагу на пізній час, Гаєвський ввімкнув радіо і відразу зловив позивні Москви, невдовзі почувся голос диктора.

Уже кілька днів до того з газет і радіо стало відомо про недугу «вождя», але важко було уявити, що він взагалі може вмерти. Проте смерть пройшла через усі пости і заслони, що охороняли його кімнату, і здушила кістлявою рукою його горло. Голос диктора, що передавав звістку про смерть «вождя», тремтів. Можливо, він сам ще не вірив у те, про що говорив світові.

П'ятого березня, о такій-то годині, такій-то хвилині вмер Сталін...

Гість і господар на якусь мить наче скам'яніли, дивились один одному в очі, мінилися на обличчях і мовчали. Нарешті господар підвівся і сказав:

— Вип'ємо по чарці.

Гість негайно погодився, хоч обидва і не любили горілки і ніколи разом не випивали. Того вечора вони удвох випили півлітра оковитої, при цьому не сказавши один одному й слова. Їх почуття були зрозумілі кожному з них, але висловлювати їх і тепер було страшно. Не знали, як бути: чи радіти, чи кам'яніти від страху. Вирішили чекати до завтра. Знали одно напевне — ера Сталіна закінчилась.

Уранці табір шумів. Усіх вільнонайманих по місцевому радіо було закликано в клуб на траурний мітинг. На той час Гаєвський уже знаходився серед робітників своєї ферми. Вільні трималися стримано, намагалися не коментувати смерті «вождя»; зеки не боялись висловлювати радість. Бригадир, зек Котиков, колишній інженер, сказав:

— Як буде, так буде, але гірше не буде. Може на-решті порозпускають табори і не мучитимуть невинних людей. Такого «мудрого» вже другого не буде. Ви знаєте, — звернувся від до Гаєвського, — у нас в бараку люди з радості христосувалися.

Гаєвський відійшов від нього, боячись провокації, бо всього можна сподіватись, тим більше, що він уже раз став жертвою зрадника Качанчика і ще одного «стукача»-провокатора.

О десятій годині клуб вщерть наповнився вільнонайманими. Прийшов і Гаєвський зі своїм штатом: доярками, тваринниками, завгужем, конюхами, бухгалтером, водовозами. До президії заздалегідь призначили кількох «вохривців»: із жінок — двох молодих лікарів-практиканток, які прибули на Північ стажувати. Збори відкрив капітан воєнізованої охорони, який за життя Сталіна, при згадці його імені, завжди першим зривався з місця і плескав у долоні, солодко усміхаючись. Гаєвському пригадався колишній учитель закону

божого в гімназії. Був то здоровенний чолов'яга, в таборі його обов'язково називали б півтора Івана, чорний, лице бліде, аскетичний на вигляд, отець Бородай. Коли правив у церкві месу і робив руками маніпуляції над чашею, то при цьому корчив неймовірні зворушливо-солодкі міни, підводив очі до неба, схиляв на бік голову. Створювалося враження, ніби сам збирався туди злетіти. А в класі поводився зовсім інакше. Тут він скидав з себе елейну маску, походжав між партами, як поліцей, лупцював кулаком по головах хлопчаків, якщо котрий не так відповідав, як йому хотілось. Отого святенника нагадав Гаєвському вохрівець-капітан, який із зеками був далеко не нудно-солодкавий. З клаптика паперу по складах прочитав зворушливу промову про смерть «наймудрішого, наймилішого батька і вождя усього людства». В президії дві молоді лікарки плакали, пустив сльозу і сам капітан під кінець своєї промови. Вчорашні в'язні, а тепер вільнонаймані, в тому числі і Гаєвський, дивились на цю комедію і думали: «Що це? Справжня туга чи гра?» Спиридонов стояв біля Гаєвського і штовхав його ліктем у бік: мовляв, дивись на спектакль. Але сльози дівчат були щирі. Їм прищеплювали з пелюшок любов до цієї людини, втовкмачували, що це — мудрець, геній, завдяки якому тримається вся держава, і не дай боже його смерті — кінець буде всьому: і державі радянській, і всім людям на землі. Все це, безперечно, відбилосся в серцях молодих лікарок, чесних радянських дівчат. А от що думав капітан, пустивши сльозу, — важко вгадати. Переважно у «вохру» йшли люди малограмотні, без спеціальностей, а тут вони, звичайні солдати, по короткострокових курсах діставали погони офіцерів. Г хоч такий офіцер в одній фразі робив по кілька орфографічних помилок, зірок на його погонах більшало, як на вечірньому небі з приходом ночі — доходило до капітанських сузір'їв, а часом і вище. Можливо, у такого капітана з'явилась думка, що зі смертю покровителя для сотень тисяч таких,

як він, щось зміниться. Може, зміниться режим, можуть зникнути табори — і більше не буде зірок на його погонах. Йому скажуть вантажити колоди, йти завгузем чи в конюхи, або — на пенсію.

Пророкували кінець світу і релігійні фанатики, яких теж не був позбавлений табір. Старий білорус Половченя, що побував колись на заробітках в Америці, в Нью-Йорку, провіщав кінець світу, але не у зв'язку із смертю Сталіна, а за гріхи людські. Він був зек, нічого не боявся і говорив про це сміливо.

— Весь народ загине, залишаться тільки праведники, які вірять у бога Єгову. Так було вже в історії, — завів розмову з Гаєвським.

— Коли ж це мало місце? — спитав той.

— Це було тоді, коли господь знищив Содом і Гоморру за те, що люди там грішили.

— І ніхто не врятувався?

— Тільки праведний Лот із своїми дочками.

— Це він переспав із своїми дочками, і вони від нього завагітніли?

— Так записано в книзі буття, мабуть, так було угодно богам.

Втім ці напівписьменні проповідники не мали успіху, їх не слухали. Богом у зеків був хліб, пайка.

Мешканці таборів — в'єни і зеки — з нетерпінням чекали газет, чекали не кінця світу, а чогось нового, найбільше, звичайно, амністії. І ось доставили свіжі газети, а з ними й нові вісті. Радянський уряд оголосив низку заходів, спрямованих на очищення занедбаного господарства країни після недбайливого господаря. Люди відчули, що держава не загине зі смертю того, кого вважали вождем: навпаки, вона оживає, бо є керівники сильніші за старого, кволого, зломленого хворобою деспота. Сильніші, гуманні. І що можна чекати все нових і нових заходів, справді демократичних, які відповідають ленінським принципам, покладеним в основу соціалістичної держави.

Нарешті прийшла амністія, але принесла вона не радість, а велике розчарування. Амністували злодіїв і «соціально шкідливих», політичних амністія не торкнулася. І пішли розмови в таборі. Маленков став на чолі держави, а він — права рука Сталіна; Берія — міністр внутрішніх справ, а він земляк і улюбленець Сталіна. Значить, все буде по-старому. Тим часом, з ласки тих двох правителів, країну наводнив злочинний елемент. Звільнених злодіїв везли з Півночі в закритих вагонах, щоб не грабували по дорозі, і випускали аж за Котласом. Деякі амністовані тут же попадали в руки міліції і під конвоем повертались в табори, на старі місця; деяких привозили через тиждень, місяць або півроку після звільнення. Крім, хіба, тих, що порізались у вагонах під час подорожі. Різалися «суки» й «законники». Охорони не було, спину ніякого. Трупів викидали під час руху поїзда. Одного разу три злодії викинули на ходу молоду провідницю за те, що вона погрожувала висадити їх на найближчій станції за безчинство.

Амністованих називали в таборі «відпускниками». І самі злочинці вважали себе за таких.

Гаєвський почав серйозно думати про реабілітацію. Хотілося довести і колишнім товаришам по перу, які цурались його, і давнім читачам, якщо такі ще живі й пам'ятають про нього, і рідним та знайомим, і всім цим «вохрам», що він ніколи не був злочинцем. І хоч просидів безневинно чотирнадцять років, і вже шостий рік доживає в засланні, він не зрадив Вітчизну, бо не вона, а той «великий вождь» і його прибічники, його поради, були винуватцями не тільки його особистої трагедії, а й всіх народів, що населяють Радянський Союз.

Гаєвський написав заяву в Москву на ім'я Маленкова, в якій висловив своє горе, розповів, як його арештували, як допитували, як без суду загнали на десять років, як просидів чотирнадцять і тепер доживає в засланні останні роки свого життя. Це був пробний ка-

мін, мала бути відповідь на запитання: хто винен, чи одна людина, чи їх більше. Минуло два місяці, і прийшла страшна відповідь: вашу заяву не задоволено, бо нема підстав для реабілітації. Значить, старий курс і далі діє. А в табори все прибувають і прибувають люди. Значить, є спадкоємці «великого і мудрого», є його послідовники.

Остаточо примирившись із думкою, що про повернення на Україну нічого мріяти, Гаєвський з головою поринув у господарські справи. Саме наставала весна. Не така, як на півдні, бо з морозами і снігами, але сонце, довші дні й коротші ночі говорили про її тверду ходу.

Найголовнішим елементом сілького господарства на Півночі є заготівля сіна на зиму. Це найбільша турбота кожного господаря. Кожвинській фермі ніколи не вистачало сіна з власних невеличких угідь над потоками серед лісів, і тому щороку доводилось орендувати луки в сусідніх колгоспах. Аж тут прийшов папір із центру, що Ухта передає перевалочній базі, а отже, і її підсобному господарству — фермі, сінокісні угіддя в колишньому селі Ось-Вань, що означає мовою комі «Іван Осипович». У Комі АРСР саме в такому порядку кличуть старших людей — спочатку по батькові, а потім ім'я, причому скорочено: Ось — Осип, Вань — Іван, Вась — Василь і так далі. Угіддя, а також будівлі та інвентар передавало Ухтинське нафтоуправління, якому зараз було не вигідно експлуатувати віддалені сінокоси, які, до речі, і від Кожви — не менш як за сто п'ятдесят кілометрів. Гаєвського відрядили до Ухти на переговори в цій справі. Микола з радістю поїхав, щоб хоч поглянути на ті місця, де вісімнадцять років тому зійшов з автобуса, що привіз його під конвоем з Усть-Вими. Їхав він туди уже поїздом. Природно, ніщо не нагадувало йому минулого. На місці бараків, розкиданих колись у хаотичному безладді, стояли високі дво- і триповерхові будинки, на тому місці, де колись був клуб імені

Косолапкіна, височів новий сучасний театр, піднімалась велика споруда управління нафтової промисловості, з'явилися магазини з великим вибором краму, сновигали по асфальтованих вулицях автомашини різних марок замість убогого гужового транспорту, а вишок нафтових довкола міста — як свічок. Згадав Микола часи дев'ятнадцятилітньої давності, старого друга Павла Михайловича Голубенка, що розраджував його в тяжкому становищі, хоч самому доводилось нелегко. Страшні були ті перші дні, страшний барак, в якому ночував першу ніч у таборі: без підлоги й стелі, зате з блошицями й пацюками, що готові живих людей їсти (трупі в моргу таки об'їдали), згадав перший етап, злодіїв, баржу, вбивство Дурака, і серце стиснулось: яка все-таки сила в людини, скільки може перенести! Здається, скажи їй, що її чекає, — не витримає, руки на себе накладе, а не знаючи, дивись, живе і виживає.

В сільгоспвідділі при Нафтоуправлінні він швидко упорався із справами, переспав ніч у готелі і наступного дня рушив у дорогу. Попереду була поїздка в Ось-Ваць.

Подорож у північних краях — зовсім не те поняття, до якого звикли люди півдня: сісти у вагон поїзда чи в легкову машину та й їхати. Тут це набагато складніше. Повертаючись з Ухти, Гаєвський уже в поїзді планував, як дістатись до Ось-Вані. Розраховував на зимову повітряну лінію Печори — Усть-Уса, по якій двомісні літаки перевозять морожену оленину Усть-Уси в Печору, а з Печори назад летять порожняком. Був певний, що не відмовлять і перекинуть його в Усть-Усу. А далі? Як подолати ще п'ятдесят кілометрів по абсолютному бездоріжжю? Про це довідуємося з щоденника Гаєвського, що його він почав вести для себе і для звіту начальству, яке послало його в цей бездоріжний край.

15 травня. Усть-Уса.

Вже вечір, а нема ніякої надії вибратись із цієї закутини. Погода різко змінилась, повіяв західний вітер,

і сніговиця змінилася дрібним, холодним дощем. Цілковите бездоріжжя; ні сannyaми, ні човном, ні навіть літаком не виберешся. Іду, а на душі похмуро, як у цьому хмарному небі, з якого без кінця сіє холодна мжичка, сумно, як на цих безлюдних вулицях, вкритих брудною сніговою кашею.

Проходячи хитким і дірявим дерев'яним тротуаром повз місцеву їдальню, звернув увагу на сани, що стояли біля самого входу. На них кинута купку мокрої одежі. В сани запряжено троє собак: сірий, жовтий і білий. Перші двоє лежали на мокрому снігу, а третій сидів і вдивлявся в далечінь. Оці сумні очі собаки затримали мене на мить біля упряжки. В очах тварин світилася смертельна туга. За чим тужить цей пес? Хто знає?! Може, за волею, яку відібрав у нього господар, запрягши в сани, може, за полюванням, на яке любив ходити з господарем, а може, це була мрія про кохання? Ішла весна, хоч і північна, але пора кохання... І раптом я відчув страшну самотність, неначе я один в цілому світі, і страшна туга закралася в серце, туга за рідним краєм, за рідними, за близькими, туга за втраченою волею, за марно занапащеним життям.

Я ввійшов у їдальню. Хотілося до людей, чути їх голоси, щоб не завити з горя, як собака, що в унісон моїм думкам завив на підвір'ї.

Їдальня була майже порожня, бо, крім трьох чоловіків, що сиділи за столом в кутку зали, більше нікого не побачив. Не важко було здогадатися, що серед них — і господар упряжки. Але котрий? Всі троє були п'яні. Я вийшов, не затримуючись.

16 травня.

Сьогодні п'ятий день мого вимушеного сидіння в Усть-Усі. Добратись до Ось-Вані нема чим. Погода, як і вчора, холодна, похмура. Забув, коли бачив сонце. Згадую щасливі травневі дні і ночі на Україні, свіжу зелень, пісні солов'їні й дівочі, згадую свою змарновану молодість, і ще важче стає на серці. Господиня, у

якої я зупинився на квартирі, — молода ще, але вже давно овдовіла. У неї хлопчик-школяр. Він одразу заговорив зі мною про м'ячик. Це його, мабуть, найбільша мрія. Я купив би йому відразу, але в селі такого товару нема. Обіцяв купити у Львові, як буду, але бачу, що не вірить. Сьогодні написав сестрі, щоб купила і вислала на його адресу. Хай здійсниться дитяча мрія. Серед його книжок, які я переглянув, знайшов повість мого колишнього, близького товариша. В книзі, перекладеній на російську мову, описано життя-буття суворовців. Книжка мене зацікавила. Я надіслав поздоровлення авторові, але відповіді не одержав. З таким, як я, напівгромадянином, можна було не рахуватись.

Моя господиня, як і кожна господиня в селі, зранку палить у печі. Піч димить. Рятуюсь від чаду на підлозі, розстеливши оленячу шкуру. Але і звідси мене виганяють, бо митимуть підлогу. Прийшла мити сусідка, певно, родичка, бо господиня не здужає. Миття підлоги у цьому краю вважається ритуалом. Миють її гарячою водою, труть піском, віником, по кілька разів починаючи все спочатку, і витирають дошки досуха, щоб «чоловік не пив». Така тут прикмета. Чи помагає?

19 травня.

Третій день нуджуся у цьому пустинному, хоч й районному селищі. На вулицях людей майже не видно, бо всі ті дні погода стояла жаклива. Я перечитував усе, що було у мого маленького господаря, навіть його шкільні підручники. Готував з ним уроки з німецької мови. В селищі є бібліотека, але всі ці дні на ній висів здоровенний замок, а вище замка напис: «Бібліотекар у відпустці». У свою чергу хлопчик учив мене говорити на мові комі. Мої і його успіхи були, мабуть, однакові. Мова комі, як і кожна мова, гарна, коли нею добре володіти, а для мешканців цього краю найкраща, бо рідна. Є в ній багато спільного з карельською і фінською, сама назва краю Комі співзвучна з фінською — Суомі. Навігація по ріці Усі ще не відкрилась, і нема

певності, що відкриється скоро, але настрої у мене кращий. Може тому, що показалося сонце, очистилось небо від хмар, і наче ожила природа. Швидко тут змінюється погода, дуже різкі переходи від холоду до тепла. Учора було морозно, вітряно, а сьогодні — теплий тихий день. На Печорі абсолютний штиль. На городах пораються люди — переважно чоловіки і хлопчакки. Вони зосереджено копають землю. Можна подумати, що готують її під посів. Нічого подібного, вони шукають черв'яків — наживки для ловлі риби. Земля тут — побічне заняття, головне — риба. Над рікою пролітають кулики, висвистуючи на своїх довгих кларнетах, ячать білі леbedі, вітаючи ріку з весною, і тільки срібна чайка чомусь жалібно квилить на тому боці. Певне, самотня, як і я.

20 травня.

Сьогодні я нарешті виїхав з Усть-Уси в бік Ось-Вані на невеличкому яйцеподібному катері, який носив іронічну назву «Ванька-встанька», «Іван-покиван», по-нашому. Це була дуже ненадійна посудина. Якщо стати на один борт, то для противаги треба комусь натиснути на другий, інакше човен кланявся своїм бортом до самої води. Звідки взявся такий катер на Усі, ніхто не знав. Моторист називав його гордо морським катером, не казав лише, по яких морях-океанах він ходив. Пополюдні, десь близько другої години, я — у бажаній пристані. Місце мальовниче, на високому березі Уси стоять у ряд десять рублених хаток, старих і чорних від часу, занедбаних. Колись тут мешкали селяни. Видно по хатах, та й по могилах на цвинтарі, що село старе. Жили люди з мисливства і рибальства, бо не видно тут полів, а городи біля хат маленькі. Коли ж почалась колективізація, то з таких маленьких селищ, як Ось-Вані, мешканців переселяли в більші. І там утворювали колгоспи. Мешканців Ось-Вані переселили в село Колву. Там вони побудували собі нові хати, а старі покинули напризволяще. Тепер у цих будиночках живе

всього п'ять чоловіків-зеків — робітників ферми. Старшим серед них Андрій Федорович, колишній лісвник, з вищою освітою, дуже цікава, розумна людина. Він працює конюхом. Ми давно з ним не бачились, і він випитує, що нового в Кожві, питає про окремих товаришів. Його цікавлять політичні події, головна тема, звичайно, — амністія. Він чекає від мене новин, наче я з Москви приїхав. Хоч для цієї глушини Кожва майже столиця — там газети і радіо.

Поки ми з ним оглянули тварин і село — звечоріло. Прощаючись із сонцем, на високій сосні кльочив тетерук. Це всього двісті-триста кроків від селища. Я пішов у ліс, щоб зблизька почути цього провісника весни, співця кохання. В молодому сосновому ліску панувала тиша. Спало співуче птаство, поміж деревами ходив, присипляючи їх, прозорий сон. Безшумно ступаючи по м'якому моховому килимі, я близько підкрався до дерева, на якому воркував закоханий чорний півень, сповнюючи казковими звуками чарівну весняну білу ніч. Час від часу він переставав співати, прислухався, чи не прилетів, бува, суперник, і, не почувши нічого підозрілого, знов починав скликати своїх сірих красунь на весняні грища. По хвилині злетів на землю. Там уже походжало кілька самиць. Почалась містерія. Чорний тетерук розпустив хвіст, низько опустив крила і, кланяючись і пританцьовуючи, кружляв навкожornoї тетерки, видаючи звуки, які важко передати на письмі. Це звучало приблизно так: «чав-ваш», «чав-ваш», але другу половину слова «ваш» вимовляли, широко розкривши рота так, щоб виходило наче з хрипінням. Після такого короткого танцю тетерук починав знову ніжно туркотати — так, як туркочуть дикі горлиці, але гучніше і з характерним, притаманним цій породі птахів переливами.

Я дивився на це видовище, затамувавши подих. Мені здавалося, що я в царстві казки, що я в зачарованому лісі і що передо мною люди, обернені чаклуном у пта-

хів, і моя місія — розбудити їх до людського життя. Я так захопився своєю фантастичною думкою, що непомітно для себе зітхнув голосніше, і цього було досить, щоб птахи розлетілись, не закінчивши своєї містерії. З їхнім відльотом закінчилася казка. Як я шкодував, що вона щезла...

Тутешні мисливці запевняють, що коли тетерук туркоче оте «чав-ваш», то з його дзьоба вилітають краплі слини, самиці поїдають їх, і від того запліднюються. Проте я сумніваюсь, чи мисливці в це вірили.

Годинник показував північ. Недалеко від того місця, де сховалося на ніч сонце, зарожівіла рання зоря. Пуночки зустрічали її співом.

21 травня.

Сьогодні цілий день займався господарськими справами. Невесело вони виглядають. Ось-Вань — це не лише сінокісна база, а ще й ферма для вирощування молодняка: телят, лошат. Було рішення не возити сіна з Ось-Вані до Кожви для молодняка, а перевезти увесь молодняк з Кожви на Ось-Вань, до сіна. Ідея розумна. Але і найкращу ідею можна звести нанівець, якщо за проведення її в життя беруться люди байдужі або ворожі. Яскравий приклад цьому Ось-Вань-ферма. Телята миршаві, брудні, голодні. Хліви повні невивезеного гною. Трохи краще з лошатами. Відколи вийшли на пашу, то поправились, але на них чатувала друга біда. Фельдшер своєчасно не покастрував жеребчиків, і тепер усі дворічні кобилки жеребні. Доведеться лупати очима перед начальством. Цілий день помагав чистити осьванські «авгієві конюшні». І тільки ввечері пішов у ліс помилуватись перед сном чудовою весняною природою. Йдучи понад берегом, набрів на невеличке озерце. На ньому плавали дикий селезень і качка. Помилувавшись ними і не сполохавши молоду пару, я пішов далі. На тому боці, в шуварах, гелготіли дикі гуси, готуючись до гніздування. А на цьому боці, десь далеко в тайзі, тужила сова.

Гарно, чудово почуваю себе на самоті з природою. Зараз я далеко від суворої буденщини. Не хочеться покидати ці казково-прекрасні місця, а доведеться. На ранок чекаю катера.

22 травня.

Я прокинувся від холоду і спросоння довго не міг збагнути, яка це пора дня і року. Замерзлі шибки збили мене з пантелику. Отямившись, виглянув через вікно надвір. Земля вкрита снігом. Це після вчорашньої ночі! Недарма вчора кричали гуси, недарма тужила сова. Дме північно-західний вітер, термометр показує мінус дванадцять за Цельсієм. Катера нема. На Усі хвилі, як на морі. Про поїздку нема й мови. Робити нічого, сиджу в хаті, нуджусь. Мої харчові запаси, що привіз з Усть-Уси, меншають, а тут навіть хліба купити ніде.

Минув день, а вітер не вщухає, жене по небу сірі хмари, і вони висипають на землю рештки снігу, снігової крупи, граду, витрушують усе, що залишилось від зими.

23 травня.

Зранку я був у страшному відчаї. Надворі скаже-ніла хуртовина. Звечора вирішив було пливати до Усть-Уси човном. Наближався кінець місяця, і я мусив бути на роботі, але вранці побачив, що пливати неможливо. Вітер дув зустрічний і такий сильний, що човном не добрався б до Усть-Уси і за два дні. Знову минув довгий, сірий день, і коли я вже почав втрачати надію вирушити звідси, раптом вітер ущух, небо очистилося від хмар, визирнуло сонце, виглядило розбурхану стихію, і знов усміхнулася весна-красна. Яке це щастя — весна в житті людини, весна народу, весна в Природі! Люблю весну. Палко люблю життя.

Мені підігнали човен, і я з одним робітником ферми вирушив на ніч у дорогу. Прекрасна в такий золотосонячний вечір ріка. На тлі блакитно-рожевого неба пропливають зелені верхи ялин, безлистих беріз, модрин, човен мчить по великій воді стрілою, а здається, що він

стоїть на місці, і тільки дерева біжать кудись назад, у далечінь. Тиша велика, могутня, казкова, тиша після бурі. Її не порушують навіть ритмічний стукіт кочетів і легкі сплески весел. Спить водоплавне птаство в лозиняку і сухих шуварах обабіч ріки. Заснуло на мить, бо весняна ніч коротка. Зараз друга година, а сонце вже зійшло. Велике, червоне, окрилене рожевими хмарами, вийшло з тайги і позолотило хвилі.

Яка це краса! Я щасливий, що можу спостерігати чари неба, води і лісу, що можу милуватись неповторною грою барв і тіней. Скільки людей позаздрило б, побачивши мене в цьому човні серед цієї неймовірної пишноти. Мій супутник не бачить того, що я. Він втомився і куняє, а я примушую себе не дрімати, щоб не проспати казкового царства, повз яке пропливаємо. Он, я бачу, як із-за кущів виглядає бог лісів, козлоногий Пан. Він перестав грати на флейті, дивиться, чи не пливе з нами його улюблена німфа. Заспокоєний, повертається до своєї худоби і зникає в лісі. Раптовий крик потривожених гусей будить мого супутника, і він налягає на весла...

Тільки на пристані в Усть-Усі я відчув, що дуже змерз. Було, зрештою, від чого. Весла вкрились тонкою плівкою льоду.

24 травня.

Ранок знов холодний. На щастя, без хуртовини. На ріках Усі і Печорі біліють гребені хвиль, але мені байдуже. Біля пристані стоїть великий пасажирський пароплав. За кілька годин він повезе мене додому.

XXII

Подорожі до Ось-Вані були наприємнішими хвилинами в житті Миколи Гаєвського по звільненні з табору. Тільки-но починалась навігація на Печорі й Усі, він їздив туди пароплавом, а найчастіше катерами пе-

ревалочної бази. Їх для сплаву лісу було кілька, але Микола уподобав «Воркутстрой», що мав дві каюти і пасажирський салон. Як правило, Гаєвський був єдиним пасажиром. Він займав маленьку окрему каюту, і тільки-но катер відчаливав од пристані, Микола на весь час плавання викидав з голови думки про сільгосп, свої обов'язки, забував про існування дурного начальства. Бо, мабуть, ніде не було стільки начальників-самодурів, самозакоханих неуків, матерщинників і садистів, як у таборах. Вони раділи з того, що карні злочинці називають їх начальниками, що вони можуть «тикати» ув'язненим інженерам, професорам, письменникам, генералам, що можуть робити з ними все, що захочуть. Опинившись далеко від начальства, лягав на диван і читав книжку, мріяв, або виходив на верхню палубу і починав співати, змагаючись з шумом мотора. Ніхто його не чув, і він, не соромлячись, співав, що спадало на думку. Співав арії всіх відомих йому опер (причому і жіночі, і чоловічі партії), переспівував усі знайомі народні пісні. А коли втомлювався, повертався у свою каюту і знов поринав у думи-мрії. Гаєвський не любив гучних компаній, не любив п'яного товариства, і ніколи не брав у них участі. За довгі роки звик до самотності, любив залишатись один із своїми думками, повторюючи відому фразу, що в самотності він принаймні знаходиться в доброму товаристві. Не раз, сидючи в каюті і поглядаючи через ілюмінатор, повз який пропливали лісисті береги Печори, думав про ліси на Україні, про лісництво, де минуло його дитинство, про близьких і рідних, з любов'ю і смутком згадував тих, кого вже немає.

У каюту постукали. Гаєвський сів на дивані, а думки пурхнули врзтіч, мов горобці від порогу, сполохані рипом дверей. Увійшов капітан катера Сафа Теміров.

— Не спите?

Гаєвський зняв окуляри, заклав ними прочитану сторінку і закрив книжку.

— Сідайте,— запросив.

Капітан сів. Він звільнився з табору ще в сорок п'ятому році, але, боячись вертатись у свою Татарію, залишився тут. Можливо, йому і дозволили б працювати на Волзі, по якій він ходив, будучи на волі, але не хотів ризикувати. З розповідей знав, що ставились на волі до колишніх табірників, навіть амністованих, з недовір'ям. Тож вирішив чекати спокійніших часів. До того ж тут краще платили, по півторарічній роботі за кожні надбавки, доки ставка не подвоювалась. Це були так звані «північні», які багатьох приваблювали. Інакше навряд чи хто лишився б на Півночі добровільно...

— Як вам подорожується? Не нудно? — поцікавився капітан, не знаючи, як почати розмову. Молодий, жвавий, бистрий, з гарним круглим лицем, вкритим загаром, трошки розкосими очима, хотів бути схожим на бувалого морського вовка, хоч це і не пасувало йому.

Гаєвський знав, що не це привело його сюди, проте відповів:

— Подорожується добре. Ви знаєте, що я люблю ваш катер. Тут я по-справжньому відпочиваю, ніхто мене не тривожить своїми постійними скаргами, запитаннями, тут не бачить мене начальство і головне, я його не бачу.— Обидва усміхнулись.— За тих кілька діб, що я пробуду поза володіннями табору, не бачитиму осоружних пик табірних самодурів, хоч трохи нерви заспокояться, а це чогось варте.

— Безумовно,— погодився Теміров.— Скільки раз хотілось заїхати в пику такому дурневі, що прискіпуться сам не знає чого, і йти звідси на чотири вітри, але подумаєш, що ще не час, і проковтнеш образу. Він зціпив зуби.

Помовчали. Щоб перемінити тему, Теміров заговорив першим:

— Додому не збираєтесь?

Микола вдав, ніби не розуміє, що той має на увазі.

— До якого дому? — спитав. — Мій дім у Кожві. Капітан, усміхнувшись, заперечливо хитнув головою.

— Ні, то не дім ваш, — заперечив. — Це тимчасове, вимушене перебування в напівневолі.

Щоб з'ясувати, чого добивається капітан, Гаєвський сказав:

— Як не дім? У мене жінка, син.

— Ет, — махнув рукою Сафа. — Коли б повернулись на Україну, ви б їх з собою не взяли?

— Чому ви так думаєте? — здивувався Гаєвський.

— Ви людина з вищою освітою, а ваша дружина, пробачте, ледве читати й писати вміє.

— Можна бути розвиненим і не дуже грамотно писати. Ви знаєте, що цариця Катерина II робила три помилки в одному слові «е ще»?

— Не знаю. Як це можливо?

— А от дивіться.

Микола взяв олівець і на шматочку газети написав «и с ч о».

— Бачите?

— Справді, — усміхнувся Сафа. — Колись це могло вважатись нормальним. Але не в наші часи, — заперечив він. — Та, зрештою, це особиста справа кожного.

— Маєте рацію, про смаки не сперечаються. Але чому ви заговорили на цю тему — про повернення в рідний край?

Під час подорожей до Ось-Вані, а вони відбувались по кілька разів на сезон, капітан катера часто заходив до каюти Гаєвського поговорити. Це був сміливий і говіркий чоловік. Він побував на війні, був двічі пораненим, мав чин старшого сержанта, а потрапив у табір на п'ять років за те, що дав по пиці офіцерові-наклепнику. Відсидівши два роки, був амністований, одержав чистий паспорт і залишився в таборі вільнонайманим.

На питання Гаєвського Сафа довго не відповідав, щось думав, можливо, зважував, чи можна таке сказати.

— Мені здається, — промовив він нарешті, — що в політичній атмосфері пішло на потепління.

Гаєвський зацікавився. З хитруватої усмішки капітана, та й з усієї його поведінки, видно було, що він щось справді знає, але не може чи боїться сказати.

— З чого ви взяли? — спитав Микола.

Сашко — так кликали Сафу товариші по роботі, довго ще думав і, усміхнувшись, немов згадав щось смішне, сказав:

— Ви чули, що нашого партійного німця звільнили з-під нагляду комендатури? Його і юрисконсульта Мирона Титовича.

— Не чув про це, — відповів Гаєвський.

— І не могли чути. Це сталося сьогодні. Я був уранці в Каніні, бачив Гертнера і говорив з ним. Він прийшов, як звичайно, в комендатуру відмітитись, що живий ще і не втік, а йому сказали, що більше відмічатись не треба, мовляв, йому днями повернуть паспорт (замість його «хлібної картки»).

Фрідріх Гертнер був членом Комуністичної партії десь з кінця двадцятих років, працював у партійних організаціях в місті Енгельсі, що на Волзі. В тридцять сьомому році йому запропонували виїхати на Північ. Виконуючи наказ партії, переїхав у Кожвинське відділення «Воркутбуду» і почав працювати як інженер-будівельник на Воркуті, Печорі і Кожві. Він повірив, що тут більше потрібний, ніж на Волзі, і працював, як справжній комуніст. Аж прийшла війна 1941 року, і Гертнера, старого члена партії, чесного і самовідданого спеціаліста, передали під нагляд комендатури, відібравши у нього паспорт, але залишивши партійний квиток. І цей комуніст з великим партійним стажем не мав права відлучатись з місця роботи без відома коменданта ні на кілометр. Замість паспорта мав карточку, в якій двічі на місяць відмічався у коменданта. Цей папірець засланці й охрестили «хлібною карткою». І ось Гертнера нарешті звільнили з-під комендантського наг-

ляду і повернули йому громадянські права. Це Сафа вважав «потеплінням».

І це таки справді можна було назвати «потеплінням»: для народів Радянського Союзу воно настало після двадцятого з'їзду Комуністичної партії. Двадцятий з'їзд був тим струменем свіжого повітря, яке значною мірою очистило затхлу атмосферу культу, що панувала протягом десятків літ. Знайшлися комуністи, які нарешті сказали правду радянському народові і всьому світові, правду, якої так чекали знедолені зеки: хто коїв злочини над мільйонами радянських людей, яких безневинно гноїли в тюрмах і таборах, хто перекручував філософію комунізму, хто знехтував ленінські принципи справедливості й гуманізму. Двадцятий з'їзд відкрив простір для вільної творчості поетам, письменникам, художникам, композиторам, які досі змушені були звеличати того, хто винищив їх батьків, рідних і близьких, знайомих, мільйони людей, цілі нації! З'їзд відновив ленінські принципи і норми партійного життя й керівництва, відкрив очі обманутій молоді, що плакала, коли почула про смерть «всесоюзного батька». З'їзд додав сили і бадьорості тим, хто вижив після доголітнього сидіння по таборах, людям, які в найскрутіші, найчорніші часи вірили в соціалізм, в ідеї Леніна. Вони побудували тисячі шахт, видобули мільйони тонн вугілля, заліза, марганцю, вони намили тисячі тонн золота, створили сотні величних споруд — заводів, електростанцій. Вони не мали за це ні нагород, ні премій, ні слави, а лише трохи більшу пайку хліба за ударну роботу. Але вони не бунтували, не ремствували, бо знали, що працюють для народу, для його щастя.

По кількох днях після двадцятого з'їзду партії Гаєвському принесли телеграму з Києва від Павла Михайловича Голубенка, з досить незрозумілим змістом. В телеграмі були такі слова: «Поздоровляю, приїжджай негайно Київ. Цілую. Павло».

З чим поздоровляв Павло Михайлович? Хіба з роз-

вінчанням культу особи Сталіна, через якого їм обом довелось витерпіти стільки моральних і фізичних мук у тюрмах і таборах протягом довгих літ.

Проте Гаєвський не роздумував. Попрощавшись з Машею, того ж дня увечері рушив у дорогу. Перед від'їздом Маша несміливо спитала його, чи вернеться, з чого Гаєвський широко посміявся:

— Чого б це я мав не вернутись?

Маша не відповіла на це. Не могла висловити того, що творилося в її душі. Вона інстинктивно відчула, що в житті її чоловіка, якого любила всім серцем, відбувається або має відбутись якась докорінна зміна. Знала: Микола завжди мріяв про повернення, не раз довгими зимовими ночами не спав, зітхав, думаючи про щось своє, а вона вдавала, що спить, щоб не тривожити його думок, але серце її було неспокойне, і їй теж не спалося до ранку. Сама думка про те, що він може покинути її, наводила на страх. Як раділи б з її нещастя сусіди, котрі потай заздрили їй. А що буде з сином, який мріяв про навчання? Невже ще раз залишиться сиротою? Не може бути, ні, не може цього бути ніколи! Вона гнала геть чорні думки. Але навіщо ж Миколу викликають у столицю його України? У минулі роки справді можна було сподіватися, що людина не вернеться, але не з власної волі. Тепер, звичайно, інші часи, і повернення залежатиме від нього самого. Тому й спитала. По його усмішці, по щирому, сердечному прощанню бачила, що нема підстав для страху, але чекала, щоб сказав слово, бо вірила йому беззастережно.

— Чому ж не відповідаєш? — спитав, бачачи її вагання. — Чому б мав не повернутись?

Жінка довго не могла зібратись з думками. Треба було відповісти так, щоб не образити людину, а підібрати слова ніяк не вдавалось, та ще й їй, не дуже сильній у російській мові, якою користувалась, бо української взагалі не знала. По довгій мовчанці сказала:

— Побачиш рідних, може, відрадять тобі брати бідну, малограмотну селянку. Я знаю, як мені далеко до тебе...

— Хто тобі сказав?

— Сама знаю, тут і говорити не треба.

— Нічого ти не знаєш. Щиро, відданого друга не легко знайти. А я знайшов і вважаю це своїм щастям. Можеш спати спокійно і чекати мене. Повернусь обов'язково.

З цим він і поїхав.

Голубенко зустрів його з розкритими обіймами.

— Поздоровляю, поздоровляю, — кричав ще здалека Павло Михайлович.

— Та з чим? — спитав Гаєвський не розуміючи.

— З реабілітацією...

Гаєвський зблід. Хотів щось сказати, але не міг вимовити жодного слова. В ту щасливу хвилину відчув і зрозумів, що людина від надмірної радості може не тільки втратити мову, а й умерти.

— Ну, ну, чого зблід, візьми себе в руки, — торкнув його за плече Павло Михайлович.

Гаєвський почав приходити до пам'яті.

— Бери зараз машину і їдь у Головну прокуратуру. Шофер знає. — У Павла Михайловича вже на той час була власна машина. Сам він не управляв нею, а тримав поки що шофера. За останні тринадцять літ він встиг видати кілька нових книжок, перевидати свої прекрасні старі твори, і це дало йому змогу не тільки повернутись до нормального людського життя, а й придбати автомашину.

— Ти знаєш, мене реабілітувати тільки два місяці тому.

— Як же це можливо?

— Бачиш, усе можливо було при Сталіні. Це була своєрідна страховка. Побачили б щось не так, то могли кожної хвилини забрати паспорт, а його власника повернути на Північ. Тепер, на щастя, цього більше не

буде, двадцятий з'їзд перекреслив безправ'я, що панувало при Сталіні.

День приїзду Гаєвського до Києва був днем безперервних поздоровлень.

Не встиг Микола назвати своє прізвище в прийомній Прокуратури, як з кабінету вийшов підполковник і привітав його з приїздом і реабілітацією. Це було щось неймовірне. Через кілька хвилин йому дали познайомитись з «делом», по якому його обвинувачено в тяжких злочинах. Там було стільки безглуздя, що Гаєвський не сготів і читати його до кінця. Не було сил, нерви не витримували, в очах рябіло від тої страшної писанини. Він ледве підписався, що читав, та не своїм звичайним підписом, а якоюсь кривою рисою. Тремтіння руки не давало відтворити власний підпис. Підписавшись, віддав папір дівчині. Одержана довідка за № 102/0—56 не справила великого враження. В ній коротко й лаконічно було сказано, що «справа, за відсутністю складу злочину, припиняється». Внизу підпис і кругла печатка. Отже, на цей папірець треба було чекати двадцять два роки! Але Гаєвський про це не думав, він біг вулицями столиці як навіжений. Машину одразу ж відправив. Люди оглядались на нього, думали, що трапилось якесь нещастя, але він біг, байдужий до всього, що діялося навкруги, до того, що про нього думають. Йому хотілося скоріше опинитись у гостинному домі друга, показати йому довідку, принести свою радість.

— Що ж думаєш робити? — спитав Павло Михайлович, коли вже обидва заспокоїлись після бурхливих проявів радості, наговорившись про справи, тільки їм обом зрозумілі.

— В першу чергу, їду додому заспокоїти жінку, бо, мабуть переживає, чи повернусь, а якщо надумаю переселитись на Україну, то чи візьму її з собою.

— Ти, гадаю, не кинеш її там?

— Звичайно, не кину.

— Від тебе іншого я й не чекав.

А в Кожві в той самий час ішли розмови, що доводили дружину Гаєвського до сліз.

«Не повернеться твій»,— казала сусідка, яку вже давно брали заздрощі, що не її вибрав Гаєвський, хоч вона й набагато молодша і грамотніша за Машу. Не раз кокетливо поглядала в бік Гаєвського, але він удавав, що не помічає.

«Вернеться»,— впевнено відповідала Маша.

«А я кажу, що не вернеться».

«Сперечатись не хочу».

«І я не хочу. Якщо й повернеться, то за речами, а не за тобою. Ти що собі гадаєш: там, де він буде, такі, як ти, потрібні?»

«А чого ти хвилюєшся? Вернеться чи не вернеться — мені турбуватись!»

«Мені тебе шкода».

«Відколи ти така жаліслива стала?»

Сусідка пішла, радіючи, що хоч на мить вселила тривогу в серце жінки, якій заздрила і тому ненавиділа.

Приїзд Миколи розвіяв сумніви Маші. Вона розповіла, як їй докучали сусідка та інші знайомі, розповіла про свої тривоги.

— Може, справді, вони мають рацію? — запитала. — Подумай, щоб пізніше не нарікав. Візьмеш мене звідси, перевезеш на свою землю, як ялинку, як деревце, що тут виросло, на холодній, неласкавій, але рідній землі. Чи прийметься вона в твоїм теплім краю?

Микола не сподівався такої поетичної мови від цієї простої жінки. Заговорило й чоловіче самолюбство. Невже вона так легко могла його забути.

— Ти так говориш, наче тобі байдуже, чи візьму тебе з собою, чи ні,— промовив.— Хіба не дуже любиш, що без жалю можеш мене відпустити?

Маша витерла сльози, що набігли на очі.

— Спочатку я боялась тебе, думала, що жінка му-

сить боятись чоловіка. Ти навчив мене ласки, і я відчула в своєму серці те, чого ніколи не знала молодою, і цього вже ніхто і ніщо не вирве з нього. Не знаю, чи ти візьмеш мене, але все те прекрасне залишиться зі мною до смерті.

— Диви, яка ти! Говориш так гарно, поетично. Виходить, що я не зовсім знав тебе. Правда, за роботою ніколи було про це думати. Ми зустрічалися, справді, тільки ночами. Тепер ти заживеш інакше. Я не покину тебе і тут не залишу. А щоб нікому не було приводу дратувати тебе, ми розпишемося у загсі.

Очі жінки засяяли. Вона мовчки взяла руку чоловіка і поцілувала.

— Що ти! — збентежився Микола.— Що ти вигала, чоловікам не цілують руки.

— А мені дуже хотілося поцілувати твою руку, вона дала мені спокій і щастя.

Розписались наступного дня в сільраді. Свідками були сам голова сільради Канев і секретарка, яка реєструвала їх у книзі записів і ставила штампи в їх паспорти.

Тепер Гаєвський гарячково працював, готував матеріали для передачі своєму заступникові, а думками витав уже у Львові, в Києві, душа рвалась до рідних місць. І коли б йому зараз сказали, що не повернеться туди, а залишиться на якийсь час тут, він не витримав би, серце розірвалося б. Микола порівнював себе зі стрілою, яку випустили з лука: горе тому, хто став би на її дорозі до мети.

У Києві було вирішено, що він поселяється з сім'єю у Львові. За дружиною і сином Микола Степанович тепер і їхав. До Кожви Гаєвський повертався вже як член Спілки письменників.

Квиток письменника обрадував тільки в той момент, коли його одержав, бо що то за письменник з таким доробком, який був у нього до арешту. Два романи, повісті, три п'єси і кілька оповідань. А коли зважити,

що весь його літературний доробок був знищений, усі книги вилучені, що двадцять два роки його ім'я не з'являлося в жодному журналі, в жодній газеті, що протягом довгих років його просто не читали, а молодь і не чула його імені, то можна зрозуміти настрій Миколи Степановича.

Але, як і в кожній живій людини, хоч в які скрутні обставини вона не потрапляє, у Гаєвського були свої плани, надії. Якщо він у таборах не втратив надії на кращу долю, то тим більше тепер нічого довго сумувати. Він був вільний, реабілітований, повернений в лоно рідної Вітчизни, з чистим паспортом, без 99-ї статті про паспортизацію. Це щось значило! Яке щастя бути вільним!

Зі Львова до Кожви дорога довга. Сидячи в купейному вагоні (Гаєвський вирішив, що тепер їздитиме тільки в м'яких або купейних!), він обдумував зміст своєї першої книги, що має з'явитись по двадцяти двох роках перерви. Вона повинна привернути до себе увагу. Інакше не варто починати. В думках уже завирувало творче бродіння: ескізи до оповідань, які писав у самотній хатині в Еджит-Кирті і читав вечорами єдиному слухачеві, Іванові Криворуку, він розгорне в повісті й оповіданнях. Уже зараз має їх у голові на цілу книжку. Є навіть назва — «Новий день». Це буде добра назва для такої книги і головне, правдива. Бо справді в його житті настав новий день.

Він підвівся, щоб пройти по вагону. В його душі знову бриніли струни творчості, йому наче тісно стало в порожньому купе. Коли б швидше на місце! Ніколи не думав, що після такої довгої перерви взагалі творчість можлива. Виходить, можлива. Повернувся в купе, зачинив двері, ліг горілиць. В думках поставали сцени, сюжети, перед очима пропливали чудові картини природи, невідгані, реальні. Природа віддячувала за безмежну любов до неї.

Гаєвський дивувався письменникам, які не любили

її описувати. Хоч би й такий великий митець, як Анатоль Франс. Він радше описував творіння людських рук, ніж природу. Правда, витвори людських рук бувають чудесні, геніальні, але ж вони в якійсь мірі копіюють природу. Гаєвський розповідатиме і про те прекрасне, що створив народ комі, серед якого йому довелося прожити багато років. За той довгий час він полюбив цей народ, полюбив край і природу і напише про них.

Народ комі займає територію набагато більшу, ніж Японія, але весь він би міг легко розміститися в одному місті Львові. Проте він має свою давню культуру, своєрідну архітектуру, різьбарство, орнаментально-прикладне мистецтво, своєрідну вишивку, в'язання кофт і панчів різнокольоровими (власні пряжі і фарбування) нитками. Орнамент із червоного і зеленого сукна оздоблює хутряний одяг: малиці, совики, піми, рукавиці, торбимисливські, лузани. Домашній дерев'яний посуд: миски, сільнички, а також прядки та інші дерев'яні речі — коромисла, наприклад, теж прикрашені різьбленням. Жінки люблять барвистий одяг. У святковому одязі молоді жінки можна побачити всі кольори веселки. З встановленням Радянської влади комі одержав школи й інші блага, якими користуються всі народи нашої країни. Тут почали розвиватись мистецтво, наука. В столиці республіки Сиктивкарі є свій національний театр, Спілка письменників, Спілка художників, філармонія, відділення Академії наук. Чого мало було до революції, особливо в селах над Печорою, то це оригінальних пісенних мотивів. Якщо Гаєвському вдавалося почути деколи спів, то здебільшого частівки, та й співали їх на північноросійський фольклорний лад. Чув Микола Степанович в одному селі, як співали дівчата «Розпрягайте, хлопці, коней» — дуже популярну на той час пісню. Слова були жажливо перекинуті, бо їх просто не розуміли, але співали.

Роздумуючи над усім цим, Гаєвський твердо вирішив написати повість про народ комі.

Ніхто, мабуть, досі не зробив цього, а це, може, й буде вкладом в українську радянську літературу, може, народ український колись за це спасибі скаже. І ще одне. Письменник повинен писати про те, що сам добре знає. А що він зараз знає про Україну? Він не жив на Україні двадцять два роки, а там життя не стояло. За цей час по ній пройшла жорстока, найбільша в історії людства війна, після її закінчення вже минуло одинадцять років. Впродовж цих літ тут щось будувалось, відбудовувалось, підростало нове покоління, а його покоління сходило поволі зі сцени. Тепер він більше знає про Комі АРСР, отже, про неї і напише.

Суворі, холодна природа цього краю зробила людей мовчазними, зате викувала в них мужність, чесність, правдолюбство. Народ комі не знав замків, а слово «злочин», «грабіжник» не значилося в його лексиконі...

Серед таких мрій і планів проминули дні і ночі подорожі. І от нарешті Кожва. На станції чекає дружина. Вона щаслива. Кінець сумнівам, кінець насмішкам заздрисливих сусідок. Вона вже готова в дорогу.

— Все спакувала, пов'язала вузли, — хвалиться Маша. — Хоч зараз їхати.

— Скільки ж тих вузлів? — сміється Гаєвський. Він же знає, що крім двох-трьох подушок та кількох пар білизни, більше нічого не має. Одяг повезуть на собі. Можна б і тих вузлів не брати з собою, але Маша вважає, що навіть дрібниці потрібні.

Гаєвський сміється, що жінка везе посаг, але Маша захоплена, не помічає усмішки.

Найбільше мабуть, чекає від'їзду до Львова синок Маші, Федик. Важко вгадати, що діється в голівці хлопчика. За межі Кожви він не виїжджав, великого міста не уявляв собі, ніколи не їздив пасажирським поїздом, як, зрештою, і його мати, яка не їздила поїздом далі недавно збудованого міста Печори, що за шість кілометрів від Кожви. Та й сама залізниця була тільки недавно прокладена по республіці.

Проводи були короткі. Проводжала дочка Маші з чоловіком і найближчі сусіди. Все майно в двох невеликих клунках і двох чемоданах лягло на підлогу, посідали на неї подорожні. Візник Капітонович цвяхнувся батою і... прощай Кожва! Маша, хоч як трималась, а все ж, виїхавши за селище, заплакала. Гаєвський удав, що не бачить. Це почуття її було нормальним. Вона покидала місце, де народилася, людей, що говорили однією з нею мовою, звичні з дитинства пейзажі, велику річку, ліси, а їхала в невідомий край. Що являє собою її чоловік? Може, тут, у Кожві, де такі невеликі вимоги і примітивне, по суті, життя, він добрий, бо вона йому догоджає. А що буде там? Що буде у великому місті, де стільки спокус? Тут він працював агрономом, знав і любив землю, свої парники, теплицю, любив худобу, цілі дні віддавав сільському господарству, вставляв удосвіта, лягав пізно і не мав часу вгору глянути. А там?.. У Львові буде письменником, а у письменників інші запити, інші вимоги, там він зустрічатиметься з людьми, а люди різні на світі, багато й поганих. Вона знає по деяких своїх земляках, простих мисливцях, що покинули жінок, тільки-но почали працювати у сільрадах, виконкомах чи в інших державних установах, бо старі жінки були вже для них тягарем. Чи не жде і її така доля?

Аж ось показався Кожвинський вокзал, відлетіли на деякий час сумніви і висохли сльози на обличчі жінки. Поїзд на цій станції стоїть усього три хвилини. Першим, як того й можна було сподіватися, сів у вагон Федик, який уже кілька днів ходив, як сам не свій, не маючи терпіння дочекатись, коли нарешті поїде справжнім поїздом у широкий, невідомий світ.

Комі не вміють бурхливо виявляти свої почуття. На запитання Гаєвського, чи подобається той чи інший пейзаж, побачений у дорозі, будівля, станція, жінка відповідала коротко: «так» або «ні». І що відбувалося в її душі, важко було зрозуміти.

Гаєвського, людину експансивну, іноді сердило, що Маша так слабо реагує на речі і події, які захоплювали його, хоч і не були для нього новиною. Але він бачив, що і хлопець, котрий не відходив од вікна, за яким відкривався новий для нього світ, не висловлював свого захоплення. Найжвавіше реагували мати й син на ліс або ріку, які появлялися в дорозі. Тоді вони порівнювали їх з рідними лісами, ріками, і виходило: все, що було в їхній республіці, не йде ні в яке порівняння з тим, що вони бачать.

...Львів справив на Машу і Федика сильне враження, мабуть, таке, яке справила б тайга на людину, котра вперше її побачила: це було і захоплення, і розгубленість, і страх.

Дружина Гаєвського довго не могла уявити, як люди не блукають у місті, довгий час сама не наважувалась піти в найближчу крамницю, боячись, що не потрапить назад додому.

Одного разу Гаєвський сховався від Маші в браму, коли вона задивилась на вітрину, і стежив за виразом обличчя дружини. Побачивши, що його нема біля неї, вона злякалася серед кам'яної тайги, де сновигають машини, що для неї були страшнішими від звірів.

Гаєвський швидко вийшов зі схованки, щоб не мучити жінку. Вона знала: чоловік жартує, а проте не могла опанувати себе.

Перші дні по прибутті до Львова Гаєвським довелося поселитись у брата, і хоч господар дуже гостинно прийняв їх, дружина Миколи Степановича почувала себе пригніченою. Мабуть, так почував себе Дерсу Узала, коли Арсеньєв поселив його у своєму домі. Смуток весь час не сходив з обличчя Маші, її не покидала мрія про власний куточок, де вона була б господинею. Несподівано скоро ця мрія здійснилася.

Одного разу прийшли представники міської Ради і принесли ордер на квартиру. В той же день Гаєвські покинули гостинний дім брата і перевезли свої клунки

в нове приміщення на центральній вулиці міста — велике, світле, прекрасне. Тут Марія Михайлівна виявила справжнє захоплення. Кілька днів не відходила від вікна, милуючись видом на площу, вуличним рухом, до якого поволі стала звикати. Та все ж найбільше захоплювалась власною квартирою, де буде повною хазяйкою.

Радів і Гаєвський — і з захоплення дружини, і з чудового помешкання, яке було ще зовсім порожнє. Цей перший день новосілля і перша ніч, яку вони провели на газетах, простелених на підлозі, були, мабуть, найбільшим щастям у їхньому житті.

Порожнечу в квартирі скоро заповнили. За кілька днів було куплено все необхідне, починаючи від щітки для підмітання і відра для води до килимів на стіни. І почалося нове життя, і головне — праця, улюблена праця на літературній ниві, яку він не з власної волі покинув був на довгі роки.

У перші дні, і навіть місяці, у Львові Гаєвський не міг звикнути до думки, що він справді вільний і ніхто не прийде контролювати, що він робить, як живе, що ніхто більше не зазіхатиме на його волю, не позбавить його радості життя. Минав час, а йому все ще здавалося, ніби про нього думають і чи він, бува, не ховає каменя за пазухою. А як він міг довести, що це неправда, що він не мав злоби на Радянську владу навіть тоді, коли був ізольований від світу.

Чомусь у житті ніколи не буває тривалої радості. Гаєвському здавалося, що після всього лиха, пережитого протягом останніх довгих літ, настануть часи нескінченних радостей, успіхів. Він десь чув, що добро і зло в житті людини балансуються, що після важких років наступають кращі. Не дуже-то вірив у цю теорію балансування добра і зла, а проте хотів вірити.

Недавно він повернувся з Києва, де підписав договір з видавництвом на нову книгу, відвідав улюбленого друга і побратима Павла Михайловича; застав і покинув його в непоганому стані здоров'я, і задоволеним

повернувся додому. І от несподівано одного вересневого ранку задзвонив телефонний дзвінок міжміської станції — тривожний, вимогливий. Гаєвський схопив трубку і скам'янів. Говорила Варвара Олексіївна, сповіщала про смерть свого чоловіка, про несподівану кончину Павла Михайловича Голубенка. Не хотілося вірити, страшно було уявити, що не побачить більше, не почує голосу людини, яку так сердечно любили мільйони його земляків. Умер великий письменник, який гострою зброєю — сміхом — викорчовував зло, письменник, який безмежно любив свій народ, що подарував йому чудесний талант гумориста. Із смертю він переступив поріг безсмертя.

Із сльозами невтішного горя збирався Гаєвський до Києва, щоб віддати останню шану мертвому другові. Застав його вже в домовині, за півгодини до виносу.

Почалась громадська поминальна. Один за одним виходили на трибуну промовці — товариші і друзі покійного. Люди, що нескінченним потоком йшли прощатися з улюбленим письменником, витирали сльози, а коли хор, знаменита «Думка», заспівав улюблену пісню покійного «Забіліли сніги», а потім під винос тіла — «Козака несуть», — усі ридма ридали.

Такого велелюдного похорону Київ давно не бачив. Здавалося, всі мешканці столиці вийшли з домів, щоб провести чудесного письменника, улюблену людину в останню путь. Над свіжою могилою виросла гора вінків і квітів, а хтось із друзів поклав на його могилу вудочку. Це, здається, було жартівливе бажання покійного, щоб, як умре, поклали йому на могилу рибальські снасті. Він же так любив вудити рибу, цей милий рибалка і мисливець.

Минув рік від похорону друга. Коли людина пройде половину життєвого шляху, то друга половина швидко минає. Роки біжать, і нема їм спину. На полицях книжкових магазинів з'явилася перша після повернення з Півночі книга Гаєвського. Молодим людям нічого не

говорило це прізвище, але старше покоління пригадало письменника, і книга розійшлась дуже швидко. В місцевому журналі почали друкувати новий роман Гаєвського, в газетах час від часу з'являлись статті письменника, рецензії на його твори. Ім'я Миколи Степановича ставало популярним, пошта щодня приносила листи від читачів, від людей, з якими колись був знайомий. Та, на жаль, не було листів від тих старих друзів, яких він любив найбільше, — не було вістки від Владика Сміленського, від Михайла Лукаша, від Хоми. Ті вже не напишуть ніколи. Доля їх була вирішена багато років тому. Розповіла про них Надія Сміленька, з якою Микола Степанович зустрівся в Сестрорецьку під Ленінградом. Сумний вигляд має така зустріч по довгих роках розлуки. Давній образ молодої, красивої жінки, що зберігався в душі, заступає карикатура на неї.

Гаєвський їхав на побачення з Надією з певним острахом. Прочитавши його ім'я в якійсь із газет чи в журналі, Надя дала про себе знати, Гаєвський відповів, умовилися зустрітись, і він поїхав.

З'явився несподівано, і бідна жінка довго не пускала до кімнати, у якій вживала, мабуть, усяких косметичних засобів, щоб не злякати своєю зовнішністю того, до кого була колись не байдужою.

В першу хвилину обоє не знали, що говорити. В обох стояли в очах сльози. Це не були сльози радості від зустрічі, це були сльози жалю за молодістю, що невблаганно минула, за красою, за щастям...

Звичайно, це тривало недовго. Надія Яківна заходилась готувати сніданок. Гаєвський приїхав уранці і привіз із собою все потрібне для цього, знаючи, що застане жінку не підготовленою.

Під час сніданку та після чарки вина хвилювання уляглося, вони поволі освоїлись, розмови пішли дружні, спокійні. Господиня розповідала, як жила після розлуки з чоловіком, як їй не давали роботи, бо була ж дружиною «ворога народу».

— Мого Владика зробили «ворогом народу»! Чи можна було вигадати щось більш абсурдне? — зітхала Надія Яківна. — Можливо, посадили б і мене, коли б не виїхала з Харкова та не опинилась у цьому курортному місці, під чужим прізвиськом... Що робила? Весь час працювала фармацевтом, а тепер на пенсії, — додала сумно. — Пенсія маленька, не вистачає, доводиться здавати кімнату курортникам на літо, а самій тулитись на кухні.

— Чого заміж не вийшла? — спитав Гаєвський.

Надя довго не відповідала, відтворюючи в пам'яті час і події, потім стрепенулась і глянула на Гаєвського, неначе його вперше побачила.

— Могла. Було навіть два серйозних претенденти на мою руку, але вийти заміж, щоб не самій бути, без внутрішнього гарячого бажання, без того, що привело мене до першого заміжжя, не в моїй натурі. Та й сама гадка, що бідний Владко десь там страждає, мучиться, не дала б мені спокійно жити.

— А потім, коли довідалися, що його вже немає серед живих, коли стали вільною...

Надя не дала закінчити фразу.

— Ніколи я вільною не стану, — промовила вона. — У нас, удів, що втратили чоловіків таким насильницьким способом, виробилася своєрідна, неписана етика. Ні одна, принаймні з моїх знайомих, не вийшла заміж. Усі залишилися вірними і мертвим. Самі, хоч як важко було, виховали дітей в любові до батьків, у вірі, що вони невинні. Ви думаєте, жінкам легко було? А дітям, яких бойкотували у школах їхні однокласники, з якими не хотіли дружити товариші? Для дітей це було страшніше, ніж для дорослих. Ви не уявляєте, — говорила, все більше хвилюючись, Надія Яківна, — які муки переживали ці бідні, ні в чому не винні діти. Вони були між двох вогнів: з одного боку, їх переконували, що їхні батьки злочинці, з другого, вдома матері запевняли їх, що це неправда. Цього не забути і не викреслити з

історії, яка, без сумніву, буде колись написана, хоч нам і не доведеться її читати.

— Ви це на собі відчули, — сказав Гаєвський.

— Так, це мені дорого коштувало.

Обоє замовкли. Здавалося, тема вичерпана.

За довгі роки в обох відбулися великі зміни. Колись не було дня, щоб ці люди не бачились, не говорили хоча б по телефону, а зараз шукали тем для розмови.

Гаєвський перервав мовчанку.

— Про Тасю не чули? — спитав. Він уже кілька разів поривався про неї спитати, та не було нагоди.

— Не забули? — підвела голову Надія.

Вона сватала його колись за свою подругу, і коли б не трагедія, що трапилася з ним двадцять п'ять років тому, він мав би Тасю за дружину, мав би, певно, дорослих дітей, а так бурлака — бурлакою, хоч уже й жонатий.

— Все в житті забувається: і добре, і зле. Лихе навіть швидше якось забувається, хоч це дивно. Тася залишила в моїй душі світлий образ, і я її згадую дуже часто. Коли б у мене була дитина, я, здається, був би зараз щасливий, мені цього так бракує: не виконав обов'язку, який поклала на мене природа... наче я — неповноцінна людина.

— Може, ще зараз не пізно, — не то серйозно, не то з тінню іронії сказала Надя.

Гаєвський не помітив іронії.

— Хто по шістдесятці думає про такі речі! Дітей треба не тільки народити, а виростити й виховати. Вже я не почую сміху власної дитини, а як колись цього хотілося...

— Ви, здається, взяли на виховання сина своєї дружини?

— Взяв, — промовив Микола Степанович, — узяв і не каюсь. Хлопчик відчуває себе непогано. Батька він не знав, бо забрали його, коли дитині було півтора року, а я до нього ставлюсь, як справжній батько, з внутріш-

нім бажанням замінити йому рідного, котрий, як і я, потрапив у ту безжальну машину. Все це так, але не знаходжу у ньому того, чого ревно дошукуються в своїх дітях батьки: подібності в обличчі, руках, в натурі, й у всьому. Нічого цього в ньому нема, не моя в ньому кров, не він продовжувач мого роду.

Надія Яківна слухала друга, похнюпившись. І вона була бездітна, і не тому, що не могла бути матір'ю. Могла, але часи тоді були тривожні, і обоє — вона і чоловік — боялись появи дитини. Так на цьому побоюванні й закінчилось. Чоловіка забрали, і вона залишилась бездітною вдовою.

— Ви страждаєте від того, що не маєте дітей? — спитала сумно.

— Сказати правду, так. Іноді навіть дуже.

Він раптом усміхнувся.

— Чого ви? — здивувалась Надія Яківна.

Гаєвський поспішив вибачитися за недоречний сміх.

— Пробачте, — попросив він, — зараз скажу, щоб і вам веселіше стало. Було це, здається, в тридцять першому, а може, в тридцять другому році. Словом, задовго до того, як мені довелося покинути Харків назавжди.

Він хвилинку помовчав, відтворюючи в пам'яті хороші давні часи великих сподівань, а головне, часи молодості, за якими не переставав тужити.

— Ви, звичайно, пам'ятаєте, чудовий клуб імені Блакитного в Харкові, пригадуєте і його директора. Так от у цьому клубі була організована виставка картин грузинського художника Ніко Піросманішвілі. Картини його були цікаві — оригінальний грузинський лубок. Принаймні такими вони мені зараз уявляються. Пригадую дві картини, що стояли поруч. На одній була зображена пара літніх багатих людей і під малюнком російський напис: «Бездетни миланер», на другій — жінка з кількома дітьми і теж напис: «Многодетни вдова». Усміхнулись? Бачите, я оповів це, щоб розрядити атмосферу. А тепер скажіть, що з Тасею?

Надя думала над картинами художника, що дітей вважав дорожчими від мільйонів.

— Він мав рацію, — промовила, відповідаючи на власні думи, а не на питання Гаєвського. Проте він зрозумів її, зрозумів і те, що, замість розвеселити, засмутив її ще більше.

— Що вам сказати про Тасю? — вирішила нарешті відповісти на питання Миколи. — Я вам писала, що вона виїхала з Харкова — і як у воду канула. Можливо, її спіткала така ж доля, як вас. Можливо, й гірша. Ви ще живете, і живете творчим життям, не тільки існуєте, а її, може, вже й нема на світі. Скажіть, — спитала вже іншим тоном, — хотіли б ви її зараз побачити?

Гаєвський задумався. Справді, чи хотів би він, щоб жінка, яку колись кохав, вийшла зараз з оцих дверей?

— Мабуть, ні, — відповів поволі. — Це тільки роз'ятрило б душу. Я вже не такий, яким був у ті роки, і вона не така. Хай краще її прекрасний образ залишиться в моїй душі незмінним. Я одружений. Покинути мою добру жінку, до якої ніколи, правда, не було пристрасної любові, але завжди були пошана і щира приязнь, покинути її не зміг би. Тася ніколи не була моєю... Може, тому не ввижалась мені у снах на далекій Півночі.

XXIII

Минали роки, виходили з друку книги Гаєвського. Микола Степанович працював днями й ночами, щоб надолужити прогаєне, щоб залишити по собі пам'ять, щоб послужити своєму народові, якому він двадцять два роки був позбавлений можливості служити. Читачі полюбили його роман «Карпатські легенди», де показано боротьбу простого народу Підкарпаття з феодалами. Критики були до неї прихильні. Гаєвський уперто завойовував місце в літературі. Але його ще довго мучила думка, чи товариші по перу вірять йому. Були ж випадки холодних зустрічей з товаришами (колишні

сусіди по квартирі ще до його арешту в Харкові) після реабілітації Миколи Степановича. Правда, це поодинокі випадки, на які можна б і не звертати уваги, пам'ятаючи недавні часи культу, коли люди не були певні за свій завтрашній день. Гаєвського невідступно переслідувала ще одна думка: чи вірить йому партія, чи вважає вона його своїм помічником. Може, там гадають, що цей інженер людських душ тільки вдає з себе помічника партії, а насправді так і дивиться, щоб знайти нагоду майнути за кордон і там уже розперезатись, як це чинять безбатченки, що покинули пороги вітчизни і здалека поливають її словесним брудом.

Гаєвський не мав реальних підстав для таких думок, але вони мимоволі з'явилися. Він ділився ними з товаришами, з якими мав ближчі стосунки, і ті запевняли його в помилковості цих побоювань, відносили їх за рахунок хворобливої підозріливості, що виробилася там, на Півночі. Щоб остаточно перевірити себе, чи мав підстави так думати, Гаєвський попросив дозволу поїхати за кордон. Несподівано скоро прийшов дозвіл. Значить, побоювання були помилкові, значить, йому вірять.

І от одного квітневого ранку він вилетів літаком до Москви, а звідти — до Праги.

Після Праги були ще Ірландія, Канада, острів Свободи — Куба. Здійснилася його дитяча мрія побувати в тропіках. Згодом Гаєвський об'їздив майже всі країни північно-західної Європи. Побував у Лондоні, Брюсселі, Копенгагені та інших зарубіжних столицях й містах.

Чужі краї розширяли горизонти, але де б не був письменник, скоро починав тужити за рідним краєм і поспішав до нього, як дитина до рідної неньки, переконаний, що нема в світі краших пейзажів, багатшої зелені, лагіднішого клімату, сонця, неба, краших людей, як у рідній Вітчизні, у якій після похмурої ночі задзвенів працею і піснями довгий, ясний, творчий день.

Львів, 1963 рік.

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ

Гжицкий Владимир Зенонович НОЧЬ И ДЕНЬ

Роман

Художник

П р ы й м а Любомир Владимирович

Автор вступительной статьи

Л у б к и в с к и й Роман Марьянович

Львов, «Каменяр»
(На украинском языке)

Художний редактор І. П. Плєсканко
Технічний редактор В. І. Франчук
Коректор Є. Ф. Русин

ИБ № 1849

Здано на складання 07.02.89. Підписано до друку 23.06.89.
БГ 02749. Формат 70×100¹/₃₂. Папір офсетн. № 1.
Гарнітура таймс. Офсетний друк. Умов. друк. арк. 12,51.
Умовн. фарбовідб. 12,84. Обл.-вид. арк. 14,36.
Тираж 30 000 пр. Замовлення 321—9.
Ціна 1 крб. 20 к.
Видавництво «Каменяр». 290008 Львів, Підвальна, 3
Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005 Львів, Зелена, 20.

Сдано в набор 07.02.89. Подписано к печати 23.06.89.
БГ 02749. Формат 70×100¹/₃₂. Бум. офсетн. № 1.
Гарнитура таймс. Офсетная печать. Усл. печ. л. 12,51.
Усл. кр.-отт. 12,84. Уч.-изд. л. 14,36.
Тираж 30 000 экз. Заказ 321—9.
Цена 1 р. 20 к.
Издательство «Каменяр». 290008 Львов, Подвальная, 3
Львовская книжная фабрика «Атлас».
290005 Львов, Зеленая, 20.

Гжицький В. З.

Г45 Ніч і день: Роман / Автор вступ. ст. Р. М. Лубківський; Худож. Л. В. Прийма.— Львів: Каменяр, 1989.— 306 с.: іл.

ISBN 5—7745—0159—0 (опр.): 1 крб. 20 к., 30 000 пр.

Заслужену популярність відомому українському письменникові Володимирі Зеноновичу Гжицькому (1895—1973) принесли романи «Великі надії» і «У світ широкий», головний герой яких — представник народної галицької української інтелігенції Гаєвський — опинився в коловороті великих політичних подій першої половини ХХ століття. Не уникнув він і репресій 30-х років. Про цей драматичний період в історії радянського суспільства і особистому житті героя розповідається в пропонованому читачеві романі «Ніч і день» (публікується вперше), який є завершальною частиною трилогії. Кричуща несправедливість не змогла похитнути віри Гаєвського в ідеали соціалізму.

Г 4702640201—027 БЗ-11-20-89
М214(04)—89

ББК 84Ук7-44